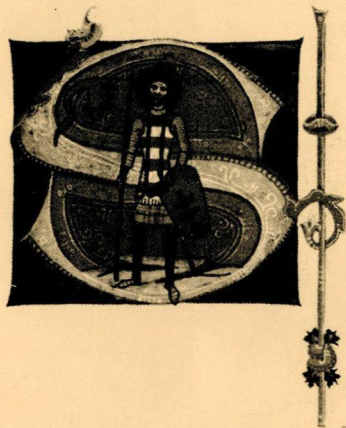


HÍD

IRODALOM • MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

MILLENNIUM



VÖRÖSMARTY MIHÁLY 1800–2000

2000

December

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
LXIV. évfolyam

Fő- és felelős szerkesztő:
Bori Imre

A szerkesztőbizottság tagjai:
Bordás Győző
Gerold László (kritikai rovat)

Kéziratgondozás:
Buzás Márta

TARTALOM

- A millennium éve – A bulkeszi téglá (*Kalapis Zoltán*) 1029
- Fra Petar Marija Radelj* (Szarajevó): A dubrovniki Szent István-ereklyék 1032
- Kalapis Zoltán*: „Raguzából siet ime királyunk . . .” 1049
- Gulyás Gizella*: Szent István a „Nap fia”, a „táltoskirály” 1056
- Jung Károly*: A Magyar Szent Korona ferde keresztjéről 1065
- Szefű László* (Szeged): Vata népe 1078
- Csehák Kálmán*: Szent István, Ajtony és a Temesköz 1091
- Takács Miklós* (Érd): Szempontok Bácska településtörténeti rekonstrukciójához, az avarok 568-as honfoglalása és a 11. század vége közötti időszakban 1096
- Rokay Péter*: A középkori egyházak, mint a magyarság jelenlétének tanúbizonyosságai a mai Vajdaság területén 1119
- Bori Imre*: Jaj! 1124
- Bordás Attila*: Kiss József bácskai középületei 1147
- Bela Duranci*: Épületek az ezredfordulón 1168

A MILLENNIUM ÉVE



A BULKESZI TÉGLA

Az Árpád-kori felirattan egyedülállóan becses emléke az úgynevezett bulkeszi feliratos téglá – valójában egy földadományozó határkő –, amelyet a Bács megyei Bulkeszi (korábban Bulkes, ma Bački Maglič) határában szántottak ki. A latin nyelvű epigráf tanúsága szerint 1179-ben itt járt III. Béla király, megkeresztelte egy Adelehard nevű német hospes fiát, és földet adományozott neki.

Ez idő tájt István királynak a vendégek befogadásáról és gyámoltásáról szóló intelme már mély gyökeret eresztett („... az egynyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő”), különösen a német ajkú iparosok és földművesek bevándorlása jelentős, akik – menekülve a Nyugat-Európában meghonosodott terhek elől, s élve a nekik itt nyújtott kiváltságokkal – nagy tömbökben szállták meg Szeben lakatlan környékét, Beszterce vidékét, a radnai ezüstbánya körzetét, Torda és Hunyad megye tájait. III. Cölesztin pápa egyik 1191. évi levelében már az erdélyi németek egyházáról szólt. 1220-ban a királyné Abaúj megyei birtokán tíz német falu tűnt fel. Szórványban persze az ország minden részén éltek, így Bács megyében is. A letelepedő, név szerint is ismert germán származású hospesről csak annyit tudunk, hogy iparral és kereskedelemmel foglalkozó szabad vendég volt (liberi hospites), aki lám, földbirtokhoz is jutott. Nyilván nem lehetett jelentéktelen jövevény, ha már maga a király vállalta gyermekének keresztapaságát . . .

III. Béla az egyik legjelentősebb Árpád-házi uralkodónk. Különös gondot fordított a gazdasági kérdésekre. Még az olyan apróságra is kiterjedt figyelme, hogy keresztvíz alá tartsa egyik betelepült hívének újszülöttjét. Nagy horderejű intézkedése az volt, amikor 1185 körül összeíratta jövedelmeit. A kimutatásból kitűnik, milyen az ország egyházi és világi szervezete, mekkora a püspökségek jövedelme, mennyi a király bevétele pénzváltásból, vámokból, sóból, a vendégek adóiból, mit kap a 72 vármegyétől és ispánjaitól, a szlavón hercegtől és a lakosságtól. Nagy híve volt az írásos ügyintézésnek is: uralkodásának idején indult meg a hiteleshelyek oklevelező tevékenysége. 1180-ban létrehozta a királyi kancelláriát, itt dolgozott Anonymus is. Utasítására állították össze a Pray-kódexet, benne a legrégebb összefüggő magyar nyelvemlékkel, a Halotti Beszéddel. Ebben a sorban foglal szerény helyet a bulkeszi tegula is.

Bulkeszi ősi településnév, a kalandozások után alakult ki, a Nyugat felé nyitás idején, amikor a fejedelem kísérő lovasságát, a törzsek és a katonai segédnépek hadait fokozatosan letelepítették. A helynév alighanem Géza fejedelem korában (970–997) keletkezett, és István király idejében állandósult. Kalandozás kori temető egyébként csak három Keszi faluban fordult elő: a Nyitra megyei Bánkeszin, az Esztergom megyei Bátorkeszin és a Bács megyei Bulkeszin.

A Keszi nemzetség a „hétmagyar” törzsszövetség része volt, népessége török eredetű, s nevének „ág, rész, töredék” jelentése van. A helynév Bul

(Boul, Voly) előtagja személynevből ered, akárcsak a helynév másik változata, a Sávolykeszi, ami arra utal, hogy a helységnek, Bul előtt vagy után, egy Sávoly nevű tulajdonosa is volt. Egy 1276. évi oklevélben fordul elő először Boulkeszi (Boulkézy, Volykeszi) és Sávolykeszi alakban, mégpedig az ugyancsak Bács környéki Szentivánkeszivel és Boldogasszonykeszivel együtt. Az okmány helynévanyagát Pesty Frigyes tette közzé azzal a megjegyzéssel, hogy a XVIII. század elején az egyik közeli kincstári pusztát a Vulkesze nevet viselte (Századok, 1875).

A török hódoltság idején elenyészett falut 1786-ban evangélikus német telepesekkel élesztették fel. 1900-ban 3042 lakosa volt (54 magyar, 2894 német, 12 szerb, 85 szlovák), 1941-ben 2666 (12 magyar, 2557 német, 12 szerb, 85 szlovák), 1991-ben 2525 (18 magyar, 2 német, 2324 szerb, 180 jugoszláv, 101 szlovák). Ezek a számok a németiség tragédiáját tükrözik a XX. század második felében. Velük együtt kiveszett a hivatalos nyelvhasználatból az ősi helynév – egy Hercegovina és Crna Gora határán álló hegy, Maglic nevét vette fel –, s az emlékek világába szorult, mint annyi más ősrégi és újabb kori földrajzi fogalmunk . . .

KALAPIS Zoltán

A DUBROVNIKI SZENT ISTVÁN-EREKLYÉK

FRA PETAR MARIJA RADELJ

Fra Petar Marija Radelj a doktori értekezésén dolgozó dubrovniki születésű, a közelmúltig Splitben élt, nemrég Szarajevóba költözött domonkos rendi fiatal szerzetes átfogó tanulmányban foglalta össze a Horvátországban őrzött Szent István-ereklyékre vonatkozó irodalmat és megjelent újságcikkeket, és megpróbált állást foglalni az ereklyék Horvátországba kerülésének mindeddig tisztázatlan kérdéseiben. Tizennyolc könyvre és kis híján kereken száz, főleg horvátországi újságcikkre hivatkozik, és idézi őket gyakran eredetiben. A tanulmányt kissé tömörített formájában, a fényképmelléletek, az idegen nyelvű eredeti idézetek és a forrásmunkák terjedelmes felsorolása nélkül közöljük. (A fordító)

1. Az ereklyetartó és a koponyacsont-ereklye
2. Az ereklyék Dubrovnikba kerülésének elméletei
3. Még egy Szent István-ereklye Dubrovnikban
4. A zágrábi székesegyház Szent István mellszobrában őrzött koponyacsont
5. A Szent Jobb dubrovniki évei
6. A koponya feldarabolása
7. Egyéb visszazármatatási törekvések
8. Jogi szempontok

A dubrovniki ereklyék áthelyezése nem történt meg sem az I. világháborúban (Grazba), sem a város 1991/1992. évi ostroma alatt, amikor az UNESCO Olaszországba „menekítette” (mentette) volna őket. Szent Balázsnak, Dubrovnik védszentjének a koponyáját pl. ideiglenesen sem

vihették el a városból még a Horvátok – kereszténység, kultúra és művészetek c. vatikáni tárlatra sem (1999–2000).

Fra Frano Prcela, a domonkosok horvátországi tartományfőnöke 2000. március 16-án fogadta Pucilowski Józsefet, a rend magyarországi fővikáriusát, akinek kíséretében volt Csóti György horvátországi magyar nagykövet. A fővikárius akkor folyamodványt adott át, amelyben kérte a dubrovniki domonkos rendi szerzetesek kolostorában őrzött Szent István koponyacsont-ereklyét. Ezzel egyidejűleg Seregély István érsek, a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke is a domonkosok horvát tartományfőnökének és a Horvát Katolikus Püspöki Kar elnökének küldött levelében kérte az ereklyét a budapesti Szent István-bazilika számára, ahol a többi Szent István-ereklyét őrzik.

Árpád-házi Szent István (969–1038) első magyar király nevéhez fűződik a kereszténység felvétele Magyarországon. 1083-ban a katolikus egyház szentjévé avatták. Ereklyéit Székesfehérvárott tisztelték. Némelyek közülük Dubrovnikba kerültek, ahol nemcsak hogy megőrizték, hanem ünnepi szentmisével is tisztelték őket. A Prédikátorok Rendjének közgyűlése, a domonkosok legfőbb igazgató és törvényhozó testülete ugyanis Rómában, 1670-ben Acta Capitulatoriumában így döntött: „Dubrovniki kongregációnk kérelmére engedélyezzük, hogy az ottani Szent Domonkos-kolostorban ezentúl ünnepi zsolozsma mondható Szent István magyar király tiszteletére, akinek neves ereklyéit, mint nemrég tudatták velünk, a nevezett kolostorban őrzik és tisztelik.”

A Szent István-koponyaereklye körüli fejleményekben horvát részről az alábbi érdekelt felek jelentkeztek: a dubrovniki Szent Domonkos-kolostor, az ereklye tulajdonosa, Dubrovnik város, amely 16. századi örökségének tartja az ereklyét, és a Horvát Köztársaság, amelynek kultúrjaváról van szó. Közvetítő szerepben társult hozzájuk fra Ivo Martinić, a dubrovniki Szent Domonkos-kolostor szerzetese, aki 1989-ben és 2000-ben négy alkalommal a sajtóban önkezdeményezésre felajánlotta a magyaroknak az ereklyét; és a domonkosok horvát tartománya. Magyar részről még nem fogalmazták meg egyértelműen a kérelmet, azaz egyazon szerepben jelentkezett a Prédikátorok Rendjének magyarországi fővikáriusa és a Magyar Katolikus Püspöki Kar.

1. Szent István magyar király ereklyetartója és koponyaereklyéje Dubrovnikban

A Szent Domonkos-kolostor múzeumi gyűjteménye első termében, a bejárati ajtótól balra levő vitrinben látható Szent István király koponyacsont-ereklyéje. Ereklyetartóban van, és látni lehet a fém félgömb fedelén levő nyíláson át. Fra Serafin Marija Crijević (1686–1758), a dubrovniki régiségek szorgos kutatója a dubrovniki Szent Domonkos kongregáció Emlékkönyvének első füzetében írta 1728-ban, számbavéve a dubrovniki domonkosok szent ereklyéit: „Szent István magyar király majdnem teljes koponyáját kopasz fejhez hasonló ezüst fedi.” Néhány évvel később, a IV. füzetben pedig: „Szent István magyar király megőrzött ereklyéit 1590-ben említik a dubrovniki kolostor szentélyében. Nem tudni, honnét kerültek és mióta vannak dubrovniki templomunkban. Sem kísérőlevél, sem valami más bizonyító emlék nem maradt ránk őseinktől. A szent ereklyék 1614. évi leltári számbavétele az első írásos nyom róluk. Különben 1590-ben a (dubrovniki Domonkos) kongregáció közgyűlésén megbízták Timotije Pasković testvért, hogy a szent király kezét foglalja ezüst tokba. Ezért kétségtelen, hogy azóta legalábbis, nálunk van. Így megvan a majdnem teljesen egész megőrzött koponya régi megmunkálású ezüstbe foglalva, amire bevésték a szent király képét. Ezenkívül úgy adódott, hogy tulajdonunkban van a kéz is, méghozzá a jobb természetesen, amely – miután a többi végtag, ahogyan az a halandók maradványaival történni szokott, elporladt – a szent király szegényeknek osztott alamizsnáinak köszönve egyedül szolgált rá arra, hogy mindeddig épségben megmaradt hét évszázadon át hússal, körmökkel, a csuklókban behajlítva, mintha még mindig alamizsnát osztana. A szent ereklyék közül a római egyház teljes joggal ajánlja különösen ezt a zsolozsmáskönyvben, ahol Szent István ünnepén az ő államigazgatásáról elmélkedünk. A szent király jobbját 1706-ban kivették a régi tokból, és Gabriel Gigli testvérnek köszönhetőleg egy új, kristályos foglalatba helyezték. Nagyon régi felirat tanúskodik a szent ereklye eredetiségéről a csuklókban behajló kézen, és csodálatos, hogy a megkopott, öreg pergamenen sértetlenek a betűjelek és az ezeket összekötő pergamendarabkák.” Ugyanez a krónikás 1744-ben majdnem szóról szóra megismételte ezt a bevezetőben és A Dubrovniki Érsekség története Paolo Alberi érsek idejében (1588–1591) c. munkájának az érsekről szóló fejezetében.

A koponya most már nem az 1590-ben látott ereklyetartóban van, amely Crijević szerint régi megmunkálású, koponya formájú ezüstöntvény volt, a szent király bevéselt képével rajta. A mai ereklyetartó 12 cm magas. Az alapja 20X18,5 cm. Súlya a koponyacsonttal együtt 1070 gramm. Közép-európai barokk munka a 18. századból. 59 cm kerületű, koponya formájú, vésett, metszett, kovácsolt ezüst, arany kerettel a 7,7X6,7 cm-es, ovális hegyikristály-betét körül, ami alatt látszik az ereklye. Az alsó része tányér, az ereklyét borító felső pedig félgömb alakú. A ládikószerű két részt ezüst tüvel zárt bilincs fogja össze. Az egész ereklyetartót aranygyűrű idom díszíti. Ezen belül van a hegyikristály, ami alatt látszik az ereklye. Kapocs nincs. Christa Angermann a bécsi iparművészeti főiskola tanárnője, osztrák fémszakértő szerint az ereklyetartó dél-ausztriai mester munkája a 18. század második feléből. A történelmi körülmények, mint látni fogjuk, arra utalnak, hogy 1769–1771-ből.

Ha felnyitjuk az ereklyetartót, gyapot alátéten látjuk a 177 mm hosszú, 127 mm széles, 50 mm magas agykoponyacsontot (neurocranium), a koponyamaradványt a szemüregmagasságtól a tarkócsont végéig. Az illető személy pupillatávolsága 44 mm volt. Vajon a dubrovniki koponyaereklye valóban Szent István magyar király koponyája-e? Erre vonatkozó írásos bizonyíték nincs. Ehelyett csak a dubrovniki Szent Domonkos-kolostorban a történelmileg megállapított 1590-től mindmáig élő istenfélő legenda adott. Dr. Mario Claus a Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia régészeti osztályának antropológusa, az emberi csontmaradványok vezető horvát szakértője 2000. április 5-én áttanulmányozta a koponyafényképeket és megállapította, hogy hatvan éven felüli életkorban elhunyt idősebb férfi koponyájáról van szó. Mai tudományos módszerekkel, közvetve vagy közvetlenül, kétségbevonhatatlanul bizonyítható lehetne már, hogy a dubrovniki ereklye valóban Szent István király földi maradványainak tartozéka-e.

2. Az ereklyék Dubrovnikba kerülésének elméletei

Nincsenek semmiféle közvetlen bizonyítékok Szent István király ereklyéinek Dubrovnikba kerüléséről. Az adományozó levél és a hitelességbizonylat (ha volt is) valószínűleg odaveszett az 1667. évi nagy földrengésben és tűzvészben. Nem érhető el már közvetlenül az 1590. évi forrás sem, mert a dubrovniki Szent Domonkos kongregáció kápta-

lanja döntéseinek egyes könyvei tönkrementek a kolostor francia (1806–1814) és osztrák (1814–1837) megszállása alatt. Serafin Crijević 1734-ben őszintén beismerte, és tíz évvel később, 1744-ben ismételtlen megerősítette, minden kutatása ellenére sem sikerült kiderítenie, hogyan és mikor kerültek a Szent István-ereklyék Dubrovnikba minden adományozó levél vagy más hiteles bizonyíték, kísérő emlék nélkül. Crijević írásaiban azonban vitathatatlan, hogy a dubrovniki domonkosok törvényes, becsületes úton jutottak hozzájuk, mert a kolostor jóhiszeműen ajándékba kapta, és századokon át zavartalanul, becsületesen birtokolta őket. Jóllehet Crijević, aki időben és forrásokban sokkal közelebb állt a 16. századhoz, amelyben a Szent István-ereklyék minden valószínűség szerint Dubrovnikba kerültek, nem tudott róla, egyes szerzők a 20. században megpróbálták megtudni, hogyan történt ez. Anđelko Posinković (1917) felületesen olvasta, hogy Crijević hivatkozott Mihovil Bonbardira, és ennek alapján azt írta, hogy a Szent István-koponyát régebben a zágrábi székesegyházban őrizték. Stjepan Krsić 1990-ben ezt írta: „A horvát domonkosok általában, a dubrovnikiak pedig különösen jó kapcsolatban álltak mind a királyi udvarral, mind a budai főstudiummal. Ennek közvetlen bizonyítéka három Árpád-házi szent, István, Imre és László abban az időben emelt oltára a dubrovniki Domonkos-kolostor káptalantermében. Ilyen értelemben kell véleményünk szerint magyarázni azt is, hogy a mohácsi csata után, 1526-ban éppen ebbe a kolostorba kerültek a Szent István-ereklyék, a koponya és az épségben maradt Szent Jobb. Tekintve, hogy semmilyen bizonyíték sincs arra, hogy vezető politikusok vagy egyházi főméltóságok a tragikus csata után a távoli Dubrovnikban kerestek volna menedéket, magától adódik, hogy egy dubrovniki domonkos hozhatta magával őket, akinek valamilyen igen fontos tisztsége lehetett Budán a királyi udvarban, és akire rábízták abban a zűrzavarban megőrzésre.” Annak alapján, ahogyan a sajtó Stjepan Čosićot (2000) idézte, egy dubrovniki domonkos szerzetes 1527-ben a budai királyi kincstárból magához vette és Dubrovnikba vitte az ereklyéket, azzal a szándékkal, hogy megőrzi a törökök elől. Meg kell jegyezni azonban, hogy a törökök 1526. augusztus 29-én verték szét a magyar–horvát hadakat Mohácson, és 1526. szeptember 12-én már Budán voltak. 1527-ben ott tehát semmit sem lehetett már menteni előlük, a Szent István-ereklyéket pedig különben is Székesfehérvárott őrizték. Ahogyan Ivan Martinić (1989 és 2000) átmesélte Stjepan Krsić

kutatásait, az ereklyék közvetlenül a mohácsi csata után, 1526-ban kerültek Dubrovnikba, méghozzá Mariano Santo dubrovniki veseorvos révén, ajándékba a dubrovnikiaknak, akik tisztelték a magyar királyt és szentet. Stjepan Krsić 2000. március 28-án e sorok írójának úgy nyilatkozott, nem emlékszik arra, hogy milyen cikkében írt volna ilyesmit. Az európai és a horvát történelem jegyzi, hogy Mariano Santo (Barletta, 1488–Róma, 1560) olasz sebész Filippo Trivulzi dubrovniki érsek orvosaként 1527-ben Dubrovnikba jött, és a Dubrovniki Köztársaság állami sebésze is lett. 1532 nyarán a Dubrovnikból Belgrádba, II. Szulejmánhoz tartó Antonio Rincon beteg francia követ kíséretében volt. Július 5-én érkeztek a szultánhoz, aki másnap magyarországi hadjáratra indult. 1532. augusztus 9-én azonban Kőszegnél feltartóztatták Jurisics Miklós csapatai, úgyhogy augusztus 30-án Szlavónián át visszaindult Belgrádba. Nagyon valószínű, hogy Santo akkor folytatta útját Bécsbe, ahol augusztus végén vagy szeptember elején találkozott egy barátjával. Utána visszatért Dubrovnikba, összecsomagolt, és 1532 végén Olaszországba költözött. Lehetséges, hogy Santo akkor, 1532 júliusában II. Szulejmán szultánnal átvonult Székesfehérváron, és ott rátalált a Szent István-ereklyékre. Ez azonban csak hat évvel Mohács után történhetett, nem pedig azonnal utána.

Sajtóban nem megnevezett magyar történészek állítólagos nézete szerint az ereklyéket csak 1543-ban vitték el Székesfehérvárról. Teljesen alaptalan azonban Boris Njavrónak, a zágrábi Večernji list munkatársának, vagy beszélőtársának, Ivan Martinićnak az az állítása, hogy az ereklyék 1543-ban kerültek Dubrovnikba, és hogy Mariano Santo hozta magával őket. Nem tudták, vagy megfeledkeztek róla, hogy Mariano Santo 11 évvel előbb, 1532 nyarán járt Magyarországon.

3. Még egy Szent István-ereklye Dubrovnikban

A koponya durván mondva két részből áll, a koponyafedélből (cranium) és az alsó állkapocscsontból (mandibula). A dubrovniki Nagyboldogasszony székesegyház kincstárában 42-es leltári számmal őrzik a 15. századi aranyozott, öntött is, kovácsolt is, vésett, 25X18,5 cm-es ezüst ereklyetartót és Szent István magyar király állkapocscsont ereklyéjét. Az ereklyetartónak peremes, kerek alapja van, rávésett gót betűs felirattal: +al+onor+di san+Stefan (Szent István tiszteletére). Az erek-

lyetartó gömbölyített nyele közepén almaszerű csomó van. A sekély, ezüst állkapocscsonttartót fogazott szegély veszi körül. Az állkapocscsontot, amelyben mindössze két zápfog maradt, ezüst drótszál erősíti. A tartó alján egy állmagasságban levő kampóra akasztva a szent ezüst szobra lóg, koronával a fején, hosszú hajjal, köntösben, karba tett kézzel. Kapocs nincs. (Más források szerint a szobrocska nem Szent Istvánt, hanem Szent Lászlót ábrázolja; és benne, elől, a közepe táján Szent László egy lábszárcsontdarabja látszik. – A fordító) Az ereklyére különféle katalógusok és történészek utalnak. Valamivel bővebben Serafin Crijević (1744) is foglalkozott vele. Az ereklyetartóról publikált valamit Paál Jób (1940) újságíró és Ivo Lenti (1987) művészettörténész. Korábban pedig Vid Vuletić Vukasović (1898), akinek tanúsítása szerint Mato Vodopić (1816–1893) dubrovniki püspök kivette az állkapocscsont egy szilánkját, és gyönyörűen kovácsolt ezüsfoglalatba téve, őfelsége Stefánia főhercegnőnek ajándékozta. Stefánia főhercegnő, II. Leopold belga király lánya, Rudolf osztrák trónörökös felesége, 1881. május 10-én kötött házasságától 1889. július 30-áig, férje haláláig férjével évről évre Dubrovnikban nyaralt.

4. A zágrábi székesegyház Szent István mellszobrában őrzött koponyacsont

A zágrábi székesegyház kincstárában 165. leltári számmal jelzett ereklyetartó Szent István magyar király 113X65 cm-es aranyozott réz, kovácsolt ezüst, drágaköves, üvegeköves, hegyikristályos mellszobra, ismeretlen római mester műve 1635-ből. Öntött talapzaton áll. Szent Istvánt királyi díszöltözékben, koronás fővel ábrázolja. A mély benyomást keltő csontos arcot a bajusz és a vállborító szőrmét utánzó apró göndörületekbe vegyülő szakálltincs-ellentétek lágyítják. A talapzat elejét pajzs és pallos díszíti, és Francesco Barberini bíboros fogadalmi adományozó felirata. A szobor koponyaüregében van Ergely (Ergelics) Ferenc zágrábi püspök 1635. december 7-én kelt autentikuma annak bizonyítékául, hogy Mrvanics János Tamás (1580–1637) boszniai püspök ezüst ládikába helyezte Szent István koponyacsontját (a craniumot), és az azóta a mellszoborban van. Nem ismeretlen azonban, hogy Mrvanics János Tamás boszniai püspök köztudottan történelmi hamisításokra is hajlamos, dús fantáziájú ember volt, és ezért nagyon óvatosan kell

kezeleni azt az állítását, hogy Szent István koponyacsontját tette a mellszoborba. Csakúgy mint Ferari Zsigmondét is, miszerint (Trogiri) Boldog Kazsotics Ágoston (1260–1323) az első domonkos rendi zágrábi püspök magasztalta már Zágrábban a Szent István-ereklyéket. Az eddig többször is idézett Serafin Marija Crijević 1734-ben így írt erről a domonkosok kongregációjának emlékkönyvében: „Zágrábban, Horvátország gyöngyszemében, a város káprázatos templomában volt valamikor ugyanez az ereklye. A trogiri Boldog Kazsotics Ágoston tanúskodott erről. Zágrábi híveihez intézett egy beszédében egyebek között a következőket mondta: A kezét a legjóságosabb ajándékozás jellemezte. István magyar király és apostol, miután számtalan templomot alapított és bőkezűen megajándékozott, hogy népét Krisztus nyájába terelje, és támogassa a keresztényi szolgálatban, soha senki hozzá esdeklőtől sem tagadta meg a segítséget, hanem éjjel-nappal bőkezűen osztotta az alamizsnát. És amíg halála után egész teste elporladt, a jobbjá épségben megmaradt. Ennek dicsőítésére épült a Szent Jobbról elnevezett gyönyörű templom, amelyben közszemlére tették, hogy egész Magyarország tisztelhesse. A szent királyt dicsőíti ez az egész országban leggyönyörűbb templom. Erről éneklí a királyi próféta: Mivelhogy soha sem ingadoz: örök emlékezetben lesz az igaz (Zsolt. 112, 6) és aranydiadémot fejkötőszalagján (Sir. 45,12). Itt van ugyanúgy az aranytól, gyöngyöktől csillogó királyi koponya is. Ez az egész magyar királyság szentsége, hazánk kiemelt ékessége itt van előttünk, ebben a ládikában . . .”

Crijević 1734-ben idézte ezt. A Szent Jobb tiszteletére emelt templom azonban nem vonatkozatható Zágrábra. A zágrábi püspökséget alapító és Zágrábban a Szent Istvánnak szentelt székesegyházat építtető Szent László király a Szent Jobbot a Bihar megyei Szent Jobb apátsági templomban helyezte el. Onnét került vissza a 15. században Székesfehérvárra, ahol, Dubrovnikba kerüléséig, a Szent István-koponyát is őrizték.

A következő évtizedben Crijević nyilvánvalóan maga is rájött, hogy Mrvanics képzelődhetett Kazsoticcsal kapcsolatban, s az 1744-es előszóban már más szerzőre hivatkozott, és hozzáfűzte saját meglátásait is: „Idézem azonban, hogy mit mond Miho Bombardi A Magyar Királyság Tereprajza c. munkája 3. részének 3. fejezetében. Zágrábra vonatkozólag ez is benne van: Különösen rendkívül fontos a Szent László király emeltette, Szent Istvánnak szentelt bazilika, amelyben a számtalan többi ereklyével és igen finom szent bútorzattal együtt istenfélőn őrzik és

tisztelik a szent király koponyáját, amelyre hajdan mennybéli ajándéku került a korona.” Bombardus tehát azt írta, hogy Zágrábban őrizték a szent király koponyáját. Ha úgy értette ezt, hogy a koponya egy darabkáját, állítását örömmel vehetjük. Ha azonban az egész koponyára mondta, akkor teljes egészében vitatható az. Bebizonyosodott ugyanis, hogy a koponyaereklyét a Szent Jobbal együtt Dubrovnikba vitték, és az ottani domonkosoknak adományozták. (A szerző nem foglalkozik azzal a lehetőséggel, hogy akár a tatárok elől menekülő IV. Béla király is vihette magával az ereklyét a horvát fővárosba, vagy hogy a templomot építtető Szent László király is eljuttathatta oda a koponyaereklyét. – A fordító)

5. A Szent Jobb dubrovniki éve

A dubrovniki domonkosok Szent István király koponyaereklyéje mellett, amely körül akkora port vertek mostanában, több mint 200 éven át, 1771-ig a Szent Jobbot is őrizték és tisztelték. Serafin Marija Crijević 1728-ban írta először a dubrovniki domonkosok ereklyéinek számbavételekor: „XI. A szent király jobbát, amely épségben megmaradt, amikor az egész test elporladt, ezüst dobozban őrzik.” A már említett 1744. évi Előszóban írta: „Az 1614. évi ereklyelista említi először a kezét, de már 1590-ben ezüst dobozba helyezték, 1706-ban pedig áttették egy újba és szebbe.” A dubrovniki domonkosok kongregációja hírneves testvéreiről írva az Iconothekában is közölte Crijević Timotije Paskovićról, hogy ezüst tokba zárta a jobbot, Gabriel Gigliről pedig, hogy újba helyezte át. Hasonlóképpen írt Crijević 1742-ben a Neves dubrovnikiak életrajzában is.

A Szent István-ereklyék körül a 17. század végén kezdődött az első nagyobb porverés. 1684-ben kijelöltek két szerzetest, hogy a Szent Jobbot vigyék el I. Leopoldnak, aki azonban hadi gondjai miatt akkor megfeledkezett erről. Az érdeklődés a 18. század második felében terelődött az ereklyére ismét. Az első orosz–török háborúban (1768–1774) az oroszok megvádolták a Dubrovniki Köztársaságot, hogy csatlós helyzetben támogatja a törököket. A Köztársaság kormánya Mária Terézia közbenjárását kérte Szentpétervárott II. Katalin cárnőnél. Ellenszolgáltatásul Mária Terézia a Szent Jobbot kérte a domonkosok

dubrovniki kolostorától, hogy azzal könnyebben elsimíthassa a magyarakkal keletkezett nézeteltérését.

Az orosz támadás lehetőségétől tartva a Dubrovniki Köztársaság Szenátusa 1769. április 18-án úgy döntött, felszólítja a domonkosokat, törjenek le egy darabot a koponyaereklyéből, hogy azt aranyba foglalva elküldhessék Mária Teréziának. Tárgyalt erről a szenátus még április 21-ei, 27-ei és május 27-ei ülésén, majd meghagyta a domonkosoknak, hogy adják át a koponyacsont egy darabját. Dionizie Remedelli (1711–1793) domonkos rendbeli olaszországi egyetemi tanár Aleti államtitkár és Marko Sorkočević, a Kis Tanács tagjának szóbeli utasítására elvitte az ereklyedarabot Bécsbe, és átadta Mária Teréziának. A császárnő azonban, miután átvette, 1769. augusztus 10-én a Szent Jobbot is követelte. A dubrovniki kolostorra egyre többfelől mind nagyobb nyomás nehezedett, hogy adja át a Szent Jobbot. A Szenátus mégis 1769. november 6-án meghagyta a domonkosoknak, tájékoztassák a rend főtanítóját és Gazzaniga Pétert, a császárnő meghatalmazottját, hogy a kolostor és a Szent Jobb a Dubrovniki Köztársaság védnöksége alatt áll, és a rendház nem rendelkezhet önállóan az ereklyével. Biztonsági óvintézkedéssel ugyanakkor a Szent Jobbot áthelyeztette az államkincstárba.

Amikor már úgy tűnt, hogy minden annyiban marad, Alekszej Orlov orosz tengernagy 1770. szeptember 30-án hadat üzent a Köztársaságnak, és Dubrovnik ostromára készült. Gyorsan meg kellett nyerni Ausztriát. A Szenátus 1771. január 12-én úgy döntött, hogy ellenértékül 200 cári tallért fizet a dubrovniki domonkosoknak, és nyolc nappal később, 1771. január 20-án meghagyta Serafin Bunićnak, hogy vigye a Szent Jobbot Mária Teréziának. Mivel azonban Bunić időközben meghalt, a szent ereklyét Franjo Ranjina és Marin Tudisić követ vitte Bécsbe, és 1771. május 26-án átadta a császárnőnek. Mária Terézia ennek ellenére sem tett semmi különöset Dubrovnikért, hanem a Köztársaság tárgyalt Orlov gróffal, és ezt követően az 1775-ben kötött livornói megállapodás osztotta el a várost fenyegető veszélyt. Pray György jezsuita szerzetes egy 1771-ben Bécsben kiadott egész könyvet írt a Szent Jobbról. Az ereklye Dubrovnikból Bécsbe vitelének emlékére Anton Franz Wideman (1724–1792) 43 mm-es ezüst és galvanoplasztikus érmet vert, kilenc nappal későbbi, Bécsből Pozsonyba vitele alkalmából pedig Wenzel Haynl 26 mm-es arany- és ezüstérmét. A Szent Jobb Magyarországon a 19. század hatvanas éveiben új ereklyetartóba került. Nem sokkal

átadása után Mária Terézia egy dubrovniki besúgója azt írta úrnőjének, hogy ha nem lettek volna annyira riasztóak a körülmények, a dubrovnikiak nem váltak volna meg az értékes ereklyétől. Az átadott Szent Jobbot még mindig siratják, jóllehet elvesztése már pótolhatatlan.

6. A koponyaereklye feldarabolása

A dubrovniki Szent Domonkos-kolostor tulajdonában levő Szent István-koponyaereklyéből az utóbbi évszázadokban legalább háromszor törtek le csontdarabokat. Először 1769-ben, amikor a koponyát Bécsbe vitték a Köztársaság zálogául. Onnan megcsonkítva, és új, a jelenlegi ereklyetartóban került vissza. Nem tudni azonban, hogy az egész koponyát elvitték-e Bécsbe, vagy csak egy darabját. A Szenátus ugyanis 1769. április 27-én úgy rendelkezett, hogy a domonkosok kolostora az ereklye egy részét tartsa meg magának, és az államnak csak azt a részt adja át, amelyen a „Primi regis S. Stephani Regis Hungariae” felirat volt. Nem sokkal ezután, 1769. május 29-én a kapott részt fra Dionizie Remedelli Bécsbe vitte a császárnőnek. Július 12-én Remedelli a kormánynak küldött tájékoztatójában az állt, hogy a császárnő kegyesen fogadta a koponyaereklyét hálája jelentős jeleivel. Augusztus 10-én, a búcsúfogadáson azonban Mária Terézia nemcsak hogy követelte a Szent Jobbot is a Magyar Királyságnak, hanem fenyegetőzött, hogy ha nem kapja meg, tudni fogja, milyen hatékony intézkedéseket kell tennie. Elrendelte Gazzaniga Péter domonkos szerzetesnek, a bécsi egyetem teológiatanárának, hogy követelését továbbítsa Dubrovnikba a domonkosok kolostora perjelének, és Rómába, a Prédikátorok Rendje főtanítójának, hogy ez utóbbi legyen hatással a dubrovniki szerzetesekre. Azt ígérte, hogy ha megkapja a Szent Jobbot, hajlandó lesz a koponyát visszaszolgáltatni. Ezzel az ígéretével azonban nem foglalkoznak az eddig átnézett források. És a császárnő, miután 1771. május 26-án megkapta a Szent Jobbot, úgy tűnik, meg is feledkezett róla. A dubrovniki ereklye vizsgálatakor kiderült ugyanis, hogy az ereklyetartóban csak a koponyacsont minden felirat nélküli felső része van. Valószínűnek tűnik az alábbi feltételezés: Bécsbe, a császár- és királynőnek a koponyacsont feliratos részét vitték el az 1590. évi ereklyetartóban, a felső rész pedig a kolostorban maradt. Hazatérőben a dubrovniki küldöttség útközben Dél-Ausztriában új ereklyetartót csináltatott az otthon hagyott résznek.

Másodszor 1818-ban törtek le egy darabot a koponyacsontból, amikor az év májusának végén és júniusának elején I. Ferenc császár Dalmáciában járt. Anđelko Posinković (1917) szerint: „Szent István koponyacsont-ereklyéjének egy darabkáját I. Ferenc császárnak és királynak ajándékozták, amikor Dubrovnikba látogatott.”

Harmadszor 1988-ban csonkult tovább a koponyacsont, amikor fra Ivo Martinić, a kolostor akkori perjele a szent ereklye egy darabkáját a pannonhalmi bencéseknek ajándékozta. Fra Várszegi Asztrid, a pannonhalmi kolostor perjele és fra Sólumos Szilveszter vette át ünnepélyesen az új ereklyét 1988. október 14-én. Az adományozólevél szerint az ereklyeátadás a domonkosok horvát tartománya közgyűlésének és Marinko Zadro akkori tartományfőnöknek a beleegyezésével történt. A rendelkezésre álló források azonban ennek éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak.

a) A beleegyezésre való hivatkozás kérdéses, tekintve hogy nem írásos beleegyezésről volt szó, az írásos okmányok pedig ellentétes következtetésre utalnak. A rend horvát tartománya 1988. június 7-étől 14-éig a Brač-szigeti Bolban tartott tisztújító közgyűlésének nyomtatott okmányaiban a 105 határozat egyike sem említi a Szent István-ereklyét.

b) Az adományozás jogilag érvénytelen, mert a Szent István-ereklye egy darabkáját az Apostoli Szék jóváhagyása nélkül idegenítették el (Kánon, 1190, 2), és mert a kolostori közgyűlés, amely alkotmánytörvénye (311, 1, 2) értelmében jogosult az ilyen kérdések megoldására, egyáltalán nem tárgyalt róla. Ezért az adományozást a 127-es kánon is érvényteleníti.

7. Egyéb visszazármaztatási törekvések

Magyar részről a dalmát domonkosoknak állítólag azt ígérték az I. világháború előtt, hogy új kolostort építenek nekik, ha visszazármaztatják Magyarországra Szent István király náluk őrzött koponyareklyéjét. Az erre vonatkozó iratoknak vagy Dubrovnikban, a domonkosok kolostori levéltárában, vagy Zágrábban, a rend horvátországi tartományának levéltárában kellene lenniük. Húsz évvel később, 1930. július 9-ére fra Böle Kornél, a domonkosok budapesti kolostorának perjele levélben írta a rend horvátországi tartományfőnökének: „Fra Szabó Sadok tartományfőnökünkkel egyetértésben kérném, hogy a dubrovnikai

kolostor engedjen át Rózsafüzér királynőjének szentelt budapesti új templomunknak Szent István király maradványaiból valamely jelentősebb darabot. Hasonló kérelemmel fordultunk a dubrovniki kolostorhoz már a háború előtt is, tőlük azonban, tudomásom szerint, nem kaptunk beleegyező választ. A dalmáciai tartománnyal fennállt dicső történelmi kapcsolatainkra emlékeztetve testvéri közelséggel újra és ismételten kérjük, ne utasítsák el kérelmünket, aminek eleget tehetnek.” Fra Markolin Knego horvát tartományfőnöknék, aki a levelet továbbította Dubrovnikba, fra Anđelko Posinković, a dubrovniki Szent Domonkoskolostor perjele, miután a kérdést a kolostortanács elé vitte, 1930. július 31-ei válaszában a következőket írta: „Miután a Szent Jobbot annak idején Mária Terézia királynőnek ajándékoztuk, nekünk most már a szent király ereklyéiből csak egyetlenegy maradt, a koponyacsont felső része. Ha most azt is átengednénk, számunkra semmi sem maradna többé. De még ha hajlandók is lennénk megválni az értékes ereklyétől, Szent István király közelgő ünnepéig semmiképpen sem fejezhetnénk be az erre vonatkozó tárgyalásokat, mert az átadáshoz apostoli engedély és kormányunk beleegyezése szükséges. És végül nagyon veszélyes is lenne ez, mert utat nyitna más követeléseknek is. Ha a budapesti testvéreknek egyetlen Szent István-ereklyéjük sincs, mi hajlandók vagyunk a koponyaereklye egy apróbb darabkáját átengedni nekik.”

Knego tartományfőnök a budapesti perjelnek 1930. augusztus 6-án küldött válaszlevelében mellékelte a dubrovniki levelet, és hozzáfűzte: „Annak ellenére, hogy a dubrovniki kolostor az ereklye törvényes tulajdonosa, valamiképpen jogot formálnak rá a város világi hatóságai is. Én és a dubrovniki testvérek eleget tennénk az önök istentiszteelő óhajának, félek azonban az ellenszegüléstől az állam részéről. Végül pedig meg kell mondjam, nekünk semmilyen hivatalos egyházi bizonylatunk sincs az ereklye eredetiségéről, amit pedig a törvény és a szent kánonok megkövetelnek az átadáskor.”

Az 1930. évi levélváltás után, mintha hosszabb időre megfeledeztek volna a Szent István-ereklye Magyarországra származtatásáról. A Muraköz magyar részről történt elfoglalása a II. világháború idején felkavarta, megzavarta a horvát–magyar kapcsolatokat. A háború utáni „reálszocializmus” pedig mindkét országban csökkentette az egyházi intézmények közötti kapcsolatokat. A II. vatikáni zsinat utáni történések a szentek tiszteletét is befolyásolták, olyannyira, hogy a dubrovniki

kolostormúzeum 1969. évi átrendezésétől a koponyaereklye közönséges kiállított műtárgy lett. 1986-ban, a múzeum újabb átrendezésekor üvegfalú zárt vitrinbe került más liturgikus fémtárgyakkal. Fra Ivo Martinić, a múzeum átrendezésének a kezdeményezője négy ízben a nyilvánosság elé tárta, miért kínálja a Szent István-koponyaereklyét a magyaroknak: „Azt hiszem, eljött az ideje, hogy a számukra annyira fontos ereklyét visszaadjuk a magyaroknak. Hiszen az ő nemzeti történelmük alapja, gyökere, önazonosságuk és államiságuk kezdete az. Alapítójukról van szó, mert Szent István a nemzetté válásuk oszlopa volt.” (1989) „Szerintem ideje volna visszaadni az ereklyét a magyaroknak, hiszen az ő történelmük alapja, önazonosságuk és államiságuk kezdete az. Képzeltetik, mekkora becsben tartanánk mi horvátok Tomislav király ilyen ereklyéjét például.” (2000) „A közelmúltban végbement politikai változások után a magyarok mindenképpen szeretnék visszakapni szent ereklyéjüket, amit mi őriztünk és tiszteltünk itt századokon át, és tiszteljük most visszaszármaztatási szándékukat. Részünkről semmi akadály van annak, hogy vissza is kapják. És mindenekelőtt semmiképpen sem szeretnénk, hogy a visszaszármaztatásnak cserebere látszata legyen. De számítunk valami segítségre hálájuk jeléül, hogy megőriztük szent ereklyéjüket.” „Az ereklye nem a dubrovniki domonkosok tulajdona. A magyarok nem adományozták nekünk, hanem megőrzésre bízták ránk. Helyre kell hoznunk végre testvéreink előző nemzedékeinek a hibáit.”

Ezek után 2000. március 15-én a dubrovniki Szent Domonkos-kolostor hét szerzetese közül hat, a perjellel az élen, aláírásukkal ellátott alábbi sajtónyilatkozattal állt a nyilvánosság elé: „Kolostorunk egy tagja kifejtette saját önkényes és alaptalan nézetét, miszerint a dubrovniki domonkosok hajlandók lennének e rendkívül értékes ereklyét azonnal Magyarországra küldeni. A hír megtéveszti a nyilvánosságot, mert bizonyítása teljesen magánjellegű, a kolostorvezetés részéről minden hivatalos támogatás nélkül, annál is inkább, mert senki sem kérte a testület idevágó véleményét. A dubrovniki domonkosok nem foglalkoznak e több mint 450 éve Dubrovnikban őrzött és megőrzött szent ereklye visszaszármaztatásának a gondolatával. Mind a mai napig a kolostor nem kapott, és nem tett semmiféle hivatalos kérelmet vagy felajánlást a Szent István-ereklye Magyarországra vitelére vonatkozólag. Mindazon domonkosok nevében, akik ebben a kolostorban városunknak, Dubrov-

niknak, és horvát nemzetüknek annyi kincset hagytak örökül, erkölcsi kötelességünknek tartjuk maradéktalanul megőrizni mindezt a jövő nemzedékeknek is.”

Fra Frano Prcela horvát tartományfőnök az ereklye jelentőségéről sajtónyilatkozatában kijelentette: „Nekünk ez csak múzeumi műtárgy. Nincs túl nagy vallási alapja annak, hogy itt is maradjon.” Mire a horvát helyettes művelődési miniszter így nyilatkozott: „Az ereklyetartó nyilvántartott művelődési emlék, a horvát kulturális örökség része, és mint ilyen, elidegeníthetetlen. Nem választhatjuk el itt most az ereklyetartót az ereklyétől, és nem beszélhetünk arról, hogy melyik rész kinek mit jelent.”

8. Jogi szempontok

A dubrovniki Szent Domonkos-kolostor századokon át jogilag elvitathatatlan tulajdonosa ereklyéinek, tehát a Szent István magyar király koponyaereklyének is, mert azt, csakúgy mint a Szent Jobbot, ajándékba kapta a 16. században (legkésőbb 1590-ben), és tartotta tulajdonának jóhiszeműen (a Szent Jobbot 1771-ig, a koponyát mindmáig). A tulajdonjog bizonyítására szolgálhatnak az 1771. évi történések is, amikor is a Dubrovniki Köztársaság diplomáciai manővere, a nemzetbiztonság és a térség békéjének a megőrzése érdekében kénytelen volt megvonni a kolostor Szent Jobbra vonatkozó tulajdonjogát és kártérítést fizetett a tulajdonosnak. A kolostor önálló jogi személy, és rendelkezik a vagyonával. A kolostori közgyűlés jóváhagyása nélkül a kolostor semmiféle értékes tulajdona nem idegeníthető el, és ideiglenesen sem távolítható el. A rend tartománya vagy a tartományfőnök csak abban az esetben rendelkezhetne a Szent István-ereklyével, ha a dubrovniki kolostort megszüntetnék. Szent ereklye elidegenítéséhez vagy áthelyezéséhez a kolostor kimondott beleegyezése sem elegendő. A kánonjogi törvénykönyv szerint ugyanis (1292, 2. kánon) ehhez nem kevesebb mint a Szentszék engedélye szükséges, lévén értékes művészeti és történelmi emlékről szó. A kánonjog a következő okot is idesorolja arra vonatkozólag, hogy a Szentszékkel illeti a jóváhagyás joga: „Az Apostoli Szék beleegyezése nélkül nem lehet jogosan elidegeníteni vagy tartósan áthelyezni neves ereklyéket és olyanokat is, amelyeket a nép nagy tiszteletben részesít” (1190, 2. kánon). Az elidegenítés módja csakis minden

ellenszolgáltatás nélküli ajándékozás lehet, mert a kánonjog kifejezetten tilt minden ereklyekereskedelmet (1190, 1. kánon). Nem hagyható figyelmen kívül továbbá, hogy a Szent István-ereklyéket a horvát törvények is védik. A Horvát Művelődési Minisztérium Kulturális Örökség igazgatóságának keretében a dubrovniki műemlékvédelmi részleg 2000. február 22-én hozott döntése megerősítette, hogy a dubrovniki Szent Domonkos-kolostor tulajdonában levő Szent István-ereklye, Dubrovnik és Horvátország kultúrtörténeti értéke megelőző védelme alá helyeztetik. Azaz vonatkozik rá a kultúrjavak védelméről szóló törvény. Más szóval a kultúrjavak, az ideiglenes védelem alatt állók is, tartósan nem vihetők ki az országból. A Horvát Köztársaság kultúrjai csak kölcsönadhatók külföldre és ideiglenesen vihetők ki az országból. Műemlékvédelmi szempontból az ereklyetartó és az ereklye (a tényleges eredetiség itt nem játszik szerepet) egységes egésznek tekintendő, és legfeljebb az ereklye parányi részecskéjének eltávolítása tartozhat egyházi jogszabályok alá azzal a feltétellel, hogy az ereklyetartó nem veszíti eredeti rendeltetéséből.

Záradékkul még: A Szent István-ereklyéknek kettős értékük van, vallási és nemzeti. A koponyaereklyét, az állkapocscsont-darabot és a Szent Jobbot Dubrovnikba vitték, és vallási tiszteletadásban részesítették ott. 1969 óta azonban a Szent István-koponyacsont-ereklye művészi és művelődéstörténeti műtárgy lett a dubrovniki Szent Domonkos-kolostor múzeumi gyűjteményében. Ily módon megszentelttől és profanizálódott. Meggyalázták szent ereklye és emberi csont mivoltában egyaránt. A hívők ezzel megrövidültek, és csorbult Horvátország kultúrtekintélye. A tulajdonos mulasztása azonban nem pótolhatatlan.

A Prédikátorok Rendjének magyarországi fővikáriátusa és a Magyar Katolikus Püspöki Kar ereklyekereseti igénnyel lépett fel. Az egyetemes és nemzetek feletti katolikus egyház e két vallási intézménye abból indul ki, hogy erkölcsi joga van az ereklyékre, lévén a magyar nép vallási és nemzeti szentségeiről szó. A királyi földi maradványok visszaszármaztatási készsége vajon nem egy nép érettségéről és más nép iránti tiszteletéről tanúskodna-e? Másrészt, a visszaszármaztatásba nem lenne-belemagyarázható, hogy horvát részről többé nem tartják magukénak is a magyar szentet, hogy egy katolikus szent ereklyéi a horvát katolikusok számára nem szent ereklyék többé? A dubrovniki Szent István-

ereklyék számtalan más kérdést is felvetnek, amelyek megválaszolása nélkül minden döntés elhamarkodott lenne. És vajon ki hivatott dönteni olyan kérdésekben, amelyek csorbítják az ember halálon túli jogát arra, hogy senkitől sem háborgatva, békességben nyugodva várhassa a feltámadást, olyanokban, amelyek kihatnak nemzeti és állami viszonyokra, és amelyek érintik korunk hívóinek a szent ereklyék és általában a szentek tiszteletéhez való viszonyulását?

*Fordította és tömörítette
BENCZE Lajos*

„RAGUZÁBÓL SIET IME KIRÁLYUNK . . .”

KALAPIS ZOLTÁN

A zágrábi *Večernji list* röppentette világgá a hírt (2000. február 13-án), hogy „a dubrovniki domonkos rendnek szándékában áll” a millenniumát ünneplő Magyarországnak visszaadni (visszaszolgáltatni?) a birtokában levő Szent István koponyaacsont-ereklyét. A bejelentés mindenképpen gesztusértékű, bár ebben az esetben is ki kell várni, hogy az óhajból elhatározás, a döntésből pedig cselekvés legyen.

Egykor, a boldogabb időkben, amikor még tengerünk is volt, az ősi Dubrovnikot felkereső vajdaságiak és anyaországiak – ha netán betévedtek a dominikánusok straduni múzeumába –, rátalálhattak, felfedezhették maguknak az egyik kiállítási szekrény üvege mögött az ezüst ereklyetartóba foglalt csontmaradványt.

A múzeumi teremőr, ha magyar hangok ütötték meg fülét, azonnal a helyszínen termett, s némi információkkal szolgálatkészen a segítségükre sietett, vagy éppen diszkrétén felhívta figyelmüket az ereklyére, ha észrevétlen maradt a sok kiállítási tárgy között. Nem sokat mondhatott persze, mert idekerülésének története a feltételezések homályába vész, de még Raguzá előtti korszaka is csupa ellentmondás és rejtély.

Ha turisták kezében meglátta Bács (Schweitzer) Gyula *Jugoszlávia* című útikönyvét, általában elállt szándékától, mert azt megbízhatónak tartotta. Az ő nyúlfarknyi előadásának azonban volt egy fontos konkrétuma, amelyről a bedekkeríró nem informált: a domonkos rend szerzetesei 1618-ban vették fel az ereklyét leltárkönyvükbe.

Az érdeklődőnek, ha többet kíván megtudni Szent István ereklyeiről, mélyen bele kell nyúlania a századokba, kezdve az egyházépítés megszi-
lárdulásának, az első szentek felavatásának korától, azaz a XI. század
második felétől, I. László király uralkodásának idejétől számítva. Az idő
tájt a magyarság már felvette a kereszténységet, hitében megerősödött,
a templomok viszonylag sűrű hálózata pedig lehetővé tette a többé-ke-
vésbé zavartalan vallásgyakorlást. Ennek az állapotnak azonban volt egy
árnyoldala: az új és az egyre nagyobb, egyre díszesebb Isten házai nagy
hiányt szenvedtek az ereklyékben, pedig a feddhetetlen és erényes
szentek földi maradványai, a kor felfogása szerint „személyes jelenlé-
tükkel” serkentőleg hatottak a róluk elnevezett templomokban gyüle-
kező hívők lelki buzgalmára. Ezekhez, adományok révén, csak nagy
nehézségek árán lehetett hozzájutni, importálásuk is korlátozott volt,
részben az ereklyeárusítás tilalma, részben pedig a „fekete piac” fejlet-
lensége miatt.

A feltörőben levő egyház számára az „önellátás” mutatkozott meg-
oldásnak. I. László király kért is egy felhatalmazást a pápától, hogy
intézkedhessen, amely csakhamar megérkezett egy levél formájában.
Ebben a szentatyá utasította az egyházi és világi hatóságokat, hogy
„emeljék fel azok testét, akik Pannóniában a hit magvát elvetették, és
az országot prédikációkkal vagy intézkedésekkel Istenhez térítették”.

Ekkor, azaz 1083-ban, öt magyarországi szentet avattak fel: három
vértanút, vagyis a hagyományos módszer szerint (Gellért püspök, András
és Benedek remete), egy önmegtartóztató királyfit (Imre herceg), és
első ízben egy uralkodót, aki nem mártíromsággal érdemelte ki a fel-
szentelést, hanem egyházteremtő munkájával (I. István).

Az első magyar király csontvázát 1083. augusztus 20-án emelték fel
a székesfehérvári bazilika kriptájából. Az életrajzi ihletettségu kis le-
genda szerint ekkor „oly hatalmas illatár szállt fel, amilyen a körülállókat
még sohasem lepte meg . . . Felemelték a felbecsülhetetlen értékű ter-
het, hálát adtak a mindenható Istennek, elvitték, s ezüst tartóba zárván,
reá pecsétet ütöttek”.

A szentté avatott István király testi maradványai ettől kezdve vallásos
tisztületben részesültek, s megkezdték önálló életüket, amelynek folya-
ma oly szeszélyes és ellenőrizhetetlen volt, mint annak idején a Tiszáé
a szabályozás előtti éveiben. A középkorban egy-egy ereklye birtoklása
nagy kincsnek számított, beszerzésük nagy kegynek minősült, olykor

azonban bectelenül is hozzájutottak: kalmárkodással, erőszakkal, tolvajlással.

Áhítatos hódolatuk már-már nem ismert határt, de ez mégse zárta ki, hogy részeire bontsák, ha éppen úgy kívánta a helyzet, még a darabolástól, a töréstől, a felszabdalástól, a szegezéstől sem riadtak vissza (István király Szent Jobbként tisztelt, mumifikált kézfejéhez valamikor a felső kar is hozzátartozott, de ezt leválasztották, s az egyik rész állítólag Lembergbe, a másik pedig a bécsi Dómba került, de később nyomuk veszett).

Az ereklyék a királyi vagy a főpapi ajándékozások, a diplomáciai kapcsolatok, a házassági szerződések, de az egyszerű adásvételek jól jövedelmező tárgyát is képezték, a háborúk idején pedig hadizsákmányként kezelték (a korabeli feljegyzések szerint István király a bolgárok ellen viselt hadjáratában nem vett részt a zsákmányolásban, de a templomok kegyzereit és az ereklyéket begyűjtette, és a székesfehérvári bazilikának ajándékozta).

István király maradványai nem kerülhették el az ereklyék általános érvényű sorsát, bár a legnagyobbaknak kijáró tisztelet övezte őket, s féltve őrzött kincsek is voltak, csaknem egyenértékűek a magyar királyságot szimbolizáló koronázási jelvényekkel. IV. Béla király az 1241–42. évi tatárjárás alatt a korona, a jogar, a koronázási kard és a királylándzsa mellett István király ereklyéit is Dalmáciába menekítette.

A Szent Jobb mellett megkülönböztetett figyelmet szenteltek a koponyacsontoknak, kiváltképp annak felső részének, a koponyatetőnek. Nincs rá bizonyíték, de minden jel arra mutat, hogy az agyvelő boltozatos burka, nem sokkal a tetem kiemelése után, egy díszes ötvösmunkába, azaz egy hermába került, amelyet a székesfehérvári koronázó templom kincseskamrájában őriztek. Ott az évszázadok során sok ereklye halmozódott fel, mintegy reprezentálva a középkori magyar királyság fényét és erejét. A Mohács előtti évtizedekben minden augusztus 20-án mintegy hatvan hermával díszítették a fő- és mellékoltárokat.

Egy újabb keletű elmélet szerint a mai szent korona felső, két egymást keresztező aranypántból álló része valójában István király fej alakú hermája volt, amelynek abroncsait a tizenkét apostol zománcba égetett alakja ékesítette, ezekből azonban kettőt levágtak, amikor összeillesztették az alsó résszel. Persze, ez csak az egyik változat a sok közül,

mivelhogy a korona eredete ma sincs megnyugtató módon tisztázva, s a két rész egyesítésének időpontja sem ismert.

A sokat vitatott felső részt egyesek szerint még II. Szilveszter pápa ajándékozta István király követeinek, de ennek valóságértéke igen csekély. Ez a feltevés főleg arra volt jó, hogy a római eredettel ellensúlyozzák a bizánci származású alsó részt, s egyúttal érzékeltessék a nyugati orientáltság győzelmét a keleti felett. Más vélemények szerint a felső rész nem más, mint egy szentelt ostyatartásra szolgáló tál fedője. A feltevések sora ennél hosszabb, lehet válogatni.

A hermára vonatkozó elképzelés azonban tetszetősnek tűnik, mert alapot ad annak a csökönyösen élő népi hiedelemnek, amely a mai szent koronát István király személyéhez köti.

A két rész egyesítését, azaz I. Géza „görög” koronájának egybedolgozását az István király koponyacsontját boltozó hermával, Györffy György történész Könyves Kálmán király nevéhez és korához köti (1095–1116). A nagy műveltségű uralkodó olvasottságával, a hittudományokban való jártasságával (trónralépése előtt püspök volt) kétségtelenül tudhatta, hogy a felségjelvénynek az ereklyetartóval való felerősítésének milyen óriási szakrális jelentősége van: ezáltal lett szent a Szent Korona. Persze, a megbízható tények hiányában a történészek felfogása ezen a téren is módfelett eltérő: még megközelítőleg sincs egyetértés a korona egyesítésének időpontjáról (ezt a XII–XV. századra teszik), mint ahogy nincs konszenzus abban sem, hogy milyen alkotóelemekből állították össze a jelenlegi koronát.

Györffy professzor okfejtését követve elmondhatjuk még, hogy a tudós Könyves Kálmán nagy tudatossággal és tervszerűséggel építgette – elődjének, Szent Lászlónak szellemében –, István király kultuszát, visszaszorítva, olykor erőszakkal is, Koppány kései híveit, akik István királyt „a németek vak eszközének”, a nyugati keresztény eszmék kritikátlan követőjének tartották. Így többek között újra megíratta Hartvik püspökkel Szent István legendáját, egyik fiát Istvánnak keresztelte, törvényalkotó munkássága során István törvényeire építkezett, s még életében úgy rendelkezett, hogy István király sírja mellé temessék. Alighanem neki sikerült kieszközölni azt is, hogy az egyház kanonizálja István királyt, ami 1106-ban a quastallai zsinaton meg is történt. Tisztelete mindaddig helyi jellegű volt, az országhatárok közé szorult.

Ebbe a sorba tartozik még az a cselekedete is, hogy a boltozatos koponyaereklye-tartónak más célú felhasználása után a koponyacsont fő részét új, a korábinál még díszesebb hermába helyeztette, s visszaszolgáltatta a székesfehérvári bazilikának, kisebbik részét pedig a Szent Istvánról elnevezett új zágrábi püspökségnek adományozta, amely a XII. század elején elkészült új székesegyház oltári ereklyéje lett.

Ezzel megkezdődött a koponyaereklye részekre bontása, amely az évszázadok során fokozatosan folytatódott.

A Zágrábba került részt, a hagyományok szerint, sikerült épségben megőrizni, s ma is a zágrábi székesegyház kincstárában őrzik egy díszes barokk hermában.

A Székesfehérváron maradt nagyobbik rész sorsa már nem ilyen egyenes vonalú. Igazi hanyattatása a Mohács utáni időszakban, Székesfehérvár 1541. évi elfoglalása után kezdődött, amikor a török feldúlta a királysírokat (az utolsó, akit Mohács után ide temettek, II. Lajos volt, „kinek testit az halászok sárba benyomták vala, hogy a terek meg ne találja”, majd a hadak elvonulása után eltemették a székesegyházban), s kifosztotta a koronázó templom felhalmozott kincseit. Ekkor tűntek el az ezüst és arany kegytárgyak, ereklyetartók, kódexek. Az ereklyetartók esetében a fosztogatókat elsősorban a nemesfémfoglatat érdekelte, bár a jelek szerint, feltűnhettek olyan keresztényekből lett muzulmánok is, akik ismerhették az ereklyékből szétszórt maradványok kereskedelmi értékét. Ezzel magyarázható, hogy egy bizonyos idő múltán a Szent Jobb, a koponyacsont egy része és más ereklye is Boszniában került forgalomba. Ennek hírért a raguzai kereskedők vitték a gazdag városállamba, s felkeltették az ottani szerzetesrendek figyelmét. Ők persze ismerték az effajta kufárkodás sok buktatóját, tudták azt is, hogy az egyház már századokkal korábban megfogalmazta a történeti hitelesség igényét, így hát kellő óvatossággal, szigorú ellenőrzés után kötötték meg az üzletet a „hitetlenekkel”, s a Szent Jobb és a koponyaereklye 1590-ben a dubrovniki dominikánusokhoz került. Az egyik is, meg a másik is ezüst ereklyetartóba, 1618-ban pedig leltárba került. A szomszédos Ferenc-rendiek hasonló úton jutottak I. László király láb-szárcsontjához, amelyet ma is őriznek egy aranyozott lábpáncélban.

Hogy a dominikánusok ellenőrzése mennyire volt megbízható, nem tudjuk. Az ereklyék hitelességét általában nehéz megállapítani, hát még

akkor, amikor illetéktelen kezekbe kerülnek, titkos utakra tévednek, kalmár közvetítők nyereszkedésének tárgyává válnak.

Méltán nevezik a történészek ezt az időszakot az ereklyék „igazolatlan” korszakának. A tények hiányában tág tere marad a hitnek, a hipotézisnek, az ellentmondások áthidalásának.

A magyar köztudat kétszáz évig semmit sem tudott az ereklyék sorsáról, elveszettnek hitték azokat, mint megannyi más kegytárgyat és műkincset. Meglétükről az első híradásokat az osztrák diplomaták hozták a XVIII. század első felében a raguzai követjárásaik után. Ezek az információk azonban csak akkor kaptak nagyobb súlyt, amikor Mária Terézia, a magyarokhoz közeledve, egyre többször hivatkozott a Szent István-i örökségre (a magyar királyi cím mellé 1758-tól hivatalosan is visszakapta a pápától az István korából származó „apostoli” jelzőt, megalapította a Szent István Lovagrendet, a testőrséget stb.). Pray György, a forráskutató és a feltárt anyagokat közreadó történész hívta fel a császárnő figyelmét a lappangó értékek esetleges visszaszerzésének nagy, az egész nemzetet érintő jelentőségére, amit a fogékony uralkodónó azonnal magáévá tett: kiválóan beilleszthetőnek találta magyarságpolitikájába.

A XVII. században a raguzaiak – vagy ahogy akkortájt nevezték őket: a Mediterrán hollandusai –, még sikeresen őrizték városállamuk viszonylagos függetlenségét és semlegességét. Hol a töröknek, hol a velenceieknek fizettek adót, hogy zavartalanul hajózhassanak vagy mindkettőnek. Olykor egy harmadiknak is, mivelhogy egy 1684-ben aláírt szerződéssel ilyen kötelezettséget vállaltak az osztrák birodalommal szemben is, de ezt, hacsak tehették, nem teljesítették.

A XVIII. században már a franciák és az oroszok is szemet vetettek az Adriára, egyre jobban szorongatták a Raguzai Köztársaságot. A játékba újra bekapcsolódott az osztrák császárság is, s érvényesíteni kívánta az 1684. évi szerződés kitételeit. A szorongatott városállam diplomatái azonban ráéreztek arra, hogy a császáriaknak előbbre való a magyar–osztrák jó viszony ápolása az 500 aranynál. Erre a lapra játszottak, és megegyeztek Mária Terézia képviselőivel, hogy visszaadják az ereklyéket, ha Bécs eláll a régi szerződésben meghatározott 500 aranytól és egyéb követeléseitől.

A hosszadalmas alkudozások eredményeként 1769-ben visszaszolgáltatták a koponyaereklye nagyobbik részét, a kisebbiket pedig megtar-

tották az osztrákok tudta nélkül. A nagyobbik rész előbb az új koronázóvárosba került, Pozsonyba, onnan pedig a régibe, Székesfehérvárra. A titokban leválasztott darabkát a furfangos dubrovnikiai megőrizték napjainkig.

A Szent Jobbot 1771 elején vette át egy népes küldöttség, amelynek élén Mária Terézia két bizalmasa állt: gróf Grassalkovich Antal kamaraelnök és Hadik András tábornagy, a haditanács elnöke. Többszöri megállás után az ereklye a császárnőnek „a magyar nemzet iránt érzett szeretetének különös jeleként”, 1771. június 21-én megérkezett Budára, ahol fényes ceremóniával várták, Kozma Ferenc jezsuita páter, az ünnepi szónok még verssel is köszöntötte.

Most, a két évezred fordulóján egy hasonló esemény van készülöben: úgy tűnik, ha ideiglenesen is, de hazatalál első királyunk egyik idegenbe szakadt ereklyéje, azaz koponyacsontjának ezüstbe foglalt szilánkjá.

Kíváncsian várom, hogy a fejleménynek milyen jelentőséget tulajdonítanak majd ebben a mi modernnek mondott világunkban, a millenniumi évben milyen értelmezést kap, milyen eszmei szálakat bontanak ki belőle. Vajon az ökumenikus gondolat, a megbékélés szelleme kerekedik-e felül, vagy éppen a vallási és a nemzeti türelmetlenség nyílt vagy burkolt szítására adódik alkalom? Hogyan fogadják majd az emancipált és kevésbé emancipált emberek: visszafogottan-e vagy egzaltáltan? Múzeumi tárgyat látnak-e benne vagy szent ereklyét? Netán ezt is, azt is, valamilyen formában.

Az élet hamarosan megadja majd a válaszokat ezekre a kérdésekre. Hogy milyeneket, nem tudhatjuk, csak az biztos, hogy egyöntetűsége ezúttal sem számíthatunk. Nincs messze ugyanis az a várakozással teli pillanat, amelynek belső tartalmát a már idézett jezsuita páter így fogalmazta meg versében az ünneplő budai közönségnek címezve:

„Raguzából siet ime királyunk . . .”

SZENT ISTVÁN A „NAP FIA”, A „TÁLTOSKIRÁLY”

Koronázási jelvények és a néphagyomány

G U L Y Á S G I Z E L L A

Utoljára a magyar történelemben 1916. december 30-án, IV. Károly magyar királlyá koronázásakor került sor Budapesten a Mátyás-templomban a hagyományoknak megfelelő koronázási szertartásokra. Csernoch János hercegprímás tette IV. Károly fejére a szent koronát, adta kezébe a jogart és az országalmát. A templomi szertartást az eskütétel követte. A király fején az arany koronával, vállán Szent István arany palástjával déli tizenkét óraker kelet felé fordulva jobb keze három ujját felemelve tett esküt. Majd fehér lovon a koronázási dombra felvágatva a négy égtáj felé csapott a koronázási karddal. A koronázási jelvények és a koronázási szertartások rendje régtől fogva tanulmányaik tárgyát képezte a magyar történészeknek, régészeknek és a művészet történetével foglalkozó szakembereknek. Jelen esetben a népi hiedelmek segítségével szeretnénk a koronázási jelvények és szertartások rendjének funkcióját megvilágítani.

Vizsgálódásunk szempontjából különösen a Napnak, melynek a nép isteni erőt tulajdonít, a föld köldökének-közepének (a világ közepének), az Északi Sarkcsillagnak: az ég közepének-köldökének, az „évigéző fa” típusú meséknek, a pásztorélet szokásainak, a juhászok napsugaras subájának és a táltos hitnek lesz főleg szerepe e rövid elemzésben.

„Még a Napnak is van / délben megállása, / csak az én szívemnek / nincsen maradása.” Népdalunk tanúsága szerint, de a népi hiedelem is úgy tartja, a Nap délben megáll, és akkor van dél, ha át tudjuk lépni a saját árnyékunkat. Sok helyen a Napot „öregnek” nevezték. „Im az öreg Isten, világ szeme, napja . . .” idézhetjük bizonysgul Arany Jánost is.

A királyavatásra a küldöttek vármegyéjükből földet hoztak. E földből készült a „királydomb”, mely maga a haza volt kicsiben, azaz az ország köldöke. A népi adatok világánál látjuk, hogy a király – akár tudtával, akár tudtán kívül – voltaképpen a világ közepe fölött délben megálló „öregnek” vagy a „világ szemének” azaz a Napistennek tesz kardjával „napvágást”, hűségesküt az ősi alkotmányra. Közben a domb körül álló nép háromszor Jézust kiáltott, s akkor ott kötődött össze a Föld köldökével az Ég köldöke. Ekkor erősített meg, hogy a király Isten kegyelméből és az ő akarata szerint fog uralkodni. Az ég és a föld közepe-köldöke az emberközpontú paraszti világképben az a hely, ahol maga az ember áll, ahol a földre szúrja a botját, vagy ahol tulajdonképpen elvágta a köldökét. Kevesebb adat van a világ közepének, „ahol leesett az aranyalma” népi hiedelmű magyarázatára. Az „évigérő fa” mesékből ismerjük, hogy a legfelső égi rétegben, ahová a fa felmagasodik, a nap birodalmában minden aranyból van, és a fán aranyalma terem. Tehát a népi hiedelem szerint a világ közepe ott van, ahová leesett az aranyalma az ég közepéről-köldökéről. Adatok másik csoportja konkrétan meg is nevezi a világ közepét, ezek Székesfehérvár, Esztergom, Buda és Pozsony, az egykori magyar állam központjai. Ebből következik, hogy a világ közepén állt a király széke, és az uralkodó jelvénye pedig a Nap birodalmából, az „évigérő fáról”, az ég közepéből leesett aranyalma. A népi logika szerint az országalma, „mely aranyozott és a neve is alma” jelképezheti a világ közepét jelölő, azaz oda eső aranyalmát, és ez egyben azt is jelenti, hogy a király a Nap földi képviselője, illetve a „Nap fia”. László Gyula szerint a keleti uralkodóknál, de elvéve a nyugatiaknál is találkozhatunk az „ég fia”, a „nap fia” elnevezéssel, a magyar Szent László-legendában a magyar király a világosság, a nap képviselője. De már a honfoglalás korában, a kettős királyság idején a főkirály neve „kündü”, mely a török „kün” szónak a származéka, mely napot, fényt jelent. A „Nap fia” jelvénye a színarany napkorong volt, a másodkirályé pedig a fáklya az ősmagyaroknál. A magyar néphagyomány szerint a leszúrt bottal jelölt világ közepéből nő ki az „évigérő fa” és ágaival felér egészen az egekbe, gyökerei pedig lenyúlnak az alvilágba.

A föld és az ég köldöke a III. Uri dinasztia idején, az i. e. XXI. századi sumer énekekben bukkan fel először, ahol a föld köldöke mindig a birodalom központját jelöli. Az ókori népeknél (zsidók, egyiptomiak, görögök, rómaiak) is találkozhatunk a föld közepének a jelképével, de

az inka mitológiában is fellelhető, amely szerint az inkák őse arany pálcájának leszúrásával jelölte ki Curco („köldök”) városuknak a helyét, s az aranypálca – Eva Lipa szavaival – „... hatvan centiméter hosszúságban és csillaggal koronázva az uralkodói méltóság jelvénye lett”, László Gyula 1938-ban a jogarról érkező tanulmányában az inka „arany pálcás” regéről megállapítja, hogy a történelem előtti időkben kerülhetett át Ázsiából Amerikába. Feltehetően a magyar jogar legrégebbi előképe hasonló lehet az inkák „csillagos” uralkodói méltóság jelvényéhez. Bosnyák Sándor szerint is a magyar jogar utóda lehet a világ közepét kijelölt botnak, mely utóbb uralkodói hatalmi jelvény lett.

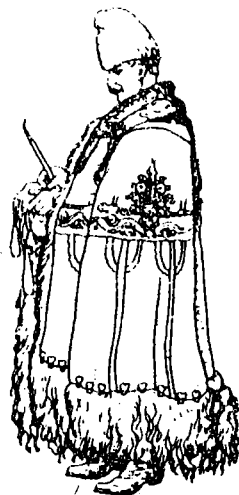
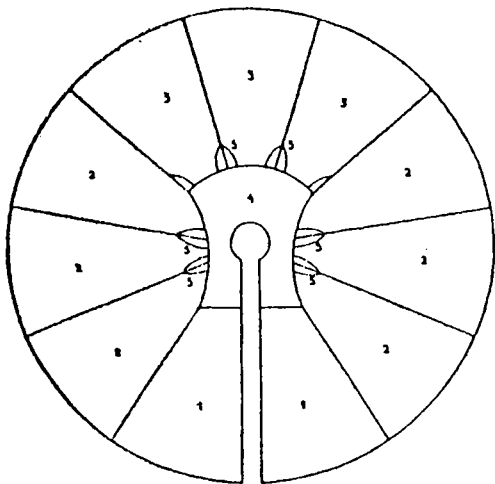
A magyar pásztoroknál megtalálható volt a négy világtáj felé történő ostorsuhintás ősi szokása, mert hiedelmük szerint ez megvédte a gonosztól a ménesüket, állataikat. A pásztor a maga területén a „négy világtáj ura” volt, s ostorával, hasonlóan mint a király a kardjával, a négy világtáj felé vágott, célja távol tartani az „isten ellenségeit”.

Az alföldi juhászok hiedelme szerint a suba felvétele minden rontó erőtől megvédi őket. A suba 12 bőrből készült, 11 vagy 12 sugaras, a Napot jelképezi. A juhász a bal kezébe veszi botját, mert az alvilág fordított balvilág, s az alvilág erőivel szemben bal kézzel kell védekezni. A szentgáli borotvatok fedéldíszén (1842-ből) a cifraszűrös juhász bal kezében a botjával vígan pipázik a 12 sugarú Nap alatt. A Szent István koronázási palást középső díszítménysora 12 részre osztottan, közepén Krisztust ábrázolja hat-hat tanítványával. Ez a 12 sugaras beosztás az alsó szegély díszítésén is megismétlődik. Így ez a koronázási palást a Nap erejével védi a királyt, a „Nap fiát” az alvilági kísértetektől, mint ahogyan a juhászt a saját 12 sugaras subája.

A koronázási palást, felirata szerint, 1031-ben készült, és a szegély középső korongjaiban az adományozó Szent István királyt és Gizella királynét, köztük pedig Szent Imrét ábrázolják, mely egyetlen hiteles arcmásuknak tekinthető. Ennek a keresztény ikonográfiájú palástnak van még egy váratlanul érdekes jelentése is. Mindenki előtt ismeretes, hogy Szent István királynak van szent jobb keze, de van egy misztikus bal keze a palást tanúsága szerint. A király bal kezén ugyanis hat ujj van. A hatujjú ember pedig táltos minősítésű. Ezzel a kezével nem is tartja az országmát, mely valóban csak lebeg, s előtte világosan látszik a király hatujjú bal keze. Jobbjával, melyen egyértelműen öt ujj van, lándzsát tart. A többi ezzel kapcsolatos vizsgálat István király bal kezé-



Borotvatok fedele, Szentgál, 1842; Bosnyák Sándor (1975)



Kecskeméti suba szabása 12 bőrből

*Gyulai suba kiterített képe
(Bosnyák Sándor szerint, 1975)*

nek hű ábrázolását nagymértékben valószínűsíti. Ugyanis a paláston látható más kézábrázolások igazolják a kivitelezők nagyfokú művészi készségét és az ábrázolások természetességét. Az Árpád-házi királyok hat ujjával máshol is találkozhatunk. Makkai Sándor: *Táltoskirály* című történelmi regényében egy másik Árpád-házi király, IV. Béla hatujjú bal kezéről tesz említést, akit ezért „táltoskirálynak” neveztek. A szerző szerint az Árpád-család férfitagjainak tizenegyedik ujjja is volt, ezért valami babonás tisztelet is övezte őket. Táltos hírük egész Keleten ismert volt, és több lovas nép legendáiban élt a velük való ősi kapcsolat emléke. Jelenleg nem tudjuk még a fenti adatoknak a forrásait, de ha csak legenda lenne is, továbbra is számolnunk kell a paláston István király hatujjas bal kezének rajzolatával. Ennek alapján Szent István is „táltoskirály” lenne? S vajon ez a babonás jel a kezén nem segítette-e őt abban, hogy a kereszténység felvételét sikeresen végrehajtsa? S akik az ősi hithez jobban ragaszkodtak, talán ezért nem harcoltak teljes erővel



A hatujjas palást

István ellen, mert a „táltoskirálynak” minősített uralkodónak, Istvánnak, mégiscsak igaza lehet?

A magyar mitológiában, amint már láttuk, az ég és a föld köldöke képzetének alapvető szerepet tulajdonítanak. A király széke tehát a világ közepén, a föld köldökén áll. Ennek ellentétpárja az ég közepe,



A Szent Korona

mely a magyar népi hiedelemben azonos az Északi Sarkcsillaggal. Ez a csillag a Földtől ezer fényévre van, forgástengelye, amint azt a „sarkcsillag” elnevezése is jelzi, éppen feléje mutat. A forgástengely hajlásszöge a földpálya síkjához $66^{\circ} 33'$, de ez nem változatlan érték. A magyar király neve, amint már említettük, „küdü” (a Nap fia) volt, és

a hiedelem szerint az egész világ földi képviselője. Széke a világ közepén a föld köldökén állt. A király a föld közepén ülve, az ég közepével-köldökével volt állandó összeköttetésben, s ezért képviselhetette a Földön az égiek akaratát. Tehát a királynak a templom keletnek fordított kapujában volt felállítva a széke, ahol a keletre néző nép felé fordulva „tett igazságot”.

Tudtunkkal egyedül csak a magyar királyi koronán, a kereszt három mérési pontban, egész számokban kifejezve: 67, 67, illetve 66°-ban északra dől, és ez néhány szögpernyi eltéréssel megegyezik a Föld tengelyének a keringési pályasíkjához hajló szögével, illetve a Nap delelési vonalának, a két térítőt összekötő egyenesnek az Északi Sarkcsillaghoz viszonyítva mért szögével. Ismeretes, hogy az ország fővárosának 47°-os a dőlésszöge, mivel a történelmi Magyarország hat szélességi fok közötti területen helyezkedett el. Az ötvösmesterek a 47°-os, csak az ország fővárosára jellemző dőlésszög helyett a keresztet 67, 67, illetve 66°-ban dőlve szerkesztették rá a koronára, s valójában az ősi világkép törvényei szerint fogalmazták meg az emberi világ helyét a végtelennek látszó mindenségben.

Más megközelítésben a magyar Szent Korona a kör-kereszt szerkezetének tetején, azaz közepén a keresztpántok metszéspontjában trónoló világbíró Krisztus ábrázolása látható, a köldökéből „kinövő” keresztel, mely az Atyával „köti össze”. A Szent Korona – a többi európai koronáktól eltérően – nem a király tulajdona volt, hanem a korona birtoka volt a mindenkori uralkodó és a hatalma alá tartozó „mindenemű” jószág, azaz az egész ország.

A népi hiedelmek szerint az országalma, már elnevezésével is erre utalva, leginkább a magyar mese- és regekincs segítségével magyarázható meg. A jogar egészen az inkák műveltségéig vezethető vissza. A kard és a kardvágás a gonoszt elűzendő-távol tartó babiloni, illetve egyiptomi ostor utóda lehet. A koronázási palást eredetét figyelembe véve Napruha lehet a keresztény színezete ellenére is. A korona balra dőlő keresztje az ég köldökére, az Északi Sarkcsillagra mutató „éigigő fa”. A „Nap fia” Szent István, pedig hatujjú bal keze szerint „táltoskirály” is, ősapja Álmos volt, a szent ember, kinek születését álmok és jövendölések előzték meg.

A koronázási jelvények eredendően keresztény ereklyeként számon tartott szimbólumok, de kuriózumként nem lehetett érdektelen a ma-

gyar nép apáról fiúra örökített rájuk vonatkozó hiedelmeinek, sajátos és misztikus értelmezéseinek népi hagyományok tükrében való elemzése sem, melynek gondolatébresztő eszme-futtatásait ismertettük meg az olvasóval.

Újvidék, 2000 augusztusában

IRODALOM

Tóth Endre: *A magyar koronázási jelvények*, 1995

László Gyula: *A népvándorlás-kor művészete Magyarországon*. É. n.

Bosnyák Sándor: *Aranyalma, bot, suba . . .*, *Művészet*, 1975/6

Érdy Miklós: *A koronázási palást szegélye, Történelem, régészet, néprajz*, 1991

Makkai Sándor: *Táltoskirály*, 1935 és *Sárga vihar*, 1936

Pesti Hírlap, 1916. dec. 31.

Molnár V. József: *A Nap arca*, 1990

A MAGYAR SZENT KORONA FERDE KERESZTJÉRŐL

A néphagyomány és a közvélekedés adatai

JUNG KÁROLY

A Magyar Szent Korona keresztpántjainak csúcán lévő „ferdén álló latin kereszt” látványát megszokta minden magyar szemlélő, akár középkori koronázási ékszerünk képi ábrázolását nézi, akár a Kossuth-címer felett látja. Úgy tűnik, része lett az utóbbi két évszázadban a magyar államiság jelképeinek, külön hangsúlyt kölcsönözve ezzel a Szent István-i örökség legendákba vesző történelmi távlatának. Hogy az aranykeresztnek ez lenne eredeti helyzete is, valószínűleg korántsem számít(ott) meggyőzőnek a szemlélők legtöbbször szemében. Éppen ezért a történészeket, a művészettörténészeket (sőt: a technikatörténészeket!) évszázadok óta (!) foglalkoztatja a ferdeség oka; s nemcsak őket: a néphagyomány prózai elbeszélésekben megfogalmazódó „oknyomozása” ugyancsak kereste az ok(ka)t, s a választ is megadta a maga sajátos módján. Nemzeti történelmünk jeles évfordulója kapcsán éppen ezért az alábbiakban áttekintjük a kérdés hosszú idő óta felgyülemlett számos adatát; azokat is, amelyek általánosan ismertnek tűnnek, azokat is, amelyek kevésbé, s azokat is, amelyek lappangó cikkekben, népköltési szövegközlésekben szunnyadnak. A millennium mellett további apropónk az lehet, hogy az összes lehetséges területre kiterjedő áttekintésről tudomásunk nincs, valamint az, hogy a (mifelénk is) általános vélekedés szerint a Szent Korona keresztje akkor ferdült el, amikor Kossuthék – Törökországba menekülésük előtt – Orsovánál (tehát errefelé) a többi koronázási ékszerrel és a koronázási palásttal együtt elásták. Mint majd látható lesz, ez csak egyike a lehetséges mondai értelmezésnek, annyiban

azonban fontos, hogy ez az utolsó valóban lezajlott történelmi esemény, amelyhez a néphagyomány a kereszt elferdülését köti.

Kiindulásul vegyük szemügyre a történészeknél olvasható adatokat; nem arról van szó természetesen, hogy minden művet kézbe vettünk, melyben a Koronáról szó van. Inkább azokban a művekben nyomoztunk az elferdült kereszttel kapcsolatban magyarázatok után, amelyek az utóbbi esztendőekben Szent Koronánk leggyakrabban forgatott és leginkább idézett alapműveinek számítottak.

Bertényi Iván összefoglalása sem első kiadásában, sem pedig millecentenáriumi új kiadásában nem szentel külön figyelmet a kereszt ferdeségének. Egyetlen helyen utal arra, hogy nyilván több elmélet szólhat erről. Abban a részben, ahol Ottó bajor herceg a megszerzett koronával Magyarországra indul (1305), s útközben elveszti, majd megtalálja a csobolyóba rejtett koronát, írja: „Egyes kutatók egyébként ezt az esést okolták azért, amiért a korona tetején levő latin kereszt ferdén áll.” Arról nincs szó, hogy a többi kutató hogy vélekedik. Idéz azonban egy fontos adatot, melyből megtudható, hogy a „latin kereszt” a 18. század utolsó harmadában már ferde volt. Amikor II. József 1784-ben elrendelte, hogy a magyar koronázási ékszereket a bécsi udvari kincstárba helyezték el, a pedáns osztrák tisztviselők jegyzőkönyvet vettek fel. Ebben olvasható: „Az ország Szent Koronája, amelynek keresztje egyik oldalra elnyomódott. Fekete őrző tékában, illetve szekrényben.” A Kovács Éva–Lovag Zsuzsa által írt és kiadott reprezentatív képes monográfiában a Korona ferde keresztjének okát nem taglalják; beszélnek azonban arról az elméletről, hogy a ma is látható kereszt nem az eredeti; azt 1551-ben Izabella királyné letörte, s János Zsigmondnak adta át, aki azt mellén viselte. Valószínűleg ereklyetartó keresztből volt szó, melyben Krisztus Szent Keresztjének szilánkját őrizték. Ehhez kapcsolódott a hiedelem, hogy „akinél ez a kereszt van, ahhoz vissza-kerülnek azok a hiányzó részek is, melyek eddig e kereszt hatalmának alávetve, hozzá tartoznak”. Az eredeti kereszt végül II. Rudolf császárhoz került, onnantól útja nem követhető. A mai kereszt (a ferde) tehát 1551 után készült pótlás. (Ez az elmélet nem tekinthető egyezményesen elfogadottnak.)

Rómer Flóris régész és művészettörténész külön cikket szentelt a Szent Korona ferde keresztjének. Ezt a cikket a kérdéskör kutatói nem szokták hivatkozni, annak ellenére, hogy egy sor olyan adatot tartalmaz,

mely másutt nem olvasható. Az 1873-ban megjelent cikkben található, hogy a ferde kereszt Decsy Sámuel munkájában (1792) tűnik fel először, majd utána Koller J. latin művében (1800), 1815-től már fametszetes naptárakban bukkan fel. Rómer megállapítja, hogy pecséteken és címereken korábban nem található, ezért a kereszt ferdeségét nem tartja korainak. Egyéb adatairól később.

Ipolyi Arnold 1886-ban monográfiát írt a magyar koronázási jelvényekről. Ebben – a ferdén álló kereszt kapcsán – írja az alábbiakat, melyek azóta is – úgy tűnik – elfogadott racionális magyarázatnak számítanak: „Ezenfelül még a felső római korona tetőpontján, lemezeinek keresztézése központján kereszt van alkalmazva, mely jelenleg s régóta már *oldalt félredőlvé mozog*. A korona régibb története efelől csak annyit említ, hogy a korona viszontagságos eseményei valamelyike alkalmával, talán midőn a bajor Ottó által vitetett, az útra leesve görbült el a kereszt. A korona újabb vizsgálata szerint görbe helyzetének oka, hogy az alsó csavar, mely a pántban lehelyezve tartja, nem a kereszt hosszú szára tengelyének irányulva van befúrva, hanem oldalt.”

Az elmúlt esztendőkből (főleg a millecentenárium során) szinte kizárólag az Ottó herceg kalandja kapcsán (krónikás adatokra alapozott) legenda volt olvasható a Szent Korona ferde keresztje magyarázataként, illetve a fentebb idézett Ipolyi-féle racionális – szinte „technikatörténeti” – indoklás, mely a Korona tüzetes vizsgálatán alapult. Ezzel azonban korántsem merültek ki a lehetséges források. Az alábbiakban éppen ezeket fogjuk áttekinteni, mintegy arra utalva, hogy a közvélekedés és a népi képzelet ennél sokkal gazdagabb hagyományt csillantott meg.

Ipolyi ugyan utal rá fentebb említett monográfiájának irodalomjegyzékében (ez azonban nem hatotta meg a kérdéskör későbbi kutatói(t), hogy Rómer Flóris külön cikkben foglalkozott a ferde kereszt kérdésével. Magunk fentebb már idéztük adatainak egy részét, vannak azonban további adatai is, amelyek eddig kiaknázatlanul heverték, elsősorban a néphagyomány kutatói előtt. Mint cikkének bevezetéséből kiderül, a Korona ferde keresztjének eredete akkor éppen a bécsi érdeklődőket foglalkoztatta, ezért maga összefoglalta a vele kapcsolatos ismereteit, majd a lap olvasóit (a *Magyarország és a Nagyvilág* című lapban jelent meg a cikk) arra szólította fel, hogy a kérdéssel kapcsolatos adataikat vele osszák meg. (Nincs róla tudomásunk, hogy ez meg is történt volna.

Ha lett volna, arra Ipolyi nyilván hivatkozott volna.) Lássuk tehát Rómer Flóris további kitűnő adatait:

„Bock Ferenc . . . említi ezen ferdeséget, melynek némelyek nagy fontosságot tulajdonítanak és kezdettől fogva célzottak akarják tekinteni.” Továbbá: „Így lévén a dolog, nem csoda, ha a nép, mely a koronázások alkalmával a szt. ereklyét eléggé láthatja, ezen hiányt észrevevén, annak okát is azonnal kitalálta. Gyermekkoromban hallottam Karolina királyné koronázásakor, hogy a kereszt megkonyult, midőn az égből lehozó angyalok elejtették; vannak, akik Ottó király idejéből származtatják e hibát, mikor a koronát fahordócskába szorították; mások azt állítják, hogy Kis Károly koronázása alkalmával esett le a párnáról, melyen a templomba vitték és ezt rossz előjelnek tekintették, holott a történelem ezen alkalommal csak a királyi zászló elszakítását említi; végre vannak, kik I. Mátyás királynak akarják ezen ferdeére való ütést tulajdonítani. Mindezeket a mesék sorába kell utalnunk, minthogy minden alap hiányával vannak.”

Pompás adatok! Másutt nem olvashatóak, vagy legalábbis nem így olvashatóak. Érdemes őket külön-külön kommentálni. A bajor Ottó herceghez (és magyar királyhoz) kötött hagyomány is változat: fentebb láttuk, hogy a kereszt „megkonyulása” úgy magyarázódik, hogy a koronát tartalmazó csobolyót leejtették (elvesztették), itt viszont már fahordócskáról van szó, melybe beleszorították a koronát, tehát azért görbült el rajta a kereszt. (A csobolyó és a fahordócska említése nem ellentmondás; a Képes Krónika latin eredetijének más-más fordítási megoldását szemléljétek.)

Ennél is érdekesebb (és fontosabb) a Karolina királyné koronázásához kötött hagyomány. Rómer Flóris (1815–1889) mint mondja: gyermekkorában hallotta „Karolina királyné koronázásakor” az egyik változatot. Karolina Ágosta királynét Pozsonyban, 1825. augusztus 25-én koronázták meg, akkor tehát Rómer tízéves (pozsonyi) gyerek volt. Az akkor hallottakat így memorizálhatta. Az a szövege, hogy „a kereszt megkonyult, midőn az égből lehozó angyalok elejtették” talányos is, meg nem is. Az „angyalok hozta Szent Korona” régi magyar hagyományainak szellemében az angyalok bármelyik királyunk koronázása alkalmával elejthették a koronát Szent István óta, de sokkal valószínűbb, hogy a hagyomány éppen Karolina Ágosta koronázásához köti. (Jó lenne a kor – az 1825-ös koronázás – sajtóját és napló-, valamint

memoárirodalmát átfésülni ennek a kérdésnek kapcsán: hátha Rómer Flóris gyermekkori emlékezetén kívül további megerősítő adatok is előbukkannának!) Ez az adat inkább a közvélekedés körébe utalható, mint a néphagyományba, mivel a magyar népmondákban erről nem ismerünk adatokat. Mindenesetre Rómer emlékezete – ha úgy tetszik – egy születő polgári (?) tradíció kezdeteibe nyújthat betekintést.

A II. (Kis) Károly király koronázásához kötött adat – hogy a Szent Korona keresztje akkor görbült volna el, amikor leesett a párnáról – előttünk máshonnan nem ismert. Ez a koronázás egyébként 1385-ben történt, s nyilván Rómer olyan forrásokat ismert, méghozzá történeti forrásokat, melyekben szó van a királyi zászló elszakításáról, melyet rossz előjelnek tekintettek. (Sajnos, Rómer nem nevezi meg forrását, ahonnan az adatot merítette.)

Végül – a néphagyomány szempontjából – különösen fontos a legvégül említett adat, hogy egyesek „I. Mátyás királynak akarják ezen ferdére való ütést tulajdonítani”. Ebben az idézetben ugyanis közvetlen és félreérthetetlen utalás van a magyar Mátyás-mondákra, mégpedig azokra, melyekben Mátyás királlyá választását regélik el. Ezt a kérdést alkalmunk volt áttekinteni külön vizsgálatok alapján megfogalmazott tanulmányban, de abban nem szenteltünk kiemelt figyelmet a Magyar Szent Korona ferde keresztje eredetének. Ennek tárgyalására éppen ez az áttekintés ígérkezik alkalmasnak millenniumunk tiszteletére.

A magyar történeti mondák között külön csoportot képeznek azok a népi elbeszélések, amelyekben a népi képzelet a csodás királyválasztás történetét mondja el. E szövegek túlnyomó többsége az eseményt Mátyás királyhoz köti, vannak azonban változatok, amelyek Szent István királyhoz, sőt Kossuth Lajoshoz kapcsolják a csodás királyválasztást (koronázást)! Mivel a kérdést terjedelmes dolgozatban taglalhattam, itt csak leglényegét ismertetem a jelen áttekintés szempontjából. A csodás királyválasztásnak két sorozata (típusa) különíthető el: az egyikben a királyt felhők alá hajított királyi koronával választják; akinek a fejére (vállára) hullik, az lesz a király, mivel a Teremtő így akarja. Ezt a mondatípust, szinte kizárólag Mátyás királyhoz kapcsolva, horvát epikus énekek (összesen öt), valamint magyar, rutén és más szomszéd népi történeti mondák reprezentálják. (Hogy ez a motívum hogy szüremlett be a szerb és horvát provenienciájú Lelenc Simon-énekekbe – Nahod Simeon –, valamint néhány nagyon kései és rendelkezésre gyártott boszniai

szerb epikus énekbe, arról külön értekeztem.) Ezekben a szövegekben nincs szó a korona ferde keresztjének eredetéről.

A másik sorozat (típus) kizárólag történeti mondákban artikulálódik a cseh, szlovák, magyar, (szlovákiai) horvát néphagyományban, valamint egy elszigetelt (irodalmi indíttatású) szlovén változatban. Ezeknek lényege: a paraszt (szolgalegény, béres, szántóvető) Mátyás kijelenti vele együtt szántó társának, hogy az lesz a király – mivel éppen királyválasztás van az országban –, aki vasasztalról ebédel (reggelizik, eszik). Erre megfordítja ekéjét, s annak lapjáról étkezik. Hitetlen társa kineveti és közli: Mátyásból akkor lesz király, ha földbe szúrt ostornyele (ösztökéje) kihajt (kizöldül, kivirágzik). Mire szántás közben egyet fordul, a földbe szúrt ostornyél (ösztöke) kizöldül; rövidesen angyal(ok) jelenik/jelennek meg nagy zúgással a levegőben, s Mátyás fejére illesztik a királyi koronát. Mátyás ijedtében (zavarában) odasuhint ostorával (ösztökéjével), s ettől kezdve ferde a kereszt a Magyar Szent Koronán. Mint fentebb láthattuk, Rómer Flóris nyilvánvalóan éppen erre a mondaváltozatra utalhatott (1873-ban), bár nem szabad említetlenül hagyni, hogy Czuczor Gergely 1844-ben írt egy Mátyás királyról szóló verset, melyben éppen ezt a csodás királyválasztást verselte meg, mint mondta és írta többször: mátyusföldi népmonda alapján.

E mondatípusban tehát mindig valamelyik magyar királyhoz kötődik a csodás választás és a kereszt elferdülése, lett legyen szó magyar vagy idegen változatokról. Ezt illusztrálандó idézni fogunk néhány variáns, mely alkalmat kínál az egybevetésre is.

A legkorábban feljegyzett magyar változat Kálmány Lajos egyházaskéri gyűjtéséből származik, valószínűleg 1913-ból, nyomtatásban azonban csak 1956-ban jelent meg először.

„Mátyás király azelőtt béres volt. Egyszer álmában angyal jelentette neki, hogy ő lesz a király. A gazdájának hat ökre volt. Amikor szántott, mindig csára hajtotta az ökröket. Egyszer is, amikor a gazdájával szántott, elkezdett esni az eső. Azt mondja a gazdája:

– Jó volna már frustukolni, de mindenütt sár van!

Avval Mátyás megfordította az ekét, a vasa tette a kenyeret, a tarisznyát meg a tézslára akasztotta. Tíz óra körül lehetett az idő, azt mondja a gazdája:

– Ma királyválasztás van; hallod-e Mátyás! Még te is lehetsz király!

– Akkor leszek király, mikor az ostor nyele kizöldell.

Belemennek a másik barázdába, kizöldell az ostor nyele. A barázda közepén fejére száll a korona, és hogy Mátyás az ostorral csapott az ökörré, akkor ütődött félre a kereszt a koronán. Azóta is úgy áll.”

Az első publikált változat Fehér megyéből származik, 1906-ból, s mint látható, kevesebb motívum fordul elő benne, mint az előbbiben.

„Mikor Mátyás királyt megválasztották, még szolgagyerek volt. A koronát az angyalok vitték el neki. Mátyás akkor is a mezőn szántogatott. Csak a nagy fényességre tekintett föl; de mivel nem tudta, hogy mi a csoda ez, isztekéjével oda csapott. A koronát egy kicsit eltalálta, azóta aztán ferde rajt a kereszt.”

Kései változat Penavin Olga székelykevei gyűjtéséből.

„Mátyás király úgy lett király, hogy ő ette meg legelőször a vasasztalról az ételt. A vasasztal pedig egy felfordított eke volt. Mátyás király nem akarta először elvállalni a koronát az angyaltól és ostorával védekezett. Ahogy ráütött a koronára az ostorával, elferdült a koronán a kereszt. Azért van félre a magyar koronán a kereszt.”

Egy szlovákiai horvát változat rövid tartalmi összefoglalása az alábbi. Feljegyezték 1966-ban Devinska Novo Selóban.

Az urak királyt akartak választani. Úgy tartották, hogy aki vasasztalról ebédel, s fejére hullik a korona, az lesz a király. Ott szántott éppen egy paraszt is, ő volt Mátyás király, ő is megállt, felfordította ekéjét, s ő is vasasztalról ebédel. Ekkor nagy zúgással odaszállt egy méhraj, s Mátyás fejére szállt. Ez volt a korona. Mátyás azonban ekekaparójával odasuhintott, eltalálta a korona keresztjét. A kereszt azóta is el van ferdülve a koronán és így van emberemlékezet óta. Így lett Mátyásból király.

Mint említettük, ugyanez a motívum Szent István király személyéhez kötődve is felbukkan, mégpedig elsőül egy cseh mondában.

„Évek előtt a magyarok nem tudván királyt választani, levelet kaptak az égből, hogy királyt kapnak az ég rendelkezése szerint. Az, aki július 8-án vasasztalról eszik, így szól az üzenet, az lesz a magyar király. A gazdag magyar urak tehát mind vasasztalokat csináltattak, és szabad ég alatt ebédeltek. Vasasztalról evett István paraszt gazda is, mert szántás után felfordította ekéjét, mikor a felesége kihozta az ebédet. Így most mi is vasasztalról eszünk! Mondta az ostorosnak és letelepültek. Az angyal pedig már hozta a koronát az égből, és István fejére rakta. István azonban megijedt és ösztökével kezdett védekezni. Eközben nekivágott

a koronának is, aminek nyoma maiglan látszik, mert az egyik keresztet elgörbítette.”

Hasonlóképpen az első magyar király választásához kapcsolódik egy gimesi csángó mondaszöveg.

„Mikor az első királyt akarták koronázni, a gyűlést megcsinálták, külföldökből, mindenünnen a gyűlést. Mikor koronát akartak a király fejibe húzni, akkor ő nem akarta elfogadni, hanem elütötte, a korona eldőlt. Látod-e? A pénzen es megvót a keresztnek az eldőlése. Azért van elferdülve, mert nem akarta felvenni a királyságot, hanem le akarta ütni a fejről.”

A példákat tovább lehetne szaporítani; idézeteink azonban szépen bizonyítják, hogy a magyar és a szomszéd népi hagyományban jól ismeretek a Magyar Szent Korona ferde keresztjének eredetét elmondó történetek. A bukovinai magyar néphagyomány azonban más alapon is „magyarázza” a kereszt ferdeségét. Ezeket a mondaszövegeket kizárólag Bosnyák Sándor gyűjtései alapján ismerjük, másutt nem jegyezték fel őket. Ezek közül is idézünk néhányat mutatványul.

„Azért van elferdülve a kereszt a koronán, mert Magyarországnak azelőtt három tenger mosta a határát, most meg sok le van darabolva belőle. Azér ferdült el a kereszt a koronán.” Valamint: „Az öregektől úgy es hallottam, hogy az árpádházi királyok kihaltával idegenek lettek az uralkodók, és akkor hajlott el a koronán a kereszt.”

Ugyancsak bukovinai magyar hagyományok szerint a Magyar Szent Korona aranykeresztjének ferdesége még Szent István korába, a pogánylázadások idejébe vezet vissza: „Ahogy viaskodtak, Vata a vezér Szent István felé sujtott, s a kardja a keresztet érte, és a kereszt elhajlott az ütéstől, s azóta es úgy van.”

A néphagyomány adatai áttekintésének végén említsük még meg azt a tradíciót, mely szerint a Korona aranykeresztje akkor ferdült el, amikor Mária Terézia mentette ki Budáról a törökök elől, valamint az 1848-as forradalomhoz és szabadságharchoz tartozó szövegeket, melyekben Kossuthék délvidéki menekülése során rejtették el a koronázási ékszereket. Ilyen szövegeket főleg a szabadságharc századik évfordulója jegyében végzett hagyománygyűjtés során jegyezték fel.

„Kossuth pénzügyminiszter volt, ő ásta el a koronát 1849-ben, Orsován. Akkor görbült el a kereszt a tetején.”

Egy kései, 1993-ban feljegyzett széki szöveg mintha a szabadságharc koronahagyományát ötvözte volna egygyé az Ottó herceg kalandja során megeseett történettel.

„Úgy hallottam, hogy 1849-ben elvitték a koronát, betették egy zsákba, és mikor vitték, a kereszt félre dült. S mikő megtalálták, hát a kereszt féré vót a koronán dülve, és azóta is úgy hagyták.”

Az eddigiek során idézett és ismertetett adatok alapján látható, hogy a hagyomány Szent Koronánk ferde aranykeresztjének eredetét Szent István királytól Kossuth „királyig” nem egy jelentős vagy marginális uralkodóhoz kötötte. Népmondának tekinthető szövegek formájában – eddigi ismereteink alapján – Kálmánynál bukkan fel a XX. század elején, az összes többi változat (akár Mátyáshoz, akár Szent Istvánhoz kapcsolva) kései, ugyancsak XX. századi gyűjtés. Első – a szerző szerint népmondai eredetű – verses irodalmi feldolgozása 1844-ben született, Czuczor Gergelytől. Igaz, bizonyos kutatók már a XIX. század végén élő néphagyományáról beszélnek, ez azonban kortárs szájhagyományozott szövegekkel nem bizonyítható.

Ennek ellenére Rómer Flóris és Ipolyi Arnold – korántsem folklorista szempontú – idézett adataiból látható, hogy a szóbeliségben, a XIX. század elején Pozsonyban, a hetvenes években Pesten is ismertek és meséltek mondaszerű szövegeket a Korona ferde keresztjének eredetéről. „Mindezeket a mesék sorába kell utalnunk” – írta Rómer, s ha terminusa nem is a legpontosabb, látható, hogy „a minden alap hiányával” levő népköltészet körébe utalta őket, s szinte maga is „adatközlővé” vált a sajnos akkor feljegyzetlen mondák rövid tartalmának megörökítésével.

Hogy a cseh mondába hogy került be a ferde keresztől szóló történet, nem tudjuk, de később szlovák és morva változatokról is tud a kutatás (Mátyás kapcsán), s mint láttuk, jelzésszerű felbukkanása a horvát és szlovén folklórban ugyancsak dokumentálható. (Dömötör Ákos „a kereszt elgörbülése a koronán” motívumot vándormotívumnak jelzi, s meg is adja számát a motívindexben: F827.mot. A megadott számot azonban nem sikerült azonosítanunk a nemzetközi motívumindexben.)

Nem elképzelhetetlen, hogy a kereszt elgörbülése a koronán motívum iskolai, olvasókönyvi úton folklorizálódhatott újra, s ezért ismer a kutatás kizárólag kései, XX. századi jobb-rosszabb változatokat. A csobolyóban elvesztett korona története a krónikási hagyományból ismert, a

néphagyományból nem; hogy Kis Károly koronázásakor esett volna le a korona a párnáról, ezt Rómertől tudjuk (bizonyára valamilyen krónikási hagyomány), a néphagyományból ugyancsak nem. Mindenképpen érdekes azonban, hogy Rómer 1873-ban még nem említi azt a hagyományt, amely Kossuthhoz kötődik. Ha ebben az időben már élt volna ez a hagyomány, akkor azt a büntetésből öt esztendő várfogságot letöltő negyvennyolcas honvéd Rómer ismerte volna. A koronát és a többi koronázási ékszert, valamint a palástot 1853-ban találták meg Orsovánál, tehát húsz esztendő alatt még nem alakult ki a korona keresztjének elferdülését magyarázó legkésőbbi szájhagyomány. (Hogy valóban mikortól lehet adatolni, ebben a pillanatban nem tudjuk; mindenesetre az erről szóló adatok is nagyon késeiek.)

Röviden összefoglalva: országalapító Szent István királyunk megkoronázása ezredik évfordulójának előestéjén nagyjából ennyi tudható a neki tulajdonított Magyar Szent Korona elferdült keresztjének eredetéről. Csak sajnálni lehet, hogy történéseink belenyugodni látszanak az Ipolyi által adott elszomorítóan racionális magyarázatba, s a valószínűleg még ismert és kikutatható „minden alap hiányával” levő „mesék sorába utalható” adatokat nem osztják meg az érdeklődő folkloristákkal. A szájhagyomány kincsei ugyanis, még ha valóságalapjukról nem is lehet beszélni, a népi kultúra sajátos szemlélete jegyében teszik gazdagabbá az egyetemes magyar kultúrát. Éppen a legutóbbi időben folklorista tollából született ugyan áttekintés a Szent Korona folklórhagyományairól, de a benne felsorolt adatok nem jelentik a ma megismerhető tradíció teljességét. A magunk áttekintése éppen a további adatok ismertetése okából fogalmazódott meg.

Források és irodalom. Könyvek a Koronáról: *Bertényi Iván*: A magyar korona története. Budapest, 1978. Új kiadása: *A Magyar Szent Korona. Magyarország címere és zászlaja.* Budapest, 1996. *Kovács Éva-Lovag Zsuzsa*: A magyar koronázási jelvények. Budapest, 1980. *Ipolyi Arnold*: A magyar szent korona és a koronázási jelvények története és műleírása. Budapest, 1886. Rómer cikke: *Rómer Flóris*: Miért és mióta ferde irányú a kereszt a magyar szt. koronán? *Magyarország és a Nagyvilág* (Budapest), 9. (1873), No. 41., 513. A csodás királyválasztásról írott dolgozatunk: *Jung Károly*: Királyválasztás feldobott koronával. A horvát szájhagyomány Mátyás királyának alakjához. *Néprajzi Látóhatár*, 8. (1999), No. 1–4., 279–305. (Új kiadása, terjedelmes pótlásokkal és kiegészíté-

ssekkel, sajtó alatt hamarosan megjelenő tanulmánykötetünkben: A Pannóniai Énektől a Mária-lányokig. Magyar és egybevető magyar folklorisztikai tanulmányok. Újvidék, 2001. A Kálmány gyűjtötte Mátyás-monda: *Ortutay-Katona*: Magyar parasztesék II. Budapest, 1956. 316–317. A Fejér megyei változat: *MNGY VIII*. Budapest, 1906. 484. Penavin Olga gyűjtése: *ÚMNGY XIX*. Budapest, 1984. 316. A szlovákiai horvát Mátyás-változat: *Bošković-Stulli, M.* red.: Usmene pripovijetke i predaje. Zagreb, 1997. 350. A cseh István-monda: *Ethnographia*, 17(1906). 136. A gyimesi csángó szöveg: *Salamon A.*: Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák. Budapest, 1987. 39. A bukovinai magyar változatok: *Bosnyák Sándor*: A bukovinai magyarok hitvilága II. FA 16., Budapest, 1984. 153. (Bosnyák Sándor további adatait idézi: *Magyar Zoltán*: Szent István a néphagyományban. Budapest, 2000. 150.) Az 1848-as adat: *Dömötör Ákos* szerk.: Hősök és vértanúk. Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról. Budapest, 1998. 23. A széki szöveget idézi: *Magyar 2000*. 160. Az angyalok hozta Szent Korona régi magyar hagyományairól: *Váczy Péter*: Az angyal hozta korona. *Életünk* (Szombathely), 19(1982), 456–466. A Szent Korona folklórhagyományainak legutóbbi áttekintése: *Magyar 2000*. 146–162.

FÜGGELÉK

MÁTYÁS KIRÁLY

CZUCZOR GERGELY

Mátyás király fölötte szereté
A népet, s ez őt nem felejtheté,
Kivált a jó szántóvető népek
Felőle mind maig regélgetnek.

Mátyusföldén az róla a rege,
Hogy ő nem volt nagy úrnak gyermeke,
Ha tán nemes volt is, csak bocskoros,
És mint szegény, lett szolga – ostoros.

Nagy orra volt-e ok, vagy más hiba,
Nem szól felőle a nagy krónika,
Elég az ahhoz, hogy ingerkedék
Matyinkkal a suhancz pórnemzedék.

De Matyi sem kért mástul kölcsön észet,
S pengőbe adta vissza a fapénzt,
S a gúnyolónak oly konczot dobott,
Melyen heted hétig rágódhatott.

Meg volt csinálva, a mit dolgozott,
Minthogy mindent helyén, nyelén fogott,
Nem is vették hát rossz neven neki,
Ha tálbul a húst nem feledte ki.

Egyszer gazdája szántni küldte őt,
Nem tudni, ugart-e, avagy vetőt,
De mélyen járt ekéje, s egyiránt,
Minél többet gazdája sem kívánt.

El délnyi délig így dolgozgatott,
Míg szolgatársa is kiballagott,
S hozzája úgy félvállon szól vala,
Matyink pedig dolgára gondola.

„Hej Matyi, nem tudod, mi hír Budán?
Az úri népek összebujtak ám,
S királyt tesznek; te orrod jókora
Nem szagolod, ki lesz a nép ura?”

A szolga szólt, röhentve jó nagyot,
Matyink reá ilyen választ adott:
„Az új királyt ma angyalok teszik,
S az lesz, a ki vas asztalrul eszik.”

Erre az ekéjén egyet vetett,
S a felfordult szántóvasról evett,
Midőn a szolga látta, mit mivel,
Szólott fitymálkodás igéivel.

„Koldúsvezér! ha ostromom nyele
Addig kihajt, s leszen zöld levele,
Mig a dűlőn egy fordulót tesztek,
Te úgy király, s én bolondod leszek.”

S hogy eshetett, hogy nem, de úgy esett,
Az ostornyélnek zöld levele lett,
S im angyalok koronát hoztanak,
Matyink felé szárnynyal csattogtanak.

Matyink ijedten ösztökét emel,
Hogy a koronát távolítsa el,
De épen csak hegyén találta ezt,
Azóta görbe rajta a kereszt.

S akarta, vagy nem, de a korona
Matyink fejére szállva ragyoga,
S belőle oly király kerekedett,
Kinél különb grófbul sem telhetett.

(1844)

VATA NÉPE

SZEGFŰ LÁSZLÓ

1. Kora Árpád-kori népmozgalmaink közül legrészletesebb tudósításokkal a Vata-féle pogánylázadásról rendelkezünk. Sajnos ezekből alig tudunk meg valamit a felkelés ideológiai tartalmáról. A lázadók követelik, hogy hagyják őket pogány szokás szerint élni (*ritu paganorum vivere*); agitátoraik szorgalmazzák, hogy újból a pogány hagyományokat kövessék (*traditio resumatur paganisma*); Leventét, uralkodóházbeli pártfogójukat pogány szokás szerint (*more paganismo*) temetik el. Vezérük, Vata a gonosz szellemeknek ajánlotta magát (*dedicavit se demoniis*), követői is az ördögnek szentelték magukat (*libaverunt se demoniis*), ezáltal elteltek démonokkal (*demonibus pleni, quibus seipsos dedicaverant*).

Külsőségeken pogányságuk úgy nyilatkozott meg, hogy a fejüket leborotváltatták, s csupán három varkocsot hagytak meg (*radens caput suum et cincinos demittens sibi tres partes ritu paganorum*), továbbá – nyilván valamiféle szakrális céllal – lóhúst kezdtek enni (*ceperunt comedere equinas pulpas*). A nép bálványokat akart tisztelni (*ydola colere*), s Levente egyet is értett e pogány bálványozással (*paganisma ydolatria*). A királytá koronázott I. András azonban megparancsolta a népnek, hogy hagyja el a pogány szokást (*deposito ritu paganismo*).¹

Az az állítás, hogy a lázadók gonosz szellemeknek ajánlották magukat, nyilvánvalóan a keresztény történetírók vádja (egyébként a teológia tudorainak a pogányokkal kapcsolatos évezredek múlta tekintő sztereo-

típiája). Ősmagyar bálványokat pedig régészeinknek – tudásunk szerint – még nem sikerült napvilágra hozniuk. És ha hihetünk Julianus barátnak a Magna Hungaria-beli magyarok hitét illetően, nem is fognak ilyeneket találni, ugyanis a magyarság ősi hitét megőrző Volga vidéki rokonainkról azt állapította meg a dominikánus fráter, hogy „pogányok . . . , de bálványokat nem tisztelnek”.² A krónikás hagyományból nem derül ki az, hogy mi az ideológiai tartalma a „ritus paganorum”, „traditio paganisma” vagy a „mos paganismus” kifejezéseknek.

2. A források esetleges, véletlenszerű fennmaradásának iróniája, hogy – míg a pogányság ideológiáját ismertető leírás nem maradt fenn – korunkra hagyományozódott e lázadást közvetlenül megelőző időkből, és éppen a Vataék által meggyilkolt Gellért püspök tollából egy nagylélegzetű teológiai munka.³ A tudós püspök e művében makacsul nem akar tudomást venni a pogány restauráció veszélyéről, bár lépten-nyomon tanújelét adja annak, hogy látja a szociális és ideológiai problémákat, érzékeli, hogy a belső helyzet robbanásig feszült. Szerinte azonban az egyházra és a feudális államra a fő veszélyt valamiféle eretnekség, amelyet leginkább újjáéledő manicheizmusnak lehet tekinteni, jelenti.

E herezis követői azt állítják, hogy Krisztus csak látszólag vált emberré, elvetik az Ószövetséget, rangsorba állítják az apostolokat és az evangelistákat. Úgy vélik, hogy „egyes dolgok az istentől erednek, mások az ördögtől, Isten egyes alkotásai jók, mások rosszak”. Tévelygéseket hirdetnek a pokolról, kiforgatják a teremtésről szóló bibliai történeteket, s olyasmiket tanítanak, hogy az égből alászálló angyalok és lelkek megkívánták a testet, továbbá, hogy valamelyik angyal az ember leányával közösült, s ettől származnak isten fiai. Azt hiszik, hogy a lelkek a Napban vannak. A bibliai szövegekből „rágalmakat szóttek a Jó ellen ugatva a Rosszról”. Véleményük szerint a végítéletkor elpusztul az ég és a föld, ez utóbbi úgy, hogy teljesen kiszárad, s hétszer vagy nyolcszor akkora lesz, mint jelenleg. Tagadják a szentháromság egységét, elvetik a test feltámadásának tanát. Krisztus testét káromolják. Különösképpen tisztelik Uriel arkangyalt. Támadják az egyházat és a papokat, elferdítik és részben el is vetik a szertartásokat, visszakövetelik a holtak lelkiüdvéért felajánlott alamizsnát. Céljuk, hogy bomlasszák az egyházat s híveit elcsábítsák, hiszen maguk is az egyház közösségéből szöttek meg.⁴

Gellért püspök tehát minden bizonnyal a balkáni eredetű bogumilizmust mutatja be művében (dél)-magyarországi jelenségként.

3. Dőreség lenne azt feltételezni, hogy a frissen keresztelt magyarok (Gellért „renati fratres”-nek nevezi őket⁵ valamit is értettek a keresztény dogmatika elvont tanaiból, csűr-csavaros okfejtéseiből vagy eleve a hitre épülő olyan tételeiből, mint pl. a szentháromság-tan. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a tanításoknak eretnek cáfolatait, hitvitákban elhangzó ellentételeit, a dogmákat kétségbe vonó, sokszor a misztikum kódébe burkolt heretikus fejtegetéseket sem igen tehették magukévá. Eretnek-ségnek ott van csak talaja, ahol korábban már a hit gyökeret eresztett. Bár Gellért utal arra, hogy ez a herezis a frissen kereszteltek közül is sokat elragadott az egyházból⁶, mégis azt kell mondanunk, hogy a pogány magyar hiedelemvilág – amennyire ez ma rekonstruálható – számtalan vonásában eltér az eretnekségtől, ellentmond tanításainak.⁷ Elég itt csupán a túlvilág-hitre utalni, amelyben a magyarság teljesen az e világi lét folytatását tételezi fel, amit az eretnekség elvet. Pogány halotti áldozatok nyomait néha még a XI. század közepi temetkezéseknél is sejthetjük (pl. Levente halálakor!), az eretnekség ugyanakkor elveti a holtak lelkéért felajánlott ajándékot.

A fentiekben vázolt bogumilizmus tehát aligha lehetett az az ideológia, amely a magyarság pogány képzetait felidézhetette, vagy helyettesíthette volna a lázadás során. De kik lehetek akkor ennek a herezisnek a hordozói?

Abból kiindulva, hogy honnan ered ez az eretnekség, kézenfekvő lenne bolgár népelemre gondolni a szóban forgó területeken. Anonymus regényes gesztája istápolna is egy ilyen feltételezést⁸, sőt az ún. bajor geográfus meg is erősíti a névtelen jegyzőt, amikor az északi és déli morvák területe között a „bolgárok mérhetetlen vidékéről és sok népéről” (*Vulgaria regio est inmensura et populus multus*) beszél.⁹ Am cáfolja ezt az állítást régészeti emlékenyagunkban a bolgár emlékek szinte teljes hiánya¹⁰, az *Annales Fuldenses* néhány sora pedig azt engedi sejtetni, hogy a Kárpát-medencében legfeljebb bolgár katonai megszállás lehetett: az itt élő népek főnökeit bolgár seregrektorokkal cserélték fel, és a leigáztottakat adózásra kényszerítették.¹¹ E bolgár fennhatóságának azonban (talán Erdély kivételével) már a magyar honfoglalás előtt véget vetett Szvatopluk morva vezér, a X. századból pedig nem adatol-

ható nagyobb lélekszámú bolgár népességnek a Kárpát-medencébe települése, bár a Balkánon kalandozó magyar csapatok minden bizonnyal hoztak magukkal onnan is hadifoglyokat, rabszolgákat.¹²

Valószínűbb, hogy e herezis hordozója az az alapnépesség lehetett, amelyre korábban a bolgárok is kiterjesztették fennhatóságukat. Konsztantinosz Porfürogennétosz elbeszélése szerint a magyar honfoglalás előtt a Duna bal partján (kb. a Vaskapu és a Dráva-torkolat között) olyan szláv népeket lehetett találni, akiket avaroknak is neveztek.¹³ A bizánci császár tehát e népesség esetében már nem tudja pontosan elhatárolni a szláv etnikumot az avartól. Szerinte az itt élő avarok egy része Dalmáciába költözött egy Duna menti dalmát rablótámadás megtorlását követően, ugyanakkor szláv migráció is kimutatható a Kárpát-medence felé híradása alapján.¹⁴ Ez utóbbit az Annales Regni Francorum tudósítása is megerősíti, amely a 818. évnél több szláv törzsnek a frankok határai közelében történt letelepedésről tesz említést.¹⁵ Talán nem túlzás feltételeznünk azt, hogy a IX. században a Dél-Alföldön egy olyan avaro-szláv népesség élt, amelyben az etnikai komponensek a század végére már a szoros szimbiózis révén összerosódtak, elvegyültek egymással. „Ruházatuk emlékeztet az arabokéra: turbánból, ingből és kabátból áll” – írja róluk Gardízi¹⁶, a Hudúd alálám szerint pedig sátraik és jurtjaik vannak.¹⁷ Ibn Ruszta pedig azt állítja fejedelmükről, hogy „lovai is vannak, és csak olyan ételekkel él, amelyet azoknak a tejéből készítenek”.¹⁸ Úgy tűnik tehát, hogy e népességnél a törökös életmód dominált.

4. A kérdés ezek után az, hogy az arabos öltözködés, törökös életmód milyen vallási nézetekkel párosulhatott? Nem kétséges, hogy az említett népesség abba a politikai képződménybe tartozott a honfoglaláskor, amelyet Konsztantinosz „megalé Morávia” névvel illetett, fejedelme Szvatopluk volt, s nagyjából Pannóniától keletre, Szirmiumtól északkeletre, a Száva-torkolat és a Vaskapu közötti Duna-szakasztól északra terült el a Fuldai Évkönyvek szerint is.¹⁹ Lényegében erre a területre kapott működési engedélyt a pápától a szlávok nagy apostola, Metód, akit Szirmium püspökévé szenteltek.²⁰ Amikor a szent férfiú Pannóniára is ki akarta terjeszteni működési körét, a magát itt illetékesnek tartó egyházi főméltóság, a salzburgi érsek azonnal hevesen tiltakozott ez ellen.²¹ A Duna bal partján lehetett tehát egyházmegyéjének nagyobb

része, s ez nagyjából meg is felel Gardízi azon állításának, hogy az Al-Duna vidékéről felfelé haladva „a nándorok felett, a folyó partján, egy nagy hegy van. Ennek a hegynek az oldalánál egy folyó tűnik elő. A hegy mögött pedig egy keresztény nép él, amelyet morvának neveznek”.²² Ha az említett hegy valóban a Kárpátok, ahogyan Györffy György feltételezi²³, akkor a szóban forgó népet a Dél-Alföldön kell keresnünk. E feltevésnek ellentmondani látszik, hogy Gardízi szerint a bolgárok és morvák határa között tíznapi járóföldnyi távolság van. Ez azonban olyan Dzsahánítól átvett sztereotípiá a szerzőnél, amint ezt Kristó Gyula legutóbb kimutatta, amely már nem a IX. század legvégének tényleges politikai viszonyait tükrözi.²⁴ Feltehetőleg éppen egyházmegyéje Duna bal parti területéről indulhatott Metód – már érsekként – Konstantinápolyba, amikor egy magyar vezérrel hozta össze a sors, aki igen jámborul bánt a szent emberrel.²⁵

Összegezve tehát az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az Alföld déli részén, főként a folyók mentén (Duna, Tisza, Körösök, Maros, Temes) olyan avaro-szláv etnikum élt a honfoglalás idején, amelyet jelentős részében kereszténynek tekinthetünk.

5. Arról, hogy a fent említett népesség túlélte-e a magyarok honfoglalását, a források eléggé pesszimiztikusan nyilatkoznak. Regino szerint a magyarok előbb „a pannonok és avarok pusztaságait kóborolták be . . . majd a karantánok, morvák és bolgárok határait rohanják le” és Szvatopluk birodalmában „mindent földig leromboltak”.²⁶ Más krónikások szerint az itt élő népeket elpusztították, területüket elfoglalták, s azon maguk telepedtek le.²⁷ Konsztantinosz úgy tudja, hogy a türkök „teljesen végigpusztították és elfoglalták” Szvatopluk országát²⁸; egy másik helyen pedig ezt írja a morvákról: „jöttek a türkök, teljesen tönkretették őket és elfoglalták országukat, amelyben most is laknak. A nép maradékai szétszéledve a szomszédos népekhez, a bolgárokhoz, türkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek”.²⁹ Megerősíti ezt a híradást a X. században keletkezett (bár csak XV. századi másolatból ismert) Naum-legenda is, amikor a morvákról így tudósít: „Nem sok év múltán eljöttek az ugrok, egy peon nép és elfoglalták földjüket és elpusztították azt. Mert akiket az ugrok nem ejtettek foglyul, a bolgárok közé futottak. És elnéptelenedett földjük az ugrok hatalmában maradt.”³⁰

Az a lapsus calami a bizánci császár művében, hogy ti. a türkök által szétvert nép maradékai a „türkökhöz . . . menekültek”, talán felfogható úgy is, hogy azok, akiknek nem volt lehetőségük a menekülésre, magyar fennhatóság alá kerültek. Mint láttuk, a Naum-legenda szerint is csak azok futhattak a bolgárok közé, „akiket az ugrok nem ejtettek foglyul”, akiket tehát meggátoltak a távozásban, itt kellett maradniuk. Mindezt megerősíti Liudprand, aki azt állítja, hogy a magyarok „maguknak követelték a morvák népét, amelyet Arnulf király az ő vitézségük segítségével igazott le”.³¹ (Liudprand utalását valószínűleg a Garamon túli területekre kell értenünk, de elgondolkoztató mindenképp az a tény, hogy elsősorban nem a területet, hanem a népet követelik őseink.) Theotmár 900 körüli leveléből ismert, hogy morvák is kalandoztak együtt a magyarokkal.³² Regino arról ír, hogy szolgáikat „nagy szorgalommal tanítják nyilazni”.³³ A szentgalleni kaland halotthamvasztási motívuma is gyanút ébreszthet az etnikailag tiszta kalandozó csapatok feltételezésével szemben.³⁴ Az augsburgi csatában is – úgy tűnik – voltak a törzsszövetség seregében olyan idegen csapattestek, amelyeknek harcosságait korbáccsal kényszerítették az ostromra.³⁵ Piligrim passauai püspök a pápához írt levelében beszámolva magyarországi térítésének sikereiről megemlíti – a 970-es évek közepén –, hogy „más szláv tartományok is készül a hitre”³⁶, ami talán olyan Kárpát-medencei területekre történő utalás, amelyeken feltűnő volt a lakosság szlávos részének túlsúlya.

Ennek az avaro-szláv népességnek a továbbélését tanúsíthatná, hogy a Dél-Alföldön sok szláv eredetű helynév – bár ezek keletkezésének kora roppant nehezen határozható meg – található már igen korán (Csongrád, Zombor, Velnök, Kanizsa-Morotva, Rohonca stb.).³⁷

Feltevésünk mellett szólhat a magyar nyelv vallási és az egyházi életet tárgyaló szókészlete, amely néhány finnugor eredetű alapszó (imád, áld, ég, menny) mellett egy-két görög (érsek), latin (purgatórium, prédikál, templom, litánia), héber (sátán, ámen), olasz (pünkösd) vagy német (püspök) szót tartalmaz. Ezek kivételével az összes többi e témakörbe vágó szó vagy a szlávból került nyelvünkbe (apáca, apát, pap, zarándok, dusnok, keresztény, szent, angyal, pokol, karácsony, keresztel, szentel, bérnál, vecsernye, csoda, hála, malaszt, zsolozsma, babona, tömjén, kereszt), vagy szláv mintára képzett tükörszó (üdvözül, húsvét), vagy – és ezt itt kiváltképp szeretnénk hangsúlyozni – török eredetű (ördög, harang, gyónás, bűn, kísértés, gyász, koporsó, gyertya, búcsú).³⁸ Talán

nem túl nagy merészség megkockáztatni azt a kijelentést, hogy a magyar nyelv keresztény hitre és hitéletre vonatkozó speciális szókészlete zömében éppen a fent említett Kárpát-medencei avaro-szlávok nyelvéből kerülhetett a magyarba. Az ilyen arányú nyelvi átvétel alapfeltétele pedig mindenképp a szoros együttélés.³⁹

6. Ha pedig az ország déli részén éltek olyan – a honfoglalókkal elvegyült – népek vagy néptörödékek, amelyek a kereszténységet már régebben felvették, feltehető, hogy elsősorban ezek körében hódított híveket a hazánk területére beszivárgó bogumil eretnokség.

István király nagyobb legendája tudósít arról, hogy az ige hirdetés a déli végeken ütközött a legkomolyabb akadályokba, ahol olykor – mint ezt Bonifác apát esete példázza – fegyverrel fogadták a katolikus egyház papjait.⁴⁰ Magyarázatul szolgálhat ez a hipotézis arra is, hogy István király miért hagyta az iztriai területről hazánkba vetődött szent életű Zoerard-Andrást és Benedeket Pannonhalma környékén⁴¹, az ugyan-ezen vidékről érkezett Gellértet Bakonybélben remetéskedni⁴², amikor az ország térítőikben szűkölködött. András végül Nyitra vidékére került, Gellért pedig éppen a fent tárgyalt területre, vagyis olyan vidékekre, ahol a kereszténység már régebben gyökeret eresztett, s így a fejét felütő eretnokség nagyobb veszélyt jelenthetett a fiatal magyar egyházra, mint a pogányság. A kiváló teológiai felkészültségű Gellért meg is felelt az egyház és a király herezisellenes elvárásainak⁴³, s bizonyára András is, aki Gellérttel állandó kapcsolatban állt⁴⁴, hasonlóképp.

Gellért püspök egy utalása meggyőzhet bennünket arról, hogy valóban a korábbi „szláv térítés” területén kellett az egyháznak az eretnokség elleni csatáját megvívnia. Miután Deliberációjában részletesen bemutatta az eretnekek tanait, viselkedését, s utalt az Aba Sámuel-kori államhatalom eretnekbarát politikájára, megjegyzi: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint a methodianisták segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön.”⁴⁵ Kik lehettek ezek a „methodianiste” szóval fémjelzett emberek, akik maguk nem voltak ugyan eretnekek, de – Gellért szerint – működésük révén mégis bábáivá váltak a herezisnek? Már 1910-ben rámutatott arra Morin Gellértről írott tanulmányában, hogy ezt a terminust szent Metód tanítványaira (disciples de Methodius) kell érteni⁴⁶; annak a Metódnak a tanítvá-

nyaira, akit e szavakkal panaszoltak be a pápánál a bajor papok: „Az újonnan feltalált szláv írásaival kiszorította a latin nyelvet, a római tanítást és a hiteles szent iratokat, és a nép előtt megvetetté tette azoknak a miséjét, evangéliumhirdetését és egyházi tevékenységét, akik azt latin nyelven végezték.”⁴⁷ Olyan papokról lehet tehát itt szó, kik a szláv liturgia szerint végezték a szertartásokat, és szláv nyelven hirdették az igét a nyilvánvalóan szláv ajkú híveik számára.⁴⁸ Ezáltal az általuk pasztorált területeken akarva vagy akaratlanul elősegítették egy szláv nyelven terjedő eretnenség gyors térhódítását.

7. Első pillantásra úgy tűnik tehát, hogy élesen elhatárolható a pogány magyar hitvilág a Kárpát-medencei eretnenség tanaitól, s etnikailag is jól elkülöníthetők a pogányság és eretnenség hívei egymástól. Ám e kérdés sokkal bonyolultabb. Gellért határozottan állítja, hogy az eretnenség térhódítása általános: „Az ördög gonoszsága ugyanis véghezvitte az egyetlen dolgot – írja –, ami hatalmában állt: tudniillik elragadta azt, amire Isten törvényéből a legszentebb megvilágosodáshoz újonnan megtérőket megtanítottuk.”⁴⁹ E sorok egyértelműen tanúskodnak arról, hogy a frissen keresztelt magyarok széles tömegeire hatott az eretnek ideológia, a heretikus tanítás. Ugyanakkor Vata minden ízében pogány, a kereszténység minden változatát elvető lázadásának résztvevői sorában ott találjuk az eretnekeket is.⁵⁰ (Csak zárójelben jegyezzük meg – hiszen a nevek önmagukban nem sokat árulnak el viselőjükről –, hogy a pogány magyar reakció két név szerint is megemléített figurája – Vata és Murtmur – török, illetve szláv nevet viselt.⁵¹)

Mivel magyarázható mégis, hogy e két nagyon is eltérő ideológia, tanaiban egymással is szembeállítható hitvilág hívei 1046-ban egymásra találtak, s közös nevezőre kerülve egységesen tudtak fellépni? Milyen indítékok alapján kovácsolódott egybe Vata vallásilag és etnikailag is heterogén népe? Véleményünk szerint a kulcsot a bogumilizmus rendkívül radikális, szélsőségesen harcos antifeudális tanaiban kell keresni. Prédikátoraik szerint az állam ördögtől rendelt intézmény, a törvények feleslegesek, nincs szükség közhatalomra, fel kell számolni minden hivatalt, a kiváltságok hazugságra épülnek, nem kell adót fizetni sem úrnak, sem királynak, likvidálni kell a tisztségviselőket, le kell számolni a képmutató püspökkel és hazug papjaikkal, akik az ördög igéit hirdetik, le kell rombolni a templomokat, el kell égetni a Sátán jelképeit, a

keresztetket, a tized rablás, tehát bűn fizetni, az egyházi szertartások komédiázások, a bőjt és vezekelés ostobaság, badarság a holtak lelki üdvéért adományokat tenni az egyháznak, felesleges az eskü, és a kötelezettségek betartása butaság stb.⁵² Ennyi is elég alkalmasint annak megvilágítására, hogy miért lehetett a talán nem is magyarok által terjesztett eretnokség a veszélyesebb ideológia, miért lehetett egy olyan lázadás programjának az alapja, amely a kialakuló magyar feudális állam ellen lángolt fel, s amelynek tömegerejét a pogánysághoz szító, az eretnokség teológiai tartalmát talán meg sem értő, lesüllyedésre ítélt, elszegényedett szabad magyarok alkották.

8. Az 1046 nyárutóján a kereszténységét feladó Vata⁵³ vezetésével kirobbant pogánylázadás rendkívül gyorsan szélesedett országos méretű antifeudális megmozdulássá. A pogányok és eretnekek ugyanazon tábor soraiban harcoltak az új rend minden – egyházi és világi – képviselője ellen. Szinte napok alatt szétzilálták Péter feudális államát, legyilkolták őt magát is híveivel együtt, de nem kímélték az általuk támogatott trónkövetelők híveit sem. Így vált a lázadók áldozatává az I. András párthívének számító Gellért püspök és kísérete, jóllehet éppen az érkező hercegek üdvözlése végett siettek Budára.⁵⁴

A feudalizmus erői azonban sokkalta komolyabbak voltak már, semhogy a lázadók egy csapásra elsöpörhették volna azokat. A Vazul-fiak színleg egyetértettek ugyan az elégedetlennel, hiszen ez a hatalom megszerzését biztosította számukra, de amint biztosan tarthatták kezükben a jogart, változtattak politikájukon. Nem véletlenül nyerte el I. András az utókortól az „albus et catholicus” jelzőt: „Megparancsolta tehát – a krónikás szerint – egész nemzetének, fejvesztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást, amit előbb engedélyezett nekik, térjenek vissza Krisztus igaz hitére, és mindenben ama törvény szerint éljenek, amelyre szent István király oktatta őket.”⁵⁵ A krónika rendkívül árnyalt kifejezése, hogy ti. a lázadókat „ad veram Christi fidem” serkenti, nem hagy kétséget az iránt, hogy a király erős kézzel sújtott le a „Krisztus nem igaz vallását” hirdetőkre, azaz a pogányok mellett az eretnekekre is.⁵⁶

Talán a magyarországi keresztényellenes lázadások visszhangjaként döntött úgy 1062 körül a spalatói zsinat is, „hogy ezentúl senki ne merje szláv nyelven szolgáltatni a szentségeket, hanem csak latinul vagy görögül, és azon a nyelven senkit se szenteljenek fel pappá. Azt is mondták,

hogy a gót (glagol) betűket valami metód nevű eretnek találta fel, aki azon a szláv nyelven hazugul sokat írt a katolikus hit tanai ellen, amiért is, mint beszélük, Isten ítélete őt hirtelen halálra kárhoztatta.”⁵⁷

9. Összegzőképpen megállapíthatjuk tehát – elsősorban vallás- és egyháztörténeti megfontolások alapján –, hogy a Dél-Alföldön a honfoglalást megelőzően egy olyan népcsoport élt, amelynek domináns etnikai összetevői az egymással elvegyült avarok és szlávok voltak; számukra politikai keretet az ún. „megalé Morávia” adott Szvatopluk fejedelemsége és szent Metód egyházi fősege alatt. Ezeket az avar-szlávokat a honfoglaló magyarok nem irtották ki és nem úzták el, hanem közéjük telepedve alávetették őket. Így a honfoglalást követő másfél évszázad alatt a magyarsággal olyan szoros szimbiózisban éltek, hogy az 1046-os nagy antifeudális felkelésben már valamennyi alávetett, vagy alávetésre ítélt népelem – ki pogány ideológia, ki eretnek agitáció hatására – egységesen léphetett fel, etnikai determináltság nélkül, a számára fokozott terhet jelentő – bár ebben a szakaszában határozottan a társadalmi haladást képviselő – feudalizmus ellen.

JEGYZETEK

¹ SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (ed. – –) I–II., Bp., 1937–1938. – A továbbiakban: SRH. Idézett hely: SRH, I., 337–338., 339–344.

² SRH, II., 540.

³ *Deliberatio supra hymnum trium puerorum.* – A továbbiakban: D. – Kézirat (ms): Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm. 6211.; kiadásai: Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta. (ed. BATTHYAN, IGNATIUS de) Albo-Carolinae, 1790; Gerardi Morosenaee ecclesiae seiv Csanadiensis episcopi Deliberatio svpra hymnum trium puerorum. (ed. SILAGI, GABRIEL) Trvrnholti, 1978; irodalma: SZEGFŰ, LÁSZLÓ: *La missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria.* (= Venezia e Ungheria nel Rinascimento. /cura di VITTORE BRANCA/ Firenze, 1973) 23–25.; *Repertorium fontium historiae medii aevi primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum.* IV. Fontes (D–E–F–Gez). Romae, 1976, 697–3698.; SZEGFŰ LÁSZLÓ: *Gellért püspök halála.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica, 66 (1979), 19.

⁴ SZEGFŰ LÁSZLÓ: *Gellért, marosi püspök.* Világosság, 17 (1976), 94.

⁵ D (ms) 101r.; BATTHYAN: i. m., 190.; SILAGI: i. m., 109.

⁶ D (ms) 46v.; BATTHYAN: i. m., 99.; SILAGI: i. m., 51.

- ⁷ LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944, 480.; BÁLINT CSANÁD: A magyarság és az ún. Bjelo Bródi kultúra. *Cumania*, 4 (1976), 241–242.
- ⁸ SRH, I., 48.
- ⁹ *Monumenta Poloniae Historica* (ed. BIELOWSKI, AUGUST) I. (reprint) Warszawa, 1960, 10–11.
- ¹⁰ Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. (szerk. HAJDÚ PÉTER–KRISTÓ GYULA–RÓNA-TAS ANDRÁS) I:1, Bp., 1976, 117.
- ¹¹ *Monumenta Germaniae Historica*. (ed. PERTZ, S. I.) *Scriptores I. Hannoverae*, 1826, 359.
- ¹² KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980, 299–308.
- ¹³ MORAVCSIK GYULA: Bfborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp., 1950, 122–123.
- ¹⁴ MORAVCSIK: i. m., 122–125., 140–143.
- ¹⁵ *Annales regni Francorum*. (ed. KURZE, F.) *Hannoverae*, 1895, 149.
- ¹⁶ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.² (szerk. GYÖRFFY GYÖRGY) Bp., 1975. – A továbbiakban: MEH. Idézett hely: MEH, 88.
- ¹⁷ Ezért az adatért Róna-Tas Andrásnak tartozom köszönettel.
- ¹⁸ MEH, 94.
- ¹⁹ MORAVCSIK: i. m., 64–65., 172–173., 176–177.; BOBA, IMRE: *Moravia's History Reconsidered*. Hague, 1971; PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Nagymorávia fekvéséről. *Revlóság*, 21 (1978), 11. sz., 60–82.
- ²⁰ PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Thessaloniki szent Metód, Szirmium püspöke. (Előadás a SzAB és a JATE által rendezett Magyar őstörténeti tudományos ülészakon, Szeged, 1979. márc. 9-én.)
- ²¹ A magyar honfoglalás kútfoi. (ed. PAULER GYULA–SZILÁGYI SÁNDOR) Bp., 1900, 301–313.
- ²² MEH, 88.
- ²³ MEH. 280, 157. sz. jegyz.
- ²⁴ KRISTÓ: i. m., 164–165.
- ²⁵ MEH, 128.
- ²⁶ *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* (ed. GOMBOS, ALBINUS FRANCISCUS) Bp., 1937–1938, 2039.
- ²⁷ GOMBOS: i. m., 344–345.
- ²⁸ MORAVCSIK: i. m., 64–65.
- ²⁹ MORAVCSIK: i. m., 180–181.
- ³⁰ KRISTÓ GYULA–H. TÓTH IMRE: A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica*, 58 (1977), 16.
- ³¹ GOMBOS: i. m., 1469.
- ³² GOMBOS: i. m., 2200.
- ³³ GOMBOS: i. m., 2039.
- ³⁴ GOMBOS: i. m., 449.
- ³⁵ GOMBOS: i. m., 2616.

- 36 FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I., Budae, 1829, 261.
- 37 BOROVSZKY SAMU: *Csanád vármegye története 1715-ig*. I., Bp., 1896, 15.
- 38 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. (főszerk. BENKŐ LORÁND) I–III., Bp., 1967–1976. címszavak szerint; KÁNTOR JÁNOS: *A Kárpát-medence gazdasági, társadalmi és politikai viszonyai a IX. században*. (szakd. kézirat) Szeged, 1979, JGyTF Tört. Tansz.
- 39 RÓNA-TAS ANDRÁS: *A nyelvrokonság*. Bp., 1978, 286–287.
- 40 SRH, II., 382.
- 41 SRH, II., 357.; BOBA, IMRE: *Saint Andreas-Zoerard: a Pole or an Istrian?* *Ungarn-Jahrbuch*, 7 (1976), 65–71.
- 42 SRH, II., 388., 472., 488.
- 43 SRH, II., 620–621.
- 44 D (ms) 130v–131r, 142v–143r, 165v–166r; BATTHYAN: i. m., 239, 258., 296.; SILAGI: i. m., 140–141., 153., 178.
- 45 D (ms) 46v.; BATTHYAN: i. m., 99.; SILAGI: i. m., 51.
- 46 MORIN, D. G.: *Un théologien ignoré du XI^e siècle: l'évêque-martyr Gérard de Csanád*, O. S. B. *Revue Bénédictine*, 27 (1910), 521.; SZÉGFÜ LÁSZLÓ: *Az Ajtony-monda*. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Historica*, 40 (1972), 12.
- 47 MEH, 202.
- 48 Tom, Imre: *Kirillo-Mefodievszkie tradicii v srednevekovoj Vengrii*. *Palaeobulgari-ca-Sztaroblgariztika*, 1(1977). N^o 4. 20–25.; Tom, Imre: *Kirillo-Mefodievszkie tradicii v srednevekovoj Vengrii*. *Voproszi Jazikoznanija*, 27(1978). N^o 5. 110–120.
- 49 D (ms) 46V; BATTHYAN: I. M., 99.; SILAGI: i. m., 51.
- 50 SRH, I., 341–342.
- 51 SRH, I., (338., 342. – Újabbán EUGEN GLÜCK a Dél-Alföld és a Tiszántúl honfoglalás kori népességének román voltát igyekszik kimutatni (Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (sec. VIII–X), *Ziridava*, 6 (1976), 73–87.; *Contribuții cu privire la istoria părților Arădene în epoca ducatului lui Ahtum*. Uo., 89–116.; *Cîteva considerații preliminare privind lucrarea „Deliberatio” (sec. al. XI-lea)*, uo., 10 (1978), 000–000.; *Une source précieuse de l'histoire de la Roumanie: le manuscrit „Deliberatio” (XI^e siècle)*, *Revue Romaine d'Histoire*, 18 /1978/, 259–275.) Eredményei nem meggyőzőek, mert az általa felhasznált régészeti anyag (publikálva: *Banatica*, 1 /1971/, 157–162.; *Acta Muse Napocensis*, 9 /1972/, 555–564.; *Banatica*, 2 /1973/, 403–416.; *Tibiscum*, 3 /1974/, 159–163.; *Banatica*, 3 /1975/, 131–143.; *Ziridava*, 6 /1976/ 50–55.) etnikai meghatározása nem kielégítő; zömmel melléklet nélküli sírmezők feltehetően már keresztény temetkezései esetében ez különösen roppant körültekintést igényelne. Ugyanakkor az frásos források csak igen későn említenek románokat: Erdélyben a Barcaság területén (LUKINICH, EMERICUS: *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Bp., 1941, 1–9.) és a Havasalföldön (ANDRONESCU, MARTA: *Repertoriul documentelor Țării-Românești publicate până azi I. (1290–1508)*. București, 1937) a XIII. században, Moldvában pedig a XIV. században. (Küküllői János és a névtelen minorita krónikája. /ford. GERÉB LÁSZLÓ. Bp., 1960,

- 74./ A *Legenda maior sancti Gerardi* (SRH, II., 480–506.) vagy a *Deliberatio* (vö. 3. sz. jegyz.) nem tesz említést románokról.
- 52 Angelov, Dimitr: *Bogomilstvoto v Blgarija*. Szofija, 1969. 227 skk. és elszórtan.
- 53 SRH, I., 337–338. „*primus inter renatos*”.
- 54 SZEGFŰ: i. m., (1976), 96.
- 55 SRH, I., 344.
- 56 Az 1046-os pogánylázadás és a dukátus megszervezésének szükségszerű kapcsolatáról
I. KRISTÓ GYŰLA: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Bp., 1974, 69–71.
- 57 FEJÉR: i. m., 397–398.

SZENT ISTVÁN, AJTONY ÉS A TEMESKÖZ

CSEHÁK KÁLMÁN

A Temesköz vagy Tisza–Maros szöge az a terület, amelyet északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen az Al-Duna, keleten pedig Erdély határol. Ezt a területet birtokolta Ajtony vezér azzal, hogy az ő törzsi állama a Maros folyótól északabbra fekvő terület egy részét is magába foglalta.

Szentkláray Jenő, Anonymusra hivatkozva azt állítja, hogy a honfoglaláskor ennek a területnek az ura egy Glád nevű, bolgár-szláv származású fejedelem volt, akit a honfoglaló magyarok legyőztek, majd megakadályozták abban, hogy Kevevárából átkeljen a Dunán, hogy Bulgáriában találjon magának menedéket. Glád országának a lakói valószínűleg többnyire bolgár-törökök, avarok és hunok voltak, akiket az itt élő kis lélekszámú szlávok nem tudta magába olvasztani, mint ahogyan azt megtette az Al-Dunától délre elterülő térség, tehát a Balkán-félszigeten letelepedett bolgárokkal. Ezzel magyarázható, hogy már a honfoglalást követő első évtizedekben itt főleg magyarok laktak, mert megtörténhetett az egybeolvadás a korábban itt élők és az egyre tömegesebben letelepedő honfoglaló magyarok között, hisz nyelvileg is, meg etnikailag is, mint keleti népek rokonok lehettek.

A vezérek korszakában a Temesköz is élhette a maga önálló életét. Vezérek főleg Bizáncon portyáztak harcosaikkal. Ennek a területnek az ura, Ajtony, tudott a legtovább ellenállni Szent István király központosító törekvéseinek.

Ajtony vezér jó viszonyban élt az erdélyi Gyulával, meg Szamuil bolgár cárral is, viszont a végsőig ellenállt István királynak. Akár csak Gyula

és Bulcsú, ő is felvette a keleti görög rítusú kereszténységet; nem meggyőződésből, hanem taktikai okokból. Petar Mijatev bolgár történész szerint Ajtony azzal érdemelte ki Szamuil bolgár cár támogatását, hogy „megkeresztelkedett, nyilván nem meggyőződésből, de Vidinben vette fel a kereszténységet”. Azt, hogy nem meggyőződésből tette ezt, további életmódja bizonyítja a legjobban. Mint keresztény is hét feleséget tartott.

Ajtony nagyon ügyesen lavírozott, hogy hatalmát megőrizhesse. Istvánnal szemben az erdélyi Gyulát támogatta. Ennek köszönhetően Gyula hadnagyai egészen a Tiszáig portyázhattak, s közben megdézsmálták István király sórakományait. Amikor pedig Gyula vereséget szenvedett Istvántól, hívei Ajtonynál találtak maguknak menedéket.

Ekkor Ajtony már Szamuil (976–1014) bolgár cár szövetségese. Annak a Szamuilnak, aki majd negyven évig tartó uralma alatt hatalmas birodalmat hozott létre a Balkán-félszigeten. Hatalmába vette Macedóniát, Tesszáliát, Epiruszt, Albániát, Duklyát, Travúniát, Zahumlyét, Raskát (Rascia), Szerémséget, Boszniát és az Al-Dunától délre elterülő Bulgáriát. Birodalmának egyik központja Ohrid volt. Birodalma és Magyarország, s ezen belül Ajtony törzsi állama között a Duna volt a határ. A jugoszláv történetírás őt macedón cárként tartja számon.

Kezdetben nagyon jó volt a viszony Szamuil bolgár cár és István magyar király között. Ezt az is bizonyítja, hogy Szamuil fia, Gavril Radomir Szent István nővérét, tehát Géza fejedelem lányát vette feleségül. Kettejük viszonya először Bizánc, majd Ajtony miatt romlott meg. Szamuil és II. Vazul (976–1025) bizánci császár között ugyanis élethalálharc dúlt a Balkán-félsziget birtoklásáért. Szamuil szerette volna sógorát, István királyt a maga oldalán bevonni ebbe a küzdelembe. István azonban határozott nemet mondott, mert nem állt érdekében, hogy beavatkozzon kettejük küzdelmébe. Ez nagyon felbőszítette a különben is indulatos természetű Szamuilt. Olyannyira, hogy embertelen lépésre ragadtatta el magát. Petar Mijatev már említett történész erről így ír:

„Mikor Sámuel (Szamuil) cár nem kapta meg a magyaroktól a bizánciak ellen ígért segítséget, bosszúból szövetségre lépett Ajtonnyal, elkergette menyét, Géza fejedelem lányát, aki ekkor gyermeket várt.” István király nem tűrhette sem azt, amit Szamuil nővérével tett, sem pedig a szövetséget Ajtonnyal. Ezért II. Vazul bizánci császárral szövetekezett, és hadaival részt vett a Szamuil elleni háborúban, amely ennek teljes vereségével és halálával fejeződött be.

Ajtony azonban Szamuil vereségét is túlélte, és továbbra is dacolt István királlyal, most már II. Vazul szövetségeseként, aki Szerémséget is elfoglalta a bolgároktól, és most birodalmát, amely Örményországtól az Adriai-tengerig és az Eufrátesz folyótól a Dunáig terjedt, északon még jobban ki szeretne volna terjeszteni Magyarország rovására. Valószínűleg ez volt a fő oka annak, hogy István király elérkezettnek látta az időt arra, hogy véglegesen leszámoljon Ajtonnyal, nem pedig csak az, hogy országát teljesen egyesítse, még kevésbé az a tény, hogy Ajtony megvámoltatta István sóbányáinak rakományait a Maroson, jelentősen csökkentve ezzel a király jövedelmét.

István jól tudta, hogy Ajtony veszedelmes ellenfél. Nemcsak azért, mert hatalmas szövetségesekre támaszkodhat a magyar király központosító törekvéseivel szemben, hanem ki tudja használni a felbomlófélben lévő törzsi-nemzetségi rendszer azon erőit, amelyek ragaszkodtak addigi életformájukhoz, ősi vallásukhoz, szokásaikhoz és készek ellenállni a nyugati kereszténységgel járó új, hűbéri viszonyokat kialakító tendenciáknak. Ezzel pedig komolyan veszélyeztette István államalapító és új társadalmat építő törekvéseinek végső sikerét. Istvánnak az a körülmény is a kezére játszott, hogy II. Vazul 1025-ben bekövetkezett halála után Bizánc nem volt abban a helyzetben, hogy Ajtony segítségére siessen.

E kedvező körülmény ellenére István alaposan felkészült Ajtony ellen, mert nem becsülte le ennek katonai és gazdasági erejét, ami hatalmas jószágállományának és harcosai nagy számának volt köszönhető.

Hadai élére István Csanádot állította. Csanád annak a Dobokának volt a fia, aki István seregei élén győzelmet aratott az erdélyi Gyula felett, anyja pedig István anyjának, Saroltnak volt a nővére. Tehát rokoni szálak fűzték Gyulához is meg Istvánhoz is. Mivel elégedetlen volt az Erdélyben bevezetett új renddel, Ajtonynál keresett magának menedéket, aki 1015-ben ismét nyíltan szembefordult Istvánnal. Ajtony egyik főembere lett, de hamarosan megromlott közöttük a viszony, és Csanád kénytelen volt Istvánhoz menekülni Esztergomba. Ott megkeresztelkedett és hűséget esküdött I. Istvánnak, a királynak. István valószínűleg azért tette meg hadvezérének Ajtony ellen, mert Csanád jól ismerte a Temesközt és Ajtony haderejét meg harcmodorát.

Csanád erős had élén vonult 1028-ban Ajtony ellen. Hadaival Ke-nezsnánál; azaz Rév-Kanizsánál (ma Törökkanizsa – Kneževac) kelt át a Tiszán, majd Szőregen és Oroszlámoson túl, a mai Csanád, Párdány, Béb, Nagy-Szentmiklós és Besenyő között elterülő síkságon, vagyis a

Kökényér és Harangód (Aranka-folyó) közötti mezőségen állította az csatarendbe.

A háborúra Ajtony is jól felkészült, és az első csatát meg is nyerte. Csanád kénytelen volt visszavonulni a Tiszáig, pontosabban Rév-Kaniszáig és Oroszlámosig, hogy rendezze hadait. Sátrát egy halmon emeltette fel, de a legenda szerint sokáig nem tudott elaludni. Ezért Szent Györgyhöz fohászzkodott, hogy legyen közbenjárója Istennél. Fogadalmat is tett, ha fohásza meghallgatást nyer, és legyőzi Ajtonyt, itt, ezen a helyen kolostort építtet Szent György tiszteletére. Miután elaludt, különös álma volt: egy oroslán rázta, hogy ébredjen fel, majd így szólt hozzá: „Miért alszol? Kelj fel hamar, fúvasd meg a kürtöt, indulj a harcba, és legyőzd ellenségedet!”

Csanád – a legenda szerint – megfogadta az álmában megjelent oroslán tanácsát, és váratlan éjjeli támadással meglepte Ajtonyt és seregét. Diadala teljes volt. A csatában Ajtony is elesett. E diadal után a Temesköz Szent István birtokába került.

Borovszky Samu a Csanádról szóló legendát így kommentálja:

„Íme az élénk képzeletű monda, melyet bátran tarthatunk a Csanád-nemzettség őse, Csanád vezér epopéiájának, a mint századok múlva kialakult. Feltűnően érzik rajta az egyház hatása, hogy a pogány ellenséget a kereszténység bajnoka Sz.-György segítségével veri le s győzelme emlékére monostor alapítására tesz fogadalmat.”

A legenda hatására-e vagy más okból kifolyólag, azon a helyen, amelyen Csanád felferette a sátrát és pihentette seregét, ma is áll a falu, amelyet Oroszlánosnak, ahogyan ma írjuk és ejtjük – Oroszlámosnak hívnak. Az itt felépült kolostorba helyezte át Csanád Marosvárról a görög szerzeteseket.

Szent István az Ajtony nemzetiséggel szemben is nagylelkű volt, mert nem vette el minden birtokát a Temesközben, valamint Csanád és Arad vármegye területén. Ortvay Tivadar több, a XIV. századból származó okiratra hivatkozva megállapítja, hogy e nemzetiség tagjai még a XIV. században is rendelkeztek birtokokkal, és alapítványokat is létesítettek Csanád és Arad vármegye területén.

Csanádot viszont méltóan megjutalmazta. Marosvárt Csanád városának nevezte el, majd megalapította Csanád vármegyét, első várispánjává pedig Csanádot tette meg. Hatalmas birtokokat is adományozott neki. Valószínűleg Csóka is ekkor került a Csanád nemzetiség birtokába. Mint

érdekes egybeesést említem meg, hogy István hasonlóan jutalmazta korábban Csanád apját, Dobokát. Róla is egy vármegyét nevezett el.

Szent Istvánnak az volt a legfontosabb, hogy erre a területre is teljes mértékben kiterjessze hatalmát, hogy itt is megindulhasson az a folyamat, amely egyrészt biztosítja az erős központi hatalom kiépítését, ami várispánságok létesítésében nyilvánul meg, másrészt ezzel utat nyisson a nyugati latin rítusú kereszténység terjesztése előtt, s e kettőnek együttes hatásaként itt is megindulhasson a nyugati mintájú társadalmi átalakulás – a hűbéri rendszer alapjainak a lerakása.

Szent István Ajtony törzsi államának a területén öt vármegyét, várispánságot alapított: a már említett Csanád vármegyét, amelynek Marosvár, most már Csanád városa volt a központja, továbbá Arad vármegyét Arad vára, Temes vármegyét Temesvár, Keve vármegyét Kevevára és Karssó vármegyét, amelynek Haram vára volt a központja.

A vármegyék megszervezése után nyomban következett a csanádi egyházmegye megalapítása 1029–1030-ban. Ennek az egyházmegyének az első püspöke az olasz származású Sanqredo Gellért Benedek-rendi (bencés) apát lett Szent István akaratából. Az a Gellért apát, aki korábban Imre herceg nevelője volt, majd mártírhalála után a pápa szentté avatta. A csanádi püspökség székhelye Csanád városa, a korábbi Marosvár lett, amely a Maros bal partján épült.

Szent István életrajzírójától Hartviktól is tudomást szerezhetünk a várispánságok megalapításáról. Leírja, hogy Gellérthez Marosvárra jöttek „nemesek és nem nemesek, gazdagok és szegények . . . kérve a Háromság nevében a keresztvizet; sokat a király ispánjai vezettek oda”, idézi a forrást Szentkláray Jenő dr. a *Temesvármegye története* c. művében. Azt is megtudjuk Szentkláraytól, hogy Gellért püspök plébániákat, esperességeket és főesperességeket alapított. A temesi főesperességet is ő alapította Temesvár központtal.

Temesköz majd ezer évvel ezelőtti történelmének ismertetése ahhoz is hozzájárul, hogy jobban megismerjük és megértsük az államalapító Szent István királyt és korát. Eletének ez az eseménysorozata arra is rávilágít, hogy miért volt ő minden idők legnagyobb magyar államférfia, és minek köszönhető, hogy hosszú uralkodása alatt miért nem veszített el egyetlen csatát, egyetlen háborút sem. Azért, mert nem csupán szívvel, hanem ésszel is irányította országa és népe életét.

SZEMPONTOK BÁCSKA TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI REKONSTRUKCIÓJÁHOZ, AZ AVAROK 568-AS HONFOGLALÁSA ÉS A 11. SZÁZAD VÉGE KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

TAKÁCS MIKLÓS

I. Földrajzi keretek, kutatástörténet

Jelen tanulmányunkban elemzett földrajzi kistáj neve azonos mind a magyar, mind a szerb/horvát, mind pedig a német nyelvben: Bácska/Bačka/Batschka. Annak ellenére, hogy a török méltóságnévből, illetve szláv képzőből álló földrajzi név¹ csak a 16–17. században, azaz az oszmán–török foglалás után terjedt el, nem tekinthető feleslegesnek vagy anakronisztikusnak e terület korábbi településtörténetét elemezni. Bácska területe ui. természetföldrajzi szempontból jól elkülöníthető a szomszédos kistájaktól, bár természetesen az elemzett régió sem tekinthető zárt egységnek. Bácska ui. a Nagyalföld nyugati felének déli harmada. Nyugati, déli, illetve keleti határát a Duna, illetve Tisza, a Kárpát-medence két legnagyobb folyója alkotja, északi határát pedig a Baja, Szabadka és Szeged vonalától északra húzódó homokvidék széle jelöli ki².

A Duna–Tisza közének déli harmada három nagyobb természetföldrajzi egységből áll, és e három egység természetesen több további kisebb részre oszlik. A Duna, illetve a Tisza partjai mentén egy sor kisebb-nagyobb ártér található. Baja és Palona/Plavna között ezen ártér különösen széles, mert itt a folyam egy-egy mellékága az ún. Vajas, ill. Mosztonga folyik, a fő sodorvonaltól mintegy 15–20 km távolságra. Bácska északi és középső része egy löszplató, az ún. telecskai dombok. E plató nem

E tanulmány német nyelvű változata dr. Bóna István akadémikus hetvenedik születésnapjára összeállított emlékkönyvben jelent meg, az Acta Archaeologica c. folyóirat 2000. évfolyamában

sík, mert számos mély patakmeder (pl. Bács-ér/Krivaja, Csík-ér stb.) tagolja. A régió déli harmada sík vidék, amelynek csak a délkeleti szélén emelkedik ki a titeli löszplató. A Ferenc-, vagy másik nevén Nagy-csatorna megásása (1802) előtt a Telecskai-dombok déli szélén kisebb-nagyobb tavak, áradmányos területek, folyócskák sorakoztak. E kisebb-nagyobb vízfelületek utánpótlását a Duna áradásai szolgáltatták, így is azonban e vizek többsége keleti irányba folyt, a Tiszába.

A továbbiakban azon kérdést vizsgáljuk, milyen mértékben tükröződnek a fentebb röviden utalt természetföldrajzi sajátosságok a 6–12. századi leletanyagban. Jelenleg még sajnos e kérdés egyes részei csak hipotetikus érvénnyel válaszolhatók meg, elsősorban a hiányos kutatottság, illetve a leletanyag közlésében tapasztalható lemaradások miatt, és e hátráltató tényező jellemezte azon anyaggyűjtést is, amelyet e dolgozat szerzője a korábbi évek során folytatott.⁹ Bár az is tény, hogy az utóbbi években az egyes résztémák, illetve lelőhelyek elemzése révén a népvándorlaskor második szakaszának a kutatása a Bácskában dinamikus fejlődést mutat. A számos elemzés közül néhány olyan ásatásra emlékeztetünk, amelyek jelentősége a tárgyalt régión messze túlmutat. Ilyenek tekinthetők többek között a bácstopolyai⁴, dunacsébi⁵, horgosi⁶, kanizsai⁷, óbecsei⁸, ómoravicai⁹, péterrévei¹⁰, szokoláci¹¹, verusicsi¹² feltárások, valamint az észak-bácskai¹³, illetve Titel környéki¹⁴ terepbejárások. (Ez utóbbi kutatómunkát azért is érdemes külön megemlíteni, mert a leletgyűjtést és -feldolgozást a berlini Freie Universität hallgatói végezték el, professzoruk, dr. Bernhard Hänsel vezetésével. E tény ui. önmagában is a régiónk iránti növekvő érdeklődés tanúbizonysága.) Továbbá, kedvező feltételként kell emlékeztetnünk arra, hogy a Kárpát-medence e része esetében is több jó összefoglalás áll a kutatás rendelkezésére. A jelen tanulmány szerzője ilyenek elsősorban Bálint Csanád¹⁵, Danica Dimitrijević¹⁶, Jovan Kovačević¹⁷, Ricz Péter¹⁸ és Szekeres László¹⁹ idevonatkozó munkáit tekinti, még akkor is, ha a két utóbb felsorolt régész műveit a kutatás sajnos nem idézi a megfelelő mértékben. (Ezzel szemben viszont Đorđe Janković Bácskát célba vevő írásai²⁰ egyoldalú, és emiatt szükségszerűen téves megközelítés példái.) Továbbá, a vizsgált régió esetében immár több mint évszázados múltra tekintenek vissza a leletgyűjtések, illetve lelőhelykataszterek²¹, és ezeket egészítette ki az utóbbi évtizedekben, szintén a leletanyag rendszerezését célul tűző munkálat. E vonatkozásban Csallány Dezső²², Fehér

Géza–Éry Kinga–Kralovánszky Alán²³, Ricz Péter²⁴, illetve Bálint Csanád²⁵ nevére, valamint a Seoba naroda c. katalógusra²⁶ kell emlékeztetnünk. Az 1980-as években is megjelent két lelőhelygyűjtemény²⁷, e munkák adatai azonban bizonyos esetekben csak felülvizsgálat után használhatók fel.²⁸ (A számos leletkataszter miatt e munkában általában elhagytuk az egyes lelőhelyekre vonatkozó bibliográfiai jegyzeteket. Csak azon adatokat idézzük, amelyek a felsorolt adatgyűjtésekben nem szerepelnek.) Rövid tanulmányunk tematikája miatt külön emlékeztetnünk kell arra is, hogy disszertációjában Bálint Csanád természetföldrajzi okokra igyekezett visszavezetni a 10. századi leletanyagban tapasztalható kettősséget.²⁹ Ezen interpretáció gyengéje a Duna–Tisza köze déli harmada esetében abban áll, hogy a vizsgált tájegységben nemcsak két természetföldrajzi egység mutatható ki.

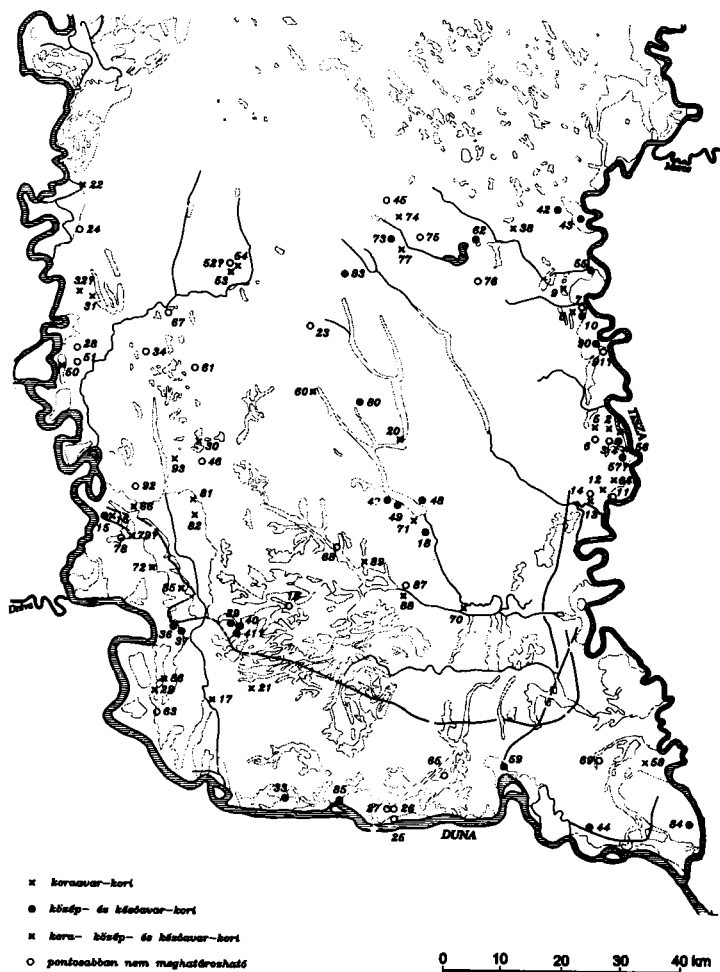
II. A lelőhelyek területi megoszlása

1. Az avarkor

A Duna–Tisza-köz déli harmadának nyugati felében a korai avar temetők egy sajátos területi megoszlást mutatnak. A lelőhelyeket ábrázoló térképen (1. ábra) azonnal észrevehető, hogy e temetők többsége a kutatott terület északi, illetve középső harmadában található. Természetesen nem könnyű feladat egy olyan kistáj esetében a hiányokat elemezni, ahol a népvándorláskor iránti tudományos érdeklődés részint hiányos, másrészt pedig a leletbejelentéseket fogadni hivatott intézményrendszer is alig-alig működőképes. A felsorolt gátló tényezők következtében ugyanis a „fehér foltok” is pusztán a kutatás hiányát tükrözhetik vissza. Ennek ellenére azonban talán nem csupán az anyagi gondokkal küzdő és széttagolt múzeumi szervezet létezésével magyarázható az, hogy Délkelet-Bácskában, Újvidék környékén a legkisebb a leletek száma. E kistájon ui. egyetlen lelőhely, a mozsori/mošorini kora avar női sír esetében rendelkezünk biztos adatokkal. Sőt, a lelet-térképezés azt bizonyítja, hogy – Újvidék környékével ellentétben – Délnyugat-Bácskában jóval több a lelőhely, még akkor is, ha ez utóbbi kistájon csak néhány évvel ezelőtt sikerült múzeumot alapítani Bácspálánkán (korábban ugyanis csak Hódságon, illetve Bácsón létezett múzeumi gyűjtemény). Igazi leletsűrűségről azonban Délnyugat-Bácska esetében sem beszélhetünk, hiszen ez utóbbi kistájjal ellentétben, a

vizsgált régió középső, illetve északi részén nemcsak hogy több temetőt sikerült feltárni, hanem ezek nem csekély része egy és ugyanazon mai helység határában került napvilágra. Ilyen, egymás közeli szomszédságban fekvő temetők jellemzik pl. az alábbi településeket: Ada, Adorján, Apatin, Baja, Szabadka stb.

A kora avar jellegű leletek délkelet-bácskai ritkaságát feltételeesen talán Thophylactos Symmokatta egy adatával³⁰ magyarázhatjuk. Több történész elemzése szerint ugyanis éppen az Avar Kaganátus e részén feküdt azon három gepida falu, amelyet a Priskos vezette bizánci hadsereg 599-ben kifosztott és felgyújtott. A hivatkozott forrás adatát az utóbbi évek régészeti elemzései is megerősítették. Jelenleg ui. már számos lelőhellyel rendelkezik a kutatás annak igazolására, hogy 568 előtt a Tisza jobb oldali ártere nemcsak a gepidák uralmi övezetéhez tartozott, hanem az effektív települési területükhöz is.³¹ E feltevés mellett szól: egy Horgos–Röck-majori sír³², egyes Zenta környéki szórványleletek³³, egy óbécse-botrai lelőhelyű fibula³⁴, és – végül, de nem utolsósorban – egy sajkáslaki eredetű, bepecsételt díszű edénytörödé.³⁵ Délnyugat-Bácska esetében pedig a vajszkai temetőrészlet³⁶ szolgáltat értékes adatokat a korai Avar Kaganátus etnikai struktúrájának a vizsgálatához. Vajszkán ugyanis egy olyan sírmező részletét sikerült kibontani, amely időrendileg ugyan a korai avar korba tartozik, kulturálisan azonban egy sajátos színfoltot képvisel. A temetkezés rítusa, pl. a sírok lefedése tetőfedő cserepek segítségével, valamint az egyes mellékelték oly szoros párhuzamokkal rendelkeznek a késő római, illetve bizánci kultúrkörben, hogy nagy valószínűséggel következtethetünk az eltemetettek bizánci származására. Továbbá, a vajszkai temető értékelése során azt is szem előtt kell tartanunk, hogy Délnyugat-Bácska minden bizonnyal sohasem tartozott a Római Birodalom területébe, a 4–5. század fordulója után pedig a népvándorlás egyre újabb hullámai „borították el”. Vajszka esetében tehát a római kontinuitás lehetőségét teljes biztonsággal el kell vetnünk. Régészeti eszközökkel igen nehéz pontosan meghatározni egy, a Kelet-római Birodalomból származó népesség feltűnésének okait ezen államalakulat határain kívül. Sőt az elhantoltak pontos társadalmi helyzetének a meghatározása is súlyos problémákba ütközik, még akkor is, ha az egyes sírokban napvilágra került gazdag leletek, illetve a tetőfedő cserepekből kialakított sírépítmények a teljes szegénység ellen szólnak.



Bácska avar kori temetőinek elterjedési térképe

Az elemzett régió déli részének futólagos áttekintése után vizsgáljuk meg Közép-, illetve Észak-Bácska területét, ahol a nagyobb tömegben napvilágra került sírok leletei már a korai avarkorban is határozottan avar jellegűek. A fentebb már vázolt sajátos, egyes mai helységek határára jellemző „temetősűrűsége” feltűnő az is, hogy e korszak sírmezőinek jelentős része különböző, kisebb-nagyobb vízfolyások mellett, illetve a két nagy folyó árterének a szélén található. A lelőhelyek e vizek felé „gravitálnak”, majdhogynem lelőhelyláncolatokat alkotnak észak–déli irányban, nemcsak a Duna és a Tisza, hanem pl. egyes tavak, továbbá számos kisebb ér, illetve patak mellett is. A két nagy folyam melletti lelőhelyláncolatok közül a Duna-mellékiek egyes tagjai: Külöd/Kolut–Halastó, Zombor–Kukula-téglagyár, Prigrevica–Szentiván, Apatin–Szikes, Szilágyi, Szonta, Gombos–I. temető (a Tisza-mellékiekéi pedig Adorján–Körösparti halom, illetve –Papföld; Ada–Komlós-téglagyár, Ada–Zapletán (=Petőfi)-téglagyár, valamint Ada–Zentai út, Mohol–Pionir téglagyár; Péterréve–Csík, Óbecse–Perlek, valamint Pionir utca. Továbbá, a Telecskai-dombok déli szélén húzódó tavak, áradmányos területek partjai közelében is hasonló lelőhelysűrűséget mutatnak, amit a következő lelőhelyek tanúsítanak: Kúla–Budučnost téglagyár, Verbász–Polet téglagyár, Szenttamás–Partizan téglagyár. Végezetül a szabadkai Városi Múzeum feltárásai és terepbejárásai azt bizonyították, hogy Bácska északi szélén is szerepe lehetett a viszonylag nagy vízfelületeknek a népvándorlás kori települési struktúrában. Így például igen csak valószínű, hogy a Palicsi- és Ludasi-tó is hasonló vonzást gyakorolhatott, mint a régió két nagy folyama: lásd a Szabadka hátárába eső lelőhelyek listáját.³⁷ Sőt – amint erre elsőként diplomamunkájában Ricz Péter utalt³⁸ – még a Telecskai-dombok kisebb vízfolyásai mellett is felfedezhetők az avar „temetőláncolatok”, elsősorban a Bács-ér/Krivaja partjai mentén. Ezt a következő temetők tanúsítják: Ómoravica–Kop-laló, Szokolác/Bački Sokolac–moravicai út, Bácsstopolya–Bánkert, Vágóhíd, Kishegyes–Kúlai út, Szeghegy/Lovćenac–néhai Hollinger-major.

A közép-, illetve későavar temetők térképre vitele alapján megfogalmazható azon általános érvényű következtetés, hogy e korszak leletanyagával a fentebb már körvonalazott megfigyelések kontúrjai húzhatók ki élesebben. Még akkor is, ha a kései avarkor esetében már a Dél-Bácska területén is kimutathatók kifejezetten avar jellegű temetők. Így is azonban a közép-, illetve késő avar temetők térképezése azt

tanúsította, hogy e korban is a Telecskai-dombok déli széle jelentette a sűrű megtelepedettség határát. Pontosabban a temetősűrűség azon tavak, áradmányos területek, illetve lassú vízfolyások széléig terjed, amelyek a Ferenc-csatorna megásásáig a Telecskai-dombok déli pereme mentén terültek el. Bácska középső, illetve északi harmada esetében még élesebben kirajzolódik a fentebb már utalt, sajátos leletsűrűség. Így újabb példákkal egészíthetők ki a fentebb már sorolt lelőhelyláncolatok a két nagy folyó, illetve a kisebb erek partjai mentén. Sőt, további olyan újkori helységek sorolhatók fel, amelyek határában, egymástól legfeljebb tíz km távolságra avar temetők kerültek feltárára. Lásd pl. Ada, Adorján, Gombos, Hódság, Kishegyes, Verbász, Zenta stb. bel- és külterületének régészeti leleteit.

A területi elterjedés mindhárom felsorolt sajátosága további magyarázatot igényel. Lássuk legelőbb a sűrűbb megtelepedés határát, azaz a Telecskai-dombok déli szélén húzódó tavak, áradmányos területek, illetve lassú folyású vizek sorát. Felvetődik a kérdés, vajon a sűrű megtelepedés határa ténylegesen csupán természetföldrajzi okokkal magyarázható-e, vagy esetleg érdemes lenne számolni más tényezőkkel is. Hiszen az újkorban Nagy-római-sáncnak, a középkorban viszont még Nagyároknak nevezett „földmű” a fentebb már utalt tavak, illetve áradmányos területek déli szélén fut.³⁹ Sajnos, e kérdés is manapság még csak hipotetikus érvennyel válaszolható meg, a kutatási, illetve publikációs hiányosságok miatt. Így is azonban a dolgozat írója számára a természetföldrajzi tényező fontosabbnak tűnik, mint a Nagy-római-sánc nyomvonala. Annak következtében, hogy a Telecskai-dombok tövében húzódó tavak, áradmányos területek déli széle, valamint a sánc nyomvonala között már meglehetősen alacsony a napvilágra került temetők száma. Ez utóbbi kérdésfelvetéssel már érintettük a két bácskai római sánc problematikáját. E sáncok kora, illetve megépítésük célzata is a bácskai régészet legnagyobb talányai közé tartozik. E két kérdés csak leendő sáncátvágások leletei segítségével oldható meg, és talán e leendő feltárások fényében egy újabb leletterképezés is pontosabb eredményeket hozhat. E jövőbeni időpontig az összes olyan érvelés és hipotézis, amely a két sánc építését különböző korokhoz, illetve etnikumokhoz igyekszik kötni, pusztán elméleti kombinációnak tekintendő.

Lépjünk tovább a fentebb felvetett kérdések között, és vizsgáljuk meg a kisebb-nagyobb vízfelületek melletti lelőhelyláncolatok tényére

adható magyarázatokat. A fentebb vázolt, sajátos lelőhely-elterjedés talán leginkább természetföldrajzi tényezőkkel és/vagy a feltárt népesség sajátos életformájával magyarázható. Természetesen csak azon esetben, ha nem számolunk a véletlen lehetőségével, illetve figyelmen kívül hagyunk egyes romantikus, egyoldalú és/vagy bizonyíthatatlan elméleteket. (Így pl. azon elképzelést⁴⁰, amely egy – axiómaként ismételt – ószláv, illetve ószerb népességgel számol, és a lelethiány áthidalása érdekében felveti, hogy e feltételezett népesség a halottait nem földbe temette, hanem a hamvakat a földhalmok tetejére helyezett fadobozokba tette.⁴¹) Az alább kifejtendő értelmezést mi magunk is természetesen csupán egy munkahipotézisnek tekintjük, mivel a települési struktúra sajátosságait nem magukból a településekből, hanem az illető népesség temetőinek a mikrotopográfiai sajátosságaiból igyekszünk kikövetkeztetni. Az értelmezés leginkább bizonytalan pontja az, hogy Bácska esetében jelenleg még nem bizonyítható az, hogy az avar korban egy-egy temető rendszerint az illető település közelében létesült. (Még akkor sem, ha a jelenleg ismert néhány, 8–9. századi telepfeltárás⁴² mind korabeli temető közelében található.)

A felsorolt nehézségek ellenére: a fentebb vázolt sajátos területi elterjedés talán azzal magyarázható a leginkább, hogy az árterületek, pontosabban a vízparti vegetáció kihasználása egyáltalán nem lehetett idegen az Avar Kaganátust benépesítő, nomád vagy félnomád életmóddal rendelkező, török nyelvű csoportok számára. Az eurázsiai steppe kora középkori nomádjairól szóló, sajnos csak igen kis számú írott források ugyanis azt tanúsítják, hogy e nomádok, a legelő állataikat követő életük során, ciklikusan visszatértek a települési területükön levő folyók partjaihoz.⁴³ E vonatkozásban nem feledkezhetünk meg Bóna István azon ismert érveléséről⁴⁴, miszerint a nomadizmust csak azon antik auktorok, illetve egyes újkori tudósok tekintették céltalan vándorlásnak, akik e gazdálkodási mód lényegét nem tudták vagy akarták megérteni. Bácska esetében igencsak jellemzőnek tűnik az, hogy az avar kori lakosság nemcsak a két nagy folyam partjaihoz, hanem a térség több más, kisebb vízfelületéhez is „gravitált”. A késő avar kori temetők sűrűsége különösen figyelemre méltó. Így a Ricz Péter által leírt⁴⁵ Bács-ér/Krivaja menti lelőhelyláncolat aligha magyarázható mással, mint azzal, hogy a Telecskai-dombok e részét mind az avarkor korai, mind pedig a középső, illetve kései szakaszában intenzíven lakták. A temetők

topográfiai elhelyezkedése annak is a jele, hogy a vizsgált területen a gazdálkodás igencsak támaszkodott a löszplatót szétszabdalo patakokra, erekre. A Telecskai-dombok lakottságának a mértéke különösen akkor szembeötlő, ha e területet a titeli löszplatóval hasonlítjuk össze. A Sajkás-kerület népvándorlás kori lelőhelyeinek a számbavétele⁴⁶ ugyanis azt tanúsította, hogy a titeli platón az avar kori temetők egészen egyszerűen hiányoznak. A két löszplatót tehát minden bizonnyal egészen eltérő módon lakták a 6–8. században, talán a két terület eltérő nagysága miatt is. Érdemes azonban e vonatkozásban felfigyelni arra, hogy a titeli platót nem szabdalják át állandó vízfolyások.

A lelőhelyláncolatok problematikája után vizsgáljuk meg kicsit részletesebben azokat az eseteket, amikor ugyanazon mai település határában, egymástól 5–10 km távolságra több avar kori temető is napvilágra került. Végleges érvényű magyarázatot természetesen ez esetben sem tudunk nyújtani. A legsúlyosabb gátló tényező az a – fentebb már utalt – tényező, hogy adathiány miatt a vizsgált régió esetében csak minimális számú adattal rendelkezünk avar kori településekről. Így egyelőre nyitva kell hagynunk azon kérdést, visszatükrözi-e a temetők száma az egykori települések számát. Ez esetben is azonban kiemelhetjük a leendő magyarázat néhány, már manapság is vizsgálható tényezőjét. Egyrészt ugyanis már jelenleg is világos az, hogy nemcsak a Duna–Tisza köze déli harmadában figyelhető meg az avar kori temetők fentebb leírt tömörülése bizonyos mai helységek körzetében. Hiszen mind az Avar Kaganátus központi részein, mind pedig a peremterületeken kimutathatók olyan újkori települések, amelyek határában két, három, négy, sőt öt avar kori temető leletei is napvilágra kerültek. Így a Száva-torkolat, azaz a mai Belgrád térségének a vonatkozásában Jovan Kovačević igyekezett a határvédelem tényével magyarázni a kései avar temetők sűrűsödését.⁴⁷ Hipotézisének az szolgáltatott alapot, hogy Zimony határában hat, Pancsováéban pedig három avar kori temető került napvilágra. A határvédelem célzatának azonban igen csekély érvénye lehetett az egykori Avar Kaganátus belső részeiben. Azaz a bácskai leletek egyáltalán nem erősítik azt az elgondolást, hogy az avar temetők sajátos sűrűsödése csak és kizárólag katonai szempontokkal lenne magyarázható. Ez utóbbi felvetést azonban csak és kizárólag akkor lehetne minden kétségen felüli magyarázatnak tekinteni, ha már az avar kor esetében is megbízható módon igazolni lehetne nagyobb méretű, ipari

és kereskedelmi funkciókat ellátó települések létezését. Egy gazdaságtörténeti szempontú vizsgálat kiindulópontja talán az lehetne, hogy a vizsgált régióban több esetben is a Duna, illetve a Tisza partján fekszenek azon mai helységek, amelyek határában két, három, sőt még több avar kori temető is napvilágra került: lásd pl. Gombost, Adát vagy Óbecsét. Itt azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy van a Bácskában olyan helység is, pl. Kishegyes, amelynek határában ugyan sikerült feltárni több avar kori temetőt, révhelyre viszont nincs adat. A gazdaságtörténeti megközelítésen túl természetesen bevonható a vizsgálatba számos más tényező is. Minden bizonnyal az avarság életmódját és/vagy a hitvilágát kellene jobban ismernünk ahhoz, hogy megfejtjük, miért tűnhettek az egykori lakosok számára az egyes helyszínek temetőalapításra különlegesen alkalmasnak. Talán be kellene vonni e problematika vizsgálatába az avar társadalmon belül ekkor már biztosan létező függőségi viszonyokat is. Annak ellenére, hogy adathiány miatt egyelőre még Bácska esetében is szinte megoldhatatlan kérdés az avar kori társadalmi struktúra rekonstrukciója. Csak egyetlen tényező emelhető ki. Régióink esetében hiányoznak az adatok olyan avar leletekről, amelyek tulajdonosai az egykori kaganátus hatalmi elitjéhez lennének köthetők. Ha e hiány nem pusztán a véletlen vagy a kutatás elé tornyosuló nehézségek eredménye, akkor e vonatkozásban igen határozottan különbözik egymástól a Duna–Tisza köze déli, illetve középső harmada. (Ezen érvelésünkkel természetesen nem azt igyekeztünk kétségbe vonni, hogy az általunk vizsgált térségben gazdagabb leletek lennének, hiszen kétségen felüli tény, hogy kerültek a Bácskában is a napvilágra olyan ékszerek, amelyek arany-, illetve ezüsttartalmuk folytán is jelentős értéket képviselnek: lásd pl. a kúlai illetve az Óbecse–Pionír utcai lelőhelyű fülbevalókat.⁴⁸ A bócsai, Kunszentmiklós–Bábony-pusztai stb. leletekhez hasonló síregyüttesek hiánya azonban így is evidens.)

2. A 9. század

A Duna–Tisza köze déli harmada esetében sajnos jelenleg még túl kevés adat áll rendelkezésre a településtörténeti rekonstrukcióhoz az Avar Kaganátus bukása utáni korban. A sajnos csak szórványos írott forrásokból arra következtethetünk, hogy a Kárpát-medence déli része – azaz talán a Bácska is (vagy talán csak e régió egy része?) – a kaganátus bukása után a Bolgár Kánság hatalmi szférájába került.⁴⁹ Jelenleg tehát

még nem lehet elemezni azt, milyen mértékig folytatódik a 6–8. századi településstruktúra a 9. században. A dolgozat szerzője tehát nem tudja továbbhasználni a fentebb alkalmazott módszertant, azaz a leletek csekély száma esetében nincs értelme egymással összevetni a lelőhelyek topográfiai elterjedésének sajátosságait, valamint a természetföldrajzi sajátosságokat. A rendelkezésre álló forrásanyag alapján tehát csak néhány következtetést tudunk megfogalmazni, igen nagy óvatossággal.

A vizsgált régióban még nem sikerült feltárni egyetlen olyan temetőt sem, amelyet a 9. században nyitottak volna meg. A 9. századi leletek ugyanis csak és kizárólag olyan temetőkből – és kisebb mértékben településekről – származnak, amelyeket már az avarkorban használtak. Nem mond ennek ellent még a dunacsébi temető sem, annak ellenére, hogy a jugoszláv szakirodalom egy része⁵⁰ szerint e temetőt csak a 8. század végén nyitották meg. Bóna István kritikai észrevételei⁵¹ azonban arra mutattak rá, hogy e keltezését több tárgytípus időrendje megdönti. Másrészt viszont egyes horgosi temetők elemzése⁵² arra mutatott rá, hogy az avar sírmezők használata nem szűnt meg hirtelen a 9. század elején. A gyors vég helyett sokkal inkább elszegényedéssel, illetve sajátos „befelé fordulással” számolhatunk. A leletek számának megcsappanása, illetve az új tárgytípusok elterjedésének a hiánya miatt azonban igen nagy nehézségekbe ütközik a pontos és részletes időrend kidolgozása. Még az ezüstcsészéje révén híressé vált adai sír⁵³ is szorosan összefügg a késő avarkorral. E tény elsősorban a lelőköörülmények támasztják alá: a hivatkozott ezüstcsésze ui. egy avar jellegű lovassír mellékleteként került napvilágra, másrészt pedig ugyanilyen irányba mutat a lelőhely közelebbi és távolabbi környékének a régészeti topográfiája is. Ada környéke, azaz tágabb értelemben a Szeged és Óbecse közötti Tiszaszakas igen gazdag avar lelőhelyekben. Magában Ada határában is nem kevesebb mint négy avar temetőről ismertek adatok. Az ezüstcsészemellékletes sír alapján joggal következtethetünk arra, hogy – a lakosság általános elszegényedése ellenére is – még a 9. század esetében is lehettek olyan, viszonylag gazdag emberek, akik kitartottak az avarkorra jellemző temetkezési szokások mellett. Az idézett adai sír esetében is azonban jól oda kell figyelni arra, nehogy a gazdag mellékletből automatikusan a hatalmi szerkezetben betöltött vezető szerepre következtessünk. A felsorolt laza és egymással csak részint egyeztethető részeredmények tükrében még nehezebb értelmezni a dunacsébi teme-

tőt. Pontosabban a csébi temető egyes sírjaiban kibontott téglatöredékeket, amelyekre másodlagosan a judaizmus egyes szimbólumait: a menorát, etrogot és sofárt karcolták rá, sőt egyes téglatöredékeken talán még héber írásjelek is olvashatók.⁵⁴ Az értelmezésnek ez esetben is több tényező egyeztetésén kell alapulnia. Hiszen e temető – a téglatöredékek kivételével – jellegzetes peremvidéki késő avar temető. Dunacséb ugyanis jól beilleszthető az Avar Kaganátus széleinek temetői közé, így a csébi lószerszám-díszek, az ún. phalerák közeli párhuzamai is a Nyugat-Dunántúlon, illetve a mai Délnyugat-Szlovákiában lelhetőek meg.⁵⁵ Csében a temetkezés rítusa is jellegzetesen késő avar, hiszen több esetben is sikerült kibontani lovastemetkezéseket, illetve a halott mellé helyezett ételmellékletet. A felsoroltak alapján tehát egyáltalán nem tanácsos a dunacsébi temetőt kizárni az avar leletanyag nagy halmazából. Ha e tényt nem tévesztjük szem elől, még nehezebb magyarázatot találni arra, hogyan kerültek a judaizmus szimbólumai a 8–9. századi Délnyugat-Bácskába, illetve arra, milyen jelentést hordozhattak e szimbólumok a téglatöredékeket egy-egy elhunyt mellé helyező közösség tagjai számára. Ha a temető helyét településtopográfiai szempontból vizsgáljuk, arra érdemes felfigyelnünk, hogy a Duna ártere szélén fekvő temető, Kelet-Közép-Európa egyik legfontosabb vízi útja⁵⁶ közvetlen közelében létesült. A dolgozat írója szerint e tényezőt az eddigieknél sokkal nagyobb hangsúllyal érdemes kezelni.

A 9. századot tárgyaló fejezet végén érdemes szólni egy hiányról is. Áttekintésünkben eddig még igen kevés szó esett a szlávokról. Pedig mind a jugoszláviai, mind pedig más szláv országok történetírásában általánosan elterjedt azon tétel⁵⁷, miszerint a magyar honfoglalás idején a Kárpát-medence déli részét kizárólag szláv nyelvű népek lakták, és e tételnek a magyarországi történetírásban is voltak, illetve vannak hívei.⁵⁸ A szlavizáció kezdeteit az egyes szlavisták más és más időpontra szokták tenni, abban azonban megegyeznek, hogy a 9. századig e folyamatnak már végbe kellett mennie. A szlávok kora középkori jelenlétét általában a Kárpát-medence szláv eredetű helyneveivel, a magyar nyelv szláv jövevényszavaival, Priskos rhétor útleírásában szereplő egyes fogalmak (strava, medos stb.) szláv etimológiájával, illetve az abodritokra és timocsánokra vonatkozó adatokkal szokás alátámasztani.⁵⁹ Azaz, a vázolt tézis hívei többnyire csak csekély mértékben hivatkoznak régészeti leletekre. Annál is inkább, mert az elszlávosodás tételének első megfo-

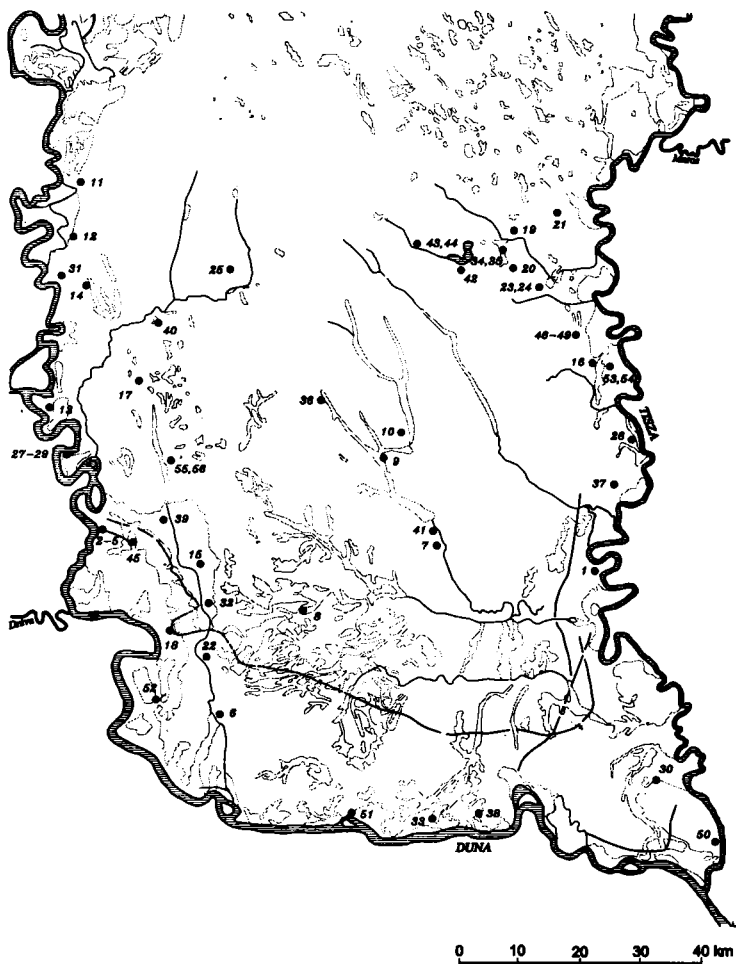
galmazása már a 19. század utolsó haramadában megtörtént. Egy olyan időpontban tehát, amikor a régészeti kutatás – képletesen szólva – még gyerekcipőben járt. Ha a szlávok kárpát-medencei, 9. századi kizárólagosságát vagy túlsúlyát hangsúlyozó nézetet a 20. század végéig ismertté vált régészeti letekkel vetjük össze, azt kell tapasztalnunk, hogy a nyelvészeti és a tárgyi hagyaték alig-alig egyeztethető. Így például a Duna–Tisza köze déli harmada esetében egyetlen olyan 6–9. századi temető vagy település sincs, amely teljes bizonyossággal, és minden vitán felül szlávnak lenne meghatározható.⁶⁰ Zárt leletegyüttesek hiányában pedig meglehetősen elterjedté vált egy módszertani szempontból bizonyosan téves eljárás: kontextusukból kiragadni egyes, jellemzőnek vélt lelettípusokat. Az avar kori sírleletek esetében e kétes értékű módszer eredményeként elsősorban a cserépedények, bizonyos fülbevalótípusok, illetve az ún. maszkos fibulák váltak szláv „vezérleletekké” Bácska területéről a péterrévei⁶¹, illetve verbászi⁶² fibula szokott általában ilyen célzattal szerepelni különböző összefoglalásokban. E két lelettárgy azonban olyan temetőkben került napvilágra, ahol mind a temetkezési rítus (pl. a lovak elhantolása), mind pedig a leletek többsége egyértelműen avar jellegű. Azaz a kontextusukból kiragadott leletek is az illető avar közösségek egyes női tagjaival eltemetett ékszerek. Ennek következtében pedig – a dolgozat írójának felfogása szerint – ha el is fogadjuk azt, hogy a bizánci kultúrkörből eredő maszkos fibulákat csak és kizárólag szláv nők viseltek⁶³, e helyzet akkor sem zárt szláv csoportok megtelepedésére utalhat, hanem sokkal inkább a néprajzkutatásban jól ismert exogámiára. Az Avar Kaganátus felbomlása a 8–9. század fordulóján minden bizonnyal igencsak hozzájárult ahhoz, hogy szláv népcsoportok telepedhessenek meg a Kárpát-medence központi részein. Így is azonban feltűnő a Duna–Tisza közének déli harmada esetében az, hogy e vidéken nem nyitnak új temetőket a 9. században, azaz nagy lélekszámú és zárt csoportok megjelenése helyett talán inkább egy sajátos admigrációval számolhatunk.

Jelenleg még igen nehéz feloldani a nyelvészeti elemzések, valamint a régészeti leletek közötti különbségeket, talán azonban e helyzeten is segíthetnek újabb, szisztematikus ásatások, terepbejárások. Érdemes továbbá az adatállományból kirostálni az axiómaként ismételt, de bizonytalan értelmezéseket. A dolgozat írója e vonatkozásban elsősorban a túlegyszerűsítő következtetések veszélyére emlékeztetne. Így túlon

egyszerű, az egykori valóságot menthetetlenül beszűkítő eljárásnak tűnik számunkra az, amikor további érvelés helyett a 6–9. századi temetők melléklet nélküli sírjai „automatikusan” szláv meghatározást nyernek. Továbbá azon, szintén axiómaszerűen ismételt tétel is, miszerint a korai középkorban csak a szlávok ismerték volna a cserépedény-készítés technikáját, szinte az együgyűség szintjéig egyszerűsít. E két tétel felfogásunk szerint manapság már csak tudománytörténeti jelentőséggel bír. Azaz, leginkább annak a bemutatására alkalmasak, milyen mértékig leegyszerűsítve gondolkodott a nomád gazdálkodásról a 19–20. századi régészek egy jelentős hányada. Végezetül a Duna–Tisza köze déli harmadában napvilágra került, 6–9 századi leletek nem támasztják alá azon hipotézist sem, amely szerint az avarok a „pusztát”, a szlávok viszont a folyami ártereket lakták volna. Az avarság gazdálkodása ugyanis – mint ezt a lelőhelyek térképre vitele tanúsítja – magában foglalta az árterek kiaknázását is.

3. A 10–11. század

Időrendi okok miatt két részre kell osztanunk a magyar honfoglalás és Szt. László halála közötti két évszázad leletanyagát. A pontosabb időrendi keretek kialakítása után pedig arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a Duna–Tisza köze déli harmada esetében manapság még jóval nehezebb rekonstruálni a 10. századi megtelepedés módját, mint a Magyar Királyság első évszázadának települési struktúráját. A 10. századi leletanyag elemzését több tényező is hátráltatja. Egyrészt a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján igen kevés lakossal kell, pontosabban kellene számolnunk. E kedvezőtlen arányszám azonban nagy valószínűséggel két hátráltató tényező miatt is adódik. Elsősorban a kutatottság csekély mértéke játszhat közre, de jelentős nehézségeket hordoz magában az is, hogy a leletanyag időrendje csak részint kidolgozott, méghozzá nem csupán a Bácska, hanem a Kárpát-medence egésze vonatkozásában is. Bár az is tény, hogy a kronológia pontosítása terén az utóbbi két évtizedben több fontos részeredmény is született.⁶⁴ Egy további nehézségként pedig utalnunk kell arra, hogy Bácska esetében a gazdagabb sírok szinte teljes hiányát kell megállapítanunk – kivételnek csupán a vizsgált térség északnyugati csücskében fekvő Baja, illetve a Szabadka környéki keskeny sáv tekinthető. (Bár az utóbbi példa esetében igencsak kétségesnek tűnik az, hogy a Szabadkától északra



Bácska 10–11. századi temetőinek elterjedési térképe

fekvő lelőhelyek, így pl. a balotaszállási még beletartozna Bácska területébe.) A gazdag sírok hiánya miatt fogalmazódott meg a közelmúltban azon gondolat⁶⁵, miszerint a 10. században a Kárpát-medence déli harmada, és így természetesen a Bácska is csupán hatalmi szférája a honfoglaló magyarságnak, települési területe viszont nem. A leletanyag keltezésének bizonytalanságai miatt a vázolt feltevést jelenleg még nem lehet végleges érvennyel megdönteni, több körülmény azonban így is ellene szól. Módszertani szempontból ui. egyértelműen téves – a keltezés kidolgozatlan voltára hivatkozva – egyes, viszonylag egyszerűbb mellékeltékkel rendelkező sírokat kizárólag a 11. századra keltezni, hiszen az utalt tárgytipusok mind a 10., mind pedig a 11. században kimutathatók. Ilyennek tekinthetők azon leletfélések, ill. rítusok, amelyek összefüggése a honfoglaló magyarsággal minden vitán felül áll: pl. a gombosi temető 25. sírjának tegezvasalásai, továbbá ugyanezen temető 31. sírjának részleges lovastemetkezése⁶⁶, a doroszlói sír fegyverei, valamint az újfutaki kengyelek. Azaz, igencsak veszélyes egyes, 10–11. századi, pontosabban azonban nem keltezhető tárgytipusokat tartalmazó sírokat „automatikusan” késeinek tekinteni, mivel ezáltal belevetíthetjük preconcepciónkat a régészeti leletanyagba. Jóval közelebb járhatunk az igazsághoz – legalábbis e tanulmány szerzője szerint – akkor, ha Bácska esetében a lelethiány helyett egy meglehetősen laza településhálózattal számolunk a 10. század utolsó harmada előtti időszak vonatkozásában. A fegyvermellékeltés sírok, illetve a részleges lovastemetkezések mikrotopográfiája már a jelen adatállomány alapján is jól körvonalazható. E sírok mind a vizsgált térség két nagy folyamának közelében, az árterek szélein kerültek napvilágra. Sőt az sem kétséges, hogy a két folyó közül a Duna árterei gyakoroltak nagyobb vonzerőt. Továbbá, a köznépi (azaz az ún. Bijelo Brdó-i kultúrába tartozó) temetők súlypontja is a Duna partjai közelében a leginkább szembevetendő – lásd pl. a bezdáni, apatini, szilágyi, gombosi, vajszkai, bácsi, csébi, pirosi stb. leleteket. Ezen túlmenően azonban a Tisza-mente fontossága is alátámasztható, hiszen szép számmal mutathatók ki ilyen temetők a Tisza árterének a szélén is – lásd pl. a moholi, óbcecsei⁶⁷, mozsori/mošorini leleteket. Az árterekkel ellentétben viszont a vizsgált régió középső és északi harmadában elterülő löszplató szinte leletmentes – ha eltekintünk a Bácska északi szélén, azaz Baja, Szabadka és Szeged határában napvilágra került, köznépi temetőktől. Annak következtében,

hogy (a jelenleg használt időrendi rendszer alapján) a Telecskai-dombok központi részén előkerült néhány, köznépi temetőrészlet legkorábbi sírmellékletei sem keltezhetőek a 10–11. század fordulója elé – lásd pl. a feketicsi, szeghegyi/lovčenaci, ómoravicai⁶⁸ lelőhelyet.

A Duna–Tisza köze déli harmada esetében tehát a 10–11. századi temetők mikrotopográfiája igen kevésbé párhuzamosítható az avar kori sírmezők topográfiájával – a jelenleg rendelkezésre álló adatok szerint ui. a Telecskai-dombok löszplatója igen csekély vonzerőt gyakorolhatott a nagyállattartó, de a földművelést már egyre jelentősebb mértékben űző, 10. századi magyarságra. Sőt, a vizsgált térség államalapítás kori kormányzattörténete is a Duna árterének fontosságát támasztja alá. Annak következtében, hogy ezen árterben található e régió mindkét megyeközpontja: a mai Monostorszeg/Bački Monoštor határában álló Bodrogvár⁶⁹, illetve Bács⁷⁰ is. Sőt mi több, egészen az Árpád-kor végéig igen kevés adat szól a Telecskai-dombok löszplatójáról, pusztán az okleveles anyag alapján e régió szinte lakatlannak tűnik.⁷¹ Ez utóbbi tényező azonban feltehetően nem az egykori valóság visszatükröződése, hanem sokkal inkább az okleveles anyag jelentős mértékű megsemmisülésének a következménye. Hiszen Szekeres László és Ricz Péter terepbejárásai és feltárásai azt bizonyították⁷², hogy Északkelet-Bácskában a 12–13. században már jelentős számú település és templom állt.

III. Zárszó

Rövid dolgozatunkban csak vázlatosan tudtuk elemezni Bácska kora középkori településtörténetét. Ennek ellenére azonban talán sikerült bizonyítanunk azt, hogy a lelőhelyek topográfiai helyét, illetve a természeti környezet sajátosságait rögzítő térképek együttes elemzése nem teljesen felesleges vállalkozás.

IV. Irodalom

- BÁLINT 1991 Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia archaeologica* 11. Bp., 1991
- BOROVSKZY (Hsg.) é. n. Bács-Bodrog vármegye. Band I–II. Magyarország vármegyéi és városai. *Magyarország monográfiája*. Szerk.: Borovszky S. Bp., é. n.
- BUNARDŽIĆ 1978 Bunardžić, R.: *Izveštaj sa zaštitnog arheološkog iskopavanja rano-srednjovekovne nekropole na lokalitetu „Ciglana” kod Čelareva*. GPSKV 8–9 (1979) 33–67.

- BUNARDŽIĆ 1980 Bunardžić, R.: *Menore iz Čelareva* (kiállítási katalógus). Beograd, 1980
- CSALLÁNY 1956 Csallány D.: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit im Mitteleuropa*. Bp., 1956
- DIMITRIJEVIĆ 1975 Dimitrijević, D.: *Doba velikih migracija*. In: Šajkaška, I. köt. Szerk.: Gavrilović, S. Novi Sad, 1975, 68–96.
- DIMITRIJEVIĆ-KOVAČEVIĆ-VINSKI 1962 Dimitrijević, D.–Kovačević, J.–Vinski, Z.: *Seoba naroda – arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja*. Zemun, 1962
- FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962 Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírletelei. Leletkataszter*. RégTan 2. Bp., 1962
- GYÖRFFY 1963 Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. köt. Bp., 1963
- JANKOVIĆ-JANKOVIĆ 1990 Janković, M.–Janković, Đ.: *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd, 1990
- JANKOVIĆ 1995/1996 Janković, Đ.: *Slovenske kulture kasnoantičkog doba*. RMV (=RVM) 37–38 (1995/1996) 77–82.
- KMTL *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerk. Kristó Gy. Bp., 1994
- KOVÁCS 1991 László KOVÁCS: *Bemerkungen zur Arbeit von Stanojev, N.: Nekropole X–XV veka u Vojvodini*. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kataloških jedinica. ActaArchHung 43 (1991) 399–424.
- KOVÁCS 1991/92 KOVÁCS László: *A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka)*. MFMÉ 1991/92–1, 37–72.
- KOVAČEVIĆ ET ALII (Szerk.): 1983 *Naučni skup „Menore iz Čelareva”* (Tekst diskusije prema stenografskim beleškama.) Szerk.: Kovačević J. et alii. Beograd, 1983
- MIKIĆ ANTONIĆ 1990 Mikić Antonić, B.: *Bečej, Pionirska ulica, ranosrednjovekovna nekropola*. AP 29(1988), Ljubljana 1990, 193–195.
- MRKOBRAĐ 1980 Mrkobrad, D.: *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*. Fontes Archaeologiae Iugoslaviae III. Monografije 6. Bgd., 1980
- POPOVIĆ (Szerk.): 1939 Vojvodina, Band 1. *Od najstarijih vremena do velike seobe*. Szerk.: Popović, D. J., Novi Sad, 1939
- RICZ 1975 Ricz P.: *A népvándorlásokor problematikája Bácskában*. In: *Létünk-évkönyv* 1975. Szabadka, 1975, 81–123.
- RICZ 1982–1983 Ricz, P.: *Timber Constructions in Avar Graves – Contributions to the resolving of Problem Linked with Burial of the Avars in North Bačka*. AI 22–23 (1982–1983) 105–122
- RICZ 1993 Ricz P.: *Adatok az észak-bácskai avar temetők felhagyásának időrendi kérdéséhez*. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged, 1993, 171–179.
- STANOJEV 1989 Stanojev, N.: *Nekropole X–XV veka u Vojvodini*. Arheološko društvo Vojvodine, Katalog 1. Novi Sad, 1989
- STANOJEV 1996 Stanojev, N.: *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini*. Muzej Vojvodine, Novi Sad, 1996
- CEROVIĆ (Chefred.) 1997 *Muzej Vojvodine*. Stalna postavka. (kiállítási katalógus). Főszerk.: Cerović, Lj. Novi Sad, 1997

- SZEKERES 1971 Szekeres L.: *Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében*. Grada za monografiju Sente. 18. Senta, 1971
- SZEKERES 1983 Szekeres L.: *Középkori települések Északkelet-Bácskában*. Újvidék, 1983
- SZEKERES–RICZ 1998 Szekeres L.–Riciz P.: *Szabadka története a régmúltban*. (Régészeti olvasókönyv.) Bácsország-könyvek 3. Szabadka, 1998
- TAKÁCS 1991 Takács M.: A Kárpát-medence, az Alpok délieleti része és a Balkán-félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: *A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások*. Szerk.: Lőrinczy G. MFMÉ 1984/85, 2. Szeged, 1991. S. 514–523.

JEGYZETEK

- 1 Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1978, 71., 72.
- 2 A vizsgált térség kiterjedéséről, illetve belső tagolásáról lásd: Schwalm, A.: Természeti viszonyok. In: BOROVSZKY (Szerk.) é. n., 1–18 (Bukurov, B.: Bačka, Banat i Srem. Novi Sad. 1978, 9–23 (Bácska Árpád-kori, természetföldrajzi képét rekonstruálta: GYÖRFFY 1963, 201–202 (e munkát kivonatolta: Balzovich L.: Bácska. In: KMTL 75. A néprajzi vonatkozások összefoglalása: Kósa L.: Bácska. In: Kósa L.–Filep A.: A magyar nép táji-történeti tagozódása. Néprajzi tanulmányok [sor.] Bp. 1975. 59–61.
- 3 A jelen tanulmány szerzője két olyan vállalkozásban vesz rész, amelynek célja: két régebbi leletkataszter (CSALLÁNY 1956, FEHÉR–ÉRY–KRALOVANSZKY 1962) új, bővített változatának összeállítása.
- 4 Szekeres L.: Necropolis from the Avar Period at Bačka Topola. In: Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini. Szerk. Dimitrijević, D.–Kovačević, J.–Vinski, Z. Novi Sad 1978, 157–160; Ric P. (=Riciz, P.): Glavno oružje nomadskih ratnika – rekonstrukcija avarskog refleksnog luka. RVM 28 (1982–1983) 81–90; Uő: The Weapons of Steppe Nomads. Balcanoslavica 10 (1983) 1–15.
- 5 BUNARDŽIĆ 1978, 33–67; BUNARDŽIĆ 1980; Uő: Čelarevo – rezultati istraživanja ranosrednjovekovne nekropole. (Ausstellungskatalog; Novi Sad 1984; Uő: Čelarevo – Risultati delle ricerche nelle necropoli dell alto medioevo. Roma, 27. novembre–2. dicembre 1985.
- 6 RICZ 1982–1983, 101–105; RICZ 1993, 171–179.
- 7 RICZ 1982–1983, 96; Ric, P. (=Riciz P.): Dom kulture, Kanjiža – avarska nekropola. AP 24(1985) 121–123.
- 8 STANOJEV 1996, 26, MIKIĆ ANTONIĆ 1990, 193–195.
- 9 Ric, P. (=Riciz P.): Koplalo, rekreacioni centar, Stara Moravica – avarska nekropola AP 21(1980) 166–168; Uő: Koplalo – rekreacioni centar, Stara Moravica – avarska nekropola AP 23 (1982) 115–117; Uő: Koplalo, Stara Moravica – avarska nekropola AP 24 (1985) 121–123; Uő: Drvene konstrukcije u grobovima avarske nekropole u Staroj Moravici. Prilozi rešavanju problematike sahranjanjva Avara u Severnoj Bačkoj. RVM 30 (1987) 147–158; RICZ 1982–1983, 97–101.
- 10 Brukner, O.: Čik, Bačko Petrovo Selo – nekropola iz doba seoba naroda. AP 10(1968) 170–172; Kovačević, J.: Les tombes 73 et 77 de la nécropole de „Čik”. Balcanoslavica 1 (1972) 65–72.

- 11 Ric P. (=Ricz P.): Moravički put, Bački Sokolac – avarska nekropola. AP 20 (1978) 103–105; Uő: Resultate der neueren Ausgrabungen araischer Nekropolen in der nordöstlichen Bačka – Bestattungsart und Bestattungsritus auf der Nekropole bei Bački Sokolac (Gemeinde Bačka Topola). Balcanoslavica 9(1980) 77–90.
- 12 Szekeres L.–Szekeres Á.: Szarmata és XI. századi temetők Verusicson. (Subotica–Azotara) Szabadka, 1996
- 13 SZEKERES 1971; és összefoglalóan: SZEKERES 1983.
- 14 Falkenstein, F.: Feudvar II. Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. (sor.) 14. köt. Kiel, 1998
- 15 BÁLINT 1991.
- 16 Dimitrijević, D.: O etničkim problemima Vojvodine u vreme doseljenja Slovena. In: Simpozijum: Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena. ANU BiH, Band XII. Posebna izdanja, Centar za balkanološka ispitivanja, Band 4. Sarajevo 1969, 85–94; DIMITRIJEVIĆ 1975, 68–96; Dies.: U antičkom periodu i vremenu seobe naroda. In: Kratak pregled prošlosti Novog Sada od antičkih vremena do 1944. godine. In: Godišnjak Društva istoričara Vojvodine 1980, 116–118.
- 17 Kovačević, J.: Avarski kaganat. Beograd, 1977; Uő: Doseljenje Slovena na Balkansko poluostrvo. In: Istorija srpskog naroda. Band I. Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371). Szerk.: Ćirković, S. Beograd, 1981, 109–124.
- 18 RICZ 1975, 81–123; RICZ 1982–1983, 105–122; RICZ 1993, 171–179; Ricz P.: Az avarok. In: SZEKERES–RICZ 1998, 65–80.
- 19 Sekereš (=Szekeres), L.: Jedan interesantan nalaz iz ranog srednjeg veka iz Nose. RVM 6 (1957) 133–134; SZEKERES 1971; Uő: Gombos legrégebb múltja. (Régészeti áttekintés.) In: Gombos (Bogojevo). Írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról. Szerk.: Jung K. [Gombos] 1978, 18–19; Uő: Seoba naroda i period ranog srednjeg veka. In: Vojvodina od praistorije do ranog srednjeg veka. Chefredakteur: Cerović, Lj. Kulturno blago Vojvodine [sor.] Novi Sad, 1980, 69–81; Uő: Amit az idő eltemetett. (Kis vajdasági régészet) Forum Könykiadó (Újvidék 1981), 80–92; SZEKERES 1983; Uő: Kanizsa múltja a régészeti leletek fényében. Monografija Kanjiže – Kanizsa monográfiája Studije – Tanulmányok 1. Kanizsa 1986; Uő: Középkor. In: SZEKERES–RICZ 1998, 89–98.
- 20 JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990; JANKOVIĆ 1995/1996, 77–82.
- 21 A Bács-Bodrog vármegyei Történelmi társulat múzeumának képes kalauza. Szerk. Gubitz K.–Trencsény K. (Zombor) 1908; Gubitz K.: Bács-Bodrog vármegye őskora. In: BOROVSZKY (Szerk.) é. n., II. köt., 24–27; Reiszig E.: Bács-Bodrog vármegye története. In: BOROVSZKY (Szerk.) é. n., II. köt., 27–33. E kataszterek adatait szerbül foglalta össze: Jankulov, B.: Spomenici Vojvodine iz doba seobe naroda. In: POPOVIĆ (Szerk.) 1939, 86–88.
- 22 CSALLÁNY 1956.
- 23 FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962.
- 24 RICZ 1975, 81–123. Ugyanezen mű szerbhorvát nyelven: Ric, P.: Arheološka nalazišta seobe naroda u severoistočnoj Bačkoj. RVM 25 (1979) 25–40.
- 25 BÁLINT 1991.
- 26 DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962.
- 27 MRKOBRAĐ 1980, STANOJEV 1989.

- 28 E művek pontatlanságaira utalt: Vuga D.: Dušan Mrkobrad: Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Beograd 1980 (recenzió), AV 37 (1986) 459–461. ill. KOVÁCS 1991, 399–424.
- 29 BÁLINT 1991, 194–205.
- 30 Szádeczky Kardoss S.–Oljajos T.: Az avar történelem bizánci forrásai VII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben (597 végétől 602 őszéig) *AchÉrt* 111 (1984) 64. E forráshely értelmezéséhez lásd: DIMITRIJEVIĆ 1975, 88
- 31 A Közép-Tisza-vidék vonatkozásában a gepida településtörténet e sajátosságára elsőként utalt: Bóna I.: A középkor hajnala. *Hereditas* (sor.), Corvina (Bp. 1976; 3. térkép.)
- 32 Kovács L.: A Móra Ferenc Múzeum régi honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka). *MFME* 1991/92–1, 58–59.
- 33 DIMITRIJEVIĆ–KOVAČEVIĆ–VINSKI 1962, 57–58.
- 34 Stanojević (=Stanojev), N.: Botra, Bečež – srednjovekovno naselje. *AP* 24(1985) 139, Abb. LXXI; STANOJEV 1996, 26. (számozás nélküli ábra).
- 35 DIMITRIJEVIĆ 1975, 84.
- 36 Brukner, O.–Nađ, (=Nagy, S.): Vajska, ul. Radićeva br. 1. – nekropola iz doba seobe naroda. *AP* 8(1966) 157–157.
- 37 SZEKERES–RICZ 1998, 116–118.
- 38 RICZ 1975, 81–123.
- 39 Az ún. római sáncok problematikájáról könyvtárnyi szakirodalom áll a kutató rendelkezésére. A szakirodalom főbb vonulatait áttekintette: Sekeres, L. (=Szekeres L.): Problem takozvanih rimskih šančeva u Bačkoj. In: *Odbrambeni sistemi u praistoriji I antici na tlu Jugoslavije. Materijali XXII*, Novi Sad 1986, 144–152; Ud: Adalékok a kis-római sánc kérdéséhez *Híd (Újvidék/Novi Sad)* 50(1986):4, 518–527. Makkay J.: Avarus, hringus, Salanus. Tudósok költötte talányok Erik lovag 795-ös rablóhadjárataól Alpár homokjág. Bp., 1996, 62–66.
- 40 E nézetrendszer átfogó kritikája szétfeszítené a jelen dolgozat kereteit. Így két olyan munkánkra hivatkozunk, ahol már ellenérveinket kifejtettük: TAKÁCS 1991, 517–519, Takács M.: Népvándorlaskor-kutatások Kis-Jugoszláviában az 1990-es években. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak X. konferenciája*. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. Szeged 2000, 394–400.
- 41 JANKOVIĆ 1995/1996, 80.
- 42 Dunacséb–Téglagyár és Óbecse–Botra: STANOJEV 1996, 24–32 és 147–151 (további szakirodalmi hivatkozások felsorolásával).
- 43 A nomád, ill. félnomád életformához kapcsolódó adatokat összegyűjtötte: Váczy P.: A korai magyar történet néhány kérdéséről. (*Észrevételek Bónis György: „István király” c. művéhez*). *Századok* 92 (1958) 291–329.
- 44 Bóna I.: *Das Hunnenreich*. Corvina (Bp.–Stuttgart 1991), 45.
- 45 RICZ 1975, 81–123.
- 46 DIMITRIJEVIĆ 1975, 85–95.
- 47 Kovačević, J.: Die awarische Militärgrenze in der Umgebung von Beograd im VIII. Jahrhundert. *AI* 14 (1973) 49–56.
- 48 MIKIĆ ANTONIĆ 1990, 4. ábra.

- 49 Bóna I.: A népvándorlások és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története. Band1/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely Gy. Szerk.: Bartha A. Bp., 1984, 370–373.
- 50 BUNARDŽIĆ 1980, 21–22.
- 51 KOVAČEVIĆ ET ALII (Szerk.) 1983, 24–25. (Prof. dr. Bóna I. hozzászólása).
- 52 RICZ 1993, 171–179.
- 53 Nagy S.: Le cimetiere de Vrbas de l'époque avare et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d'Ada. In: Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpates du VIIIe au Xe siècle. (=Conference Internationale 1971 a Szeged) Szerk.: Gerevich, L. MittArchInst, Beiheft I. Bp. 1972, 21, Abb. 1; MRKOBRAD 1980, Taf. CXLVIII, 2.
- 54 KOVAČEVIĆ ET ALII (Szerk.) 1983, 14. (Prof. dr. Scheiber S. hozzászólása).
- 55 E tényt elsőként kiemelte: BUNARDŽIĆ 1978, 400, 22. j.
- 56 A Duna középkori szerepét összefoglalta: Blazovich L.: DUNA. In: KMTL, 175.
- 57 Lásd pl.: Radonitch, Y. (=Radonić, J.): Histoire des Serbes de Hongrie. Paris, Bruxelles, Dublin 1919. E tanulmány szerb fordítása: Radonić, J.: Srbija i Ugarska u srednjem veku. In: POPOVIĆ (Szerk.) 1939, 128–144; Popović, D. J.: Srbi u Bačkoj do kraja osamnaestog veka. (Istorija naselja i stanovništva). Beograd. 1952. 3–15; Uő: Srbi u Vojvodini 1. Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699. Matica srpska [NS., 1957] 37–56; Popović, I.: Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien. Eine Dialektuntersuchung. Zeitschrift für slawische Philologie 27 (1859) 116–160. Elgondolásai gyenge pontjait összefoglalta: TAKÁCS 1991, 517–520.
- 58 Lásd pl.: A magyar társadalom története az őskortól az árpádkorig. Bp. 1949², 170–174 Moór, E.: Die Ausbildung der Betriebsformen der ungarischen Landwirtschaft im Lichte der slawischen Lehnwörter. StuSla 2 (1956) 31–117; Uő: Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken. StuSla 8 (1962) 267–312; Uő: Slawischer Einfluss auf das Fischerei- und Jagdwesen der Ungarn im Mittelalter im Lichte des sprachlichen Materials. Acta Ethnographica 12 (1963) 1–56. Uő: A földműves életforma kialakulása népünknel a szláv jövevényszavak tükrében. Magyar Nyelv 63 (1967) 169–183; Kristó Gy.: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995, 226–227, 266–267.
- 59 A szlavisták érveit összefoglalta és kritikával illette: Váczi P.: Das Erscheinen der Slawen in den Donauländern. In: Seminarium Quartum Internationale Archaeologia Slavica 22–28. Oct. 1963. Communicationes. Fasc. 1–19. é. n.
60. Igencsak tanulságos az, ahogyan a Vajdasági Múzeum új kiállításának katalógusa (CEROVIĆ [Főszerk.] 1997, 104.) a népvándorlás kori szlávok jelenlétét leírja: „Kifejezetten földműves népként a szlávok állandó településeket létesítenek, amelyek jellemzői a földbe ásott, kemencés házak, de gyakoriak voltak a földfelszíni faépületek is. Azon területeken, ahonnan jöttek számos példája van egy-egy település sáncokkal-árkokkal való megerősítésének. A szláv lelőhelyek leggyakoribb leletei a gabonaművelés nyomai, továbbá az egyszerű eszközök, valamint a mindennapi élet során használt cserépedények (fazekak, sütőtálok) töredékei (Apatin, Pančevo Boljevci). A szlávok elhamvasztották halottaikat, a hamvakat pedig edényekben – urnákban földelték el. Még feltárássra várnak azon korai szláv temetőket, amelyekre egyes szórványleletek (Slankamen, Čelarevo) utalnak.” Az idézett hat lelőhely közül Apatin és

Dunacséb található a Bácskában, és mindkettő esetében sajnos hiányzik a teljes közlés. Az eddig még csak hiányosan ismertetett adatok alapján annyi bizonyos, hogy az Apatin–Magareci mlin nevű lelőhelyen egy szarmata veremház nyomai kerültek elő (Stojančev, S.: Kuća na putu Slovena. Galaksija [Beograd] 210 [oktobar 1989], 671.). Továbbá, a fentebb idézett mondatokból nem derül ki egyértelműen, vajon a csébi lelőhely azonos-e a helyi téglagyár területén feltárt, avar kori és 9. századi temetővel. E sorok írója a szakirodalomban egyetlen olyan adatot sem talált, amely a csébi téglagyár területén napvilágra került sírmezőben urnákról, illetve hamvokról emlékezne meg.

- 61 JANKOVIĆ–JANKOVIĆ 1990, 73; CEROVIĆ (Főszerk.) 1997, 105. (számozatlan ábra).
- 62 Nađ Š.(= Nagy S.): Nekropola iz ranog srednjeg veka u ciglani „Polet” u Vrbasu. RVM 20 (1971) 252. Abb., 13.
- 63 A közelműtban M. Menke (Zu den Fibeln der Awarenzeit aus Kesthely. In: Internationale Konferenz über das Frühmittelalter. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15 (1990) 190; bírálta J. Werner azon elgondolását (Slawische Bügefibeln des 7. Jahrhunderts. In: Reinecke-Festschrift. Szerk.: Behrens, G.–Werner, J. Mainz 1950, 150–172.), miszerint a maszkos fibulákat csak és kizárólag szláv nők viseltek volna.
- 64 Lásd az alábbi elemzést: Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ 56(1981) S. 3–167; valamint e nézetrendszer bírálatát: Kovács, L.: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. ActaArchHung 37 (1985) S. 207–222 Uő: Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Fontes Archaeologici Hungariae (sor.) Budapest, 1989
- 65 Kristó Gy.: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy L. Bp (1996) 212–218. Meg kell említeni, hogy még az idézett szerző igencsak vázlatos térképén (19. ábra) is szerepelnek bácskai lelőhelyek, amelyek érvelését kétségessé teszik.
- 66 E mellékletet nem említi STANOJEV 1989, 24–29. E hibára a kutatás figyelmét felhívta KOVÁCS 1991, 407.
- 67 KOVÁCS 1991, 417.
- 68 E feltárásról egy, sajnos csak igen ritkán idézett jelentést tett közzé Ricz P.: Jelentés a moravcai régészeti kutatásokról. In: Moravica monográfiája, közlöny 1. Moravica 1976, 19–21.
- 69 GYÖRFFY 1963, 711–713; Marosi E.–Takács M.: Bodrog. In: KMTL, 115–116.
- 70 E megyeszékhelyekről lásd: GYÖRFFY 1963, 210–213, 711–713; Marosi E.–Takács M.: Bács. In: KMTL 73–74; Takács M.: Bodrog. In: KMTL 115–116.
- 71 GYÖRFFY 1963, 699 (számozatlan ábra).
- 72 SZEKERES 1983.

A KÖZÉPKORI EGYHÁZAK, MINT A MAGYARSÁG JELENLÉTÉNEK TANÚBIZONYSÁGAI A MAI VAJIDASÁG TERÜLETÉN

ROKAY PÉTER

Amikor ma a Vajdaságban a magyarok megkeresztelkedését és államuk alapításának ezredik évfordulóját ünnepeljük, első helyen itteni jelenlétük legmaradandóbb emlékeiről, az e területen létező középkori egyházakról kell megemlékeznünk. Mint köztudott, Szent István király nemcsak államalapító, hanem egy személyben az első magyar egyházszervező uralkodó is volt. Monostorokat és egyházmegyéket alapított. A papság ellátására bevezette az egyházi tizedadót. Törvénnyel írta elő továbbá, hogy minden tíz falu templomot építsen. Ezekkel az intézkedéseivel megvetette a magyar egyházi szervezet alapjait, mely István király halála után továbbfejlődött, behálózva fokozatosan Magyarország területét. Az elkövetkező néhány sorban azt szándékozunk megvizsgálni, hogyan valósult meg az apostoli király e legutóbbi szándéka Dél-Magyarország, a mai Vajdaság területén.

Időbeli kiindulópontként az ünnepelt 1000. évet vettük, felső határként pedig az 1332-től 1337-ig terjedő időszakot, melyből egy egyedülálló forrás, a pápai tizedjegyzék áll rendelkezésünkre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csak ezt a forrást használtuk fel. A pápai tizedjegyzék mellett elsősorban azokat a forrásokat vettük figyelembe, melyekben egyházakról kifejezett említés történik. Ezzel egyenértékű adatnak tekintettük egy bizonyos helység papjának említését. Harmadik írott forráscsoportként a helynévanyagot tekintettük. Ez ismét két csoportra bontható. Az egyiket az „egyház” végződést, megjelölést tartalmazó helynevek, a másikat pedig a „szent” előtaggal rendelkező patrociniu-

mok képezik. Ez a forráscsoport természetesen csak feltételesen és óvatosan használható. Végül, de nem utolsósorban a régészet nyújtotta adatokat is figyelembe vettük. Ez utóbbiak esetében történészként, tehát laikusként a régész szakemberek, elsősorban Nagy Sándor és Szekeres László eredményeire támaszkodtunk.

A vizsgált korszakban a mai Vajdaság területe négy egyházmegye, a kalocsa–bácsi érsekség, valamint három püspökség: a csanádi, a pécsi és a szerémi között oszlott meg. Ezek közül az egyházmegyék közül az első három további egységekre, esperességekre és főesperességekre volt osztva. Kettő, vagy esetleg több esperesi kerület alkotott egy főesperességet. Ennek területe egy kisebb terjedelmű megyének, mint például Bács, Bodrog vagy Szerém felelt meg. Nagyobb vármegyék, mint Valkó területén két főesperesség, a marchiai és aszúági is létezett. A kalocsa–bácsi érsekség területe öt főesperességre: a kalocsaira, szegedire, bodrogira, bácsira és szerémire oszlott. A főesperességek tovább bonthatók esperességekre. Az esperesi kerületet elvben tíz plébánia alkotta. Ezért dekanátusnak is hívták. Mivel Szent István törvényének értelmében minden tíz falu volt köteles egy plébánia (parohiális) egyházat építeni, ezért az esperesi kerület száz faluból állt.

Nagyobb helységekből, városokból, mezővárosokból természetesen kettő, esetleg több egyház is lehetett. Így a pápai tizedjegyzék tanúsága szerint Zimonyban két plébánia(egyház) létezett. Egy a felső-, egy pedig az alsóvárosban volt. Péterváradon, a helységnek alkalmasint nevet adó, az „árkon túl” levő Szent Péter-egyház mellett egy másik, a Boldogságos Szűz Máriának szentelt apátsági templom a várhegyen emelkedett. A harmadik viszont, Szent Miklósé, a hegy lábánál fekvő alsóvárosban (suburbium) állott. Ugyancsak három egyházi épület állt a Szerém megyei Cseregen is. Ezek az 1372-ben Szent Péter tiszteletére épült egyház, valamint a mintegy száz évvel később, 1478-ban említett, de kétségtelenül korábbi, Szűz Máriának szentelt, torony nélküli kőtemplom és a Szentháromság nevét viselő fakápolna voltak. A példákat sorolhatnánk tovább.

Az egyházak, illetve az ezekkel rendelkező helységek sűrűsége amúgy sem volt egyenlő. A dél-bánáti Keve megyei plébániák csekély számáról legújabbban két magyarázat is született. Míg Györffy György ezt a jelentőséget az „eretnekek” itteni aránylag nagyszámú jelenlétével szándékozott igazolni, addig Csömöre Zoltán ennek okát az ortodox görögkeleti

egyháznak az ezzel a területtel határos Szerbiából történő vallási kisugárzó hatásában látja. Csömöre, Szentkláray Jenőre hivatkozva lehetségesnek tartja, hogy az ortodox egyház itteni, közelebről meg nem nevezett intézményeinek hálózata megakadályozta a nyugati kereszténység behatolását Dél-Bánátba. Habár legújabban Dávid Katalin is bazilita monostornak tartja a Torontál megyei aracsi templomromot, valójában görögkeleti egyházi intézmények létre Bánátban, Szent Istvánnak Ajtony felett aratott győzelme után egész a török hódításig nem rendelkezünk forrásadatokkal.

Ezért Csömörének sokkal inkább akkor van igaza, mikor megengedi, hogy ennek más, elsősorban településföldrajzi okai is lehettek. Mint arra épp ő maga mutat rá, az itt fekvő Maxondi- (ma Delibláti-) homokpuszta a középkorban jószerével lakatlan volt. Cikkéhez Csömöre térképet is mellékel, amelyen a Temes folyótól délkeletre az Al-Dunáig nagy fehér folt ásít. Annak ellenére azonban, hogy erről a területről valóban egyetlen hely sem szerepel a pápai tizedjegyzékben, az Al-Duna mentén mégis legalább három egyházas hellyel kell számolnunk. Kétségtelen ugyanis, hogy a már a XII. században létező Pancsovának és még inkább az ettől a kortól virágzó kereskedőváros Kevének legalább egy-egy temploma, illetve plébániája kellett legyen.

Ezek mellett, feltételezhetően volt egyházi épület Vojlán (Vojlovicán) a János-lovagok először 1230–1247-ben említett birtokán is. Sőt, nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy ez éppen a mai, de a középkorból származó itteni görögkeleti szerb kolostor, illetve annak templomépületével azonos. A középkori katolikus (magyar) egyházi épületek görögkeleti szerb egyház részéről történt átvételének lehetőségére a Fruška gora területén már mintegy évtizeddel ezelőtt rámutattunk.

A magyarság itteni jelenlétéről nem utolsósorban éppen a Szent István Király-patrocínium tanúskodik. Ez ugyanis a vizsgált korban csupán a magyar egyház lelki gondozása alatt álló területen jelentkezik. Ha nem is túl gyakori, de tudomásunk van Szent (István) Királynak szentelt egyházakról. Ilyen létezett például Szőlős Jakab földjén, Újvidéktől északnyugatra, valamint a vizsgált terület tőszomszédságában, Erdődön. Ugyanilyen a jelentősége az ugyancsak őrá utaló Szent Király nevű településeknek Bács, Bodrog, Szerém és Torontál megyékben.

Számolnunk kell természetesen mind az egyházak, mind a települések pusztulásával. Számos, ebből a korból származó adat említ lerombolt templomokat, illetve templomromokat. Ilyenként említik a XIII. század végén a háji Szent Lőrinc-egyházat, a XIV.-ben Szent Margit szűz és vértanú, a Duna partján Szerémben, Szurdok és Beleges közt álló egyházát, vagy a bánáti Vidaegyházát a XV. században. Ezek egy részéről tudjuk, mi okozta pusztulásukat: tüzeset, pogány kunok vagy tatárok dúlása, a jámbor keresztény szomszéd földbirtokos hatalmaskodása, a helység elnéptelenedése, esetleg elmosta a víz, vagy földrengés döntötte romba. Mások esetében azonban a kútfők hallgatnak, és így találgatásokra vagyunk utalva.

Még ha nem is fogadjuk el azt az állítást, mely szerint az „egyház”, „egyháza” utótagú helynevek MIND pusztatemplomot jelölnek, hogy négy száz évvel Szent István után, a XV. század első évtizedeiben Magyarországon még volt szükség új templomok építésére, azt jól érzékelteti a magyar történelemben Ozorai Pipó néven ismert Filippo Scolari életrajza. E szerint az ide származtatott firenzei kereskedőből lett főúr új hazájában száznyolcvan egyházat építtetett. Tekintve, hogy ő a bánáti megyékre is kiterjedő hatalmú Szörényi bán hivatalát viselte, joggal feltételezhetjük, hogy a száznyolcvan egyháznak legalább egy részét ezek területén emeltette.

Végül felmerül a kérdés, legalább hozzávetőleg hány templom, illetve egyházas hely létezett a mai Vajdaság területén a vizsgált időszakban? Továbbá, mit jelent az az egész Magyarország viszonylatában? Az egyszerűség kedvéért ez alkalommal csupán a teljes terjedelmükkel a mai Vajdaság területén fekvő Bács, Keve, Torontál és Szerém megyéket vettük számításba. Ez alkalommal Kristó Gyulának egy tanulmányára támaszkodunk. Mivel azonban ő csupán a pápai tizedlajstromban szereplő egyházas helyeket vette figyelembe, az alkalmazott módszer azonossága ellenére számításunk egy kicsit eltér az övétől. Bács megye a korszakbeli százhuszonhét települése közül a mi számításunk szerint hetvenkettőben volt plébánia, illetve ennyin állt templom. Ez az összes település 56 százalékát, más szóval több mint felét jelenti. Kristó számítása szerint, aki 58 pápai tizedet fizető hellyel számol, ez kerekén 10 százalékkal alacsonyabb, és 46 százalékot tesz ki. Kristó, a Györffy György névvel fémjelzett, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* című műnek még csak az első kötetére támaszkodhatott. Azóta

megjelent e mű harmadik kötete is, mely Keve vármegyét tartalmazza. Ennek adatait most az ő módszerének segítségével számítjuk ki. Keve vármegye területén az Árpád-kori történeti földrajz szerint 46 település volt, ebből hatot említ a pápai tizedjegyzék, ami 13 százalékot tesz ki. Torontál és Szerém megyékre viszont, amelyeket tartalmazó kötet megjelenése még várat magára, az adatokat Csánki Dezső művéből vesszük. Torontál megyében eszerint 56 település volt. Ezek közül kereken 10 fizetett pápai adót, ami az összes község 17 százalékát jelenti. Szerém megyével egy kissé más a helyzet. Itt ugyanis Csánki műve szerint 227 település, város és helység volt. Ezek azonban jórészt csak a XV. századtól jelentkeznek. Mi viszont csupán a pápai tizedjegyzék előtt említett helységeket számítottuk. Ilyen 57 volt. Ezek közül 19-et említ a pápai tizedlajstrom, ami 33 százalékot tesz ki. Más szóval, az 1332–1337-ben létező Szerém megyei településeknek kereken egy harmada fizetett pápai adót. A mai Vajdaság általuk képviselt területén 286 helység volt. Ebből 93 szerepel a pápai tizedjegyzékben. Ez az e területen létező helységeket 32 százalékát, azaz majdnem egy harmadát jelenti. Ez az egyházas helyek alsó határa.

Egész Magyarországra kiterjedően, tudomásunk szerint, még senki sem számlálta össze az egyházas helyeket. Erre itt és most mi sem vállalkozhatunk. Vajdaság, illetve az azt képviselő megyék viszonyát az összmagyar helyzethez csak Kristó említett tanulmánya alapján kíséreljük meg összehasonlítani. Ezzel összhangban ez alkalommal ismét csak a pápai tizedet fizető helységeket vesszük számításba. Kristó ezt matematikai középárayos segítségével érte el, összeadva a pápai tizedjegyzékben a legnagyobb és legkisebb tétellel szereplő vármegyét és elosztva azt kettővel. Az így kapott országos átlag 20 százalékot tesz ki. – Dél-Magyarországnak a számításba vett területe ezt 13 százalékkal meghaladja. Ennyivel volt tehát az egyházas helyek száma a mai Vajdaság területén magasabb az országos átlagnál.

A Szent István által elhintett mag a mai Vajdaság területén, az elmondottak értelmében, termékeny talajba jutva, kalászba szökött, és az egész vizsgált korszakban bő termést hozott. Az egyházas helyekre vonatkozó írott adatok és tárgyi emlékek pedig ma is beszédes tanúbizonyságai az apostoli király nemzete és a vele együtt élő népek folyamatos jelenlétének Dél-Magyarország, a mai Vajdaság területén a török hódítást megelőző korban.

JAJ!

Veszedelem, dúlás, siralom

BORI IMRE

A *Halotti beszéddel* a XII. század végén, majd az 1244-ben Rogerius mester latin nyelvű *Siralmas ének a tatárjárásról* című szövegén át a régi magyar irodalom Mohács körüli időkben sűrűsödő szövegeinek fő üzenete a zokszó, a siralom, a panasz, a veszedelem felett érzett keserv – versben és prózában egyaránt. Központi műfaja tehát a siralmas krónika, illetve a „siralmas panasz”, ahogyan a XVII. században Zrínyi Miklós eszmei holdudvarában megfogalmazta az ismeretlen szerző politikai publicisztikának minősülő művében a magyarság gondjai felett tartott konzíliumok egyikében, hiszen nem pár évtizedről, hanem pár évszázadról van szó. Szalárdy János a XVII. század derekán találta meg *Siralmas magyar krónikáját* írva Medgyesi Pál nyomán le a *Jaj* szót és mesterien alkalmazta, miként Szakály Ferenc, a neves történétíró, Tarnóc Márton irodalomtörténeti tanulmányára támaszkodva jelezte azt, ami központi gondolata volt a Mohácsba torkolló, illetve a Moháccsal kezdődő új korszaknak. 1662-ben is, amikor Szalárdy János *Siralmas magyar krónikáját* írta, a jajszó éppen úgy időszerű volt, mint száz–százötven évvel azelőtt. Írta:

„Mostan vannak, jaj, azok az idők minékünk, melyekben szent Iraeneus mártír mondása szerint az élők a holtakra és a holtak az élökre valóban irigykedhetnek az ördögnek emberi nemzetséghez megkegyetlenült gonoszságáért és gyűlölségéért, ki mennyivel közelebb látja érkezni e világ végét és az ítélő bíró Jézus Krisztusnak utolsó eljöveteleit, annyiival inkább elméjének minden erejét kibocsájtja, csakhogy az eget a földdel és a földet az éggel összelegyítse, minden fegyelmet, tisz-

tességes erkölcsöt és a keresztyénségnek közönséges békességét és csendességét valamint s valahogy felháboríthassa.”

Aki egy Szalárdy János ellenében még boldogságról beszélhetett, az egy másik János, Thuróczy János volt. Szalárdy János szerint „De ó, jaj! Nincsen ám e világon semmi állandó és megmaradandó boldogság, mely változás nélkül állhatna: nincsen fejedelemség, birodalom, mely mindenkor egyenlőképpen folyó boldog szerencsés állapotával dicsekedhetnék.” Az utolsó írogató boldog ember a már említett Thuróczy János volt, akinek 1488-ban két ízben is megjelent (már nyomtatásban) *A magyarok krónikája* című latin nyelvű munkája. Szinte idillikusnak látszanak a körülmények, amelyekben krónikája íródott:

„Mivel ez utóbbi évek állandó nyugalma következtében magunk is nyugalmasan éltünk, valahányszor különböző rendű-rangú dolog került elénk, beszélgetés közben néha kellemes vitákba keveredtünk, többször meg vitatkozás közben kisebbfajta pörlekedések is felmerültek közöttünk, mivelhogy a magyar nemzet legrégebb történetéről különböző nézeteket vallunk, meg arról is, mely világrész szülte a magyarokat, és hogyan özönlöttek erre a vidékre, amelynek régen Pannónia volt a neve, most pedig éppen a magyarokról Magyarország” (Horváth János fordítása). Nem érdektelen tudni, hogy Drági Tamás, akinek Thuróczy János krónikáját dedikálta, bácsi udvarbíró, Bács megye alispánja, valamint Nándorfehérvár udvarbírája volt. A Drági Tamás emlegette békés időszakot, „víg életet” siratja majd Tinódi Lantos Sebestyén is a *Buda veszéséről és Terek Bálint fogságáról* szóló „veszedeleménekében” 1541-ben:

*Siralom adaték sok rendbeli népnek,
Ki hírével lészön föld kerekségének,
Mert vége lön immár mi víg életünknek,
Ezt tevé fogsága kegyös vezérünknek . . .*

De ennek az idillikus irodalmias évtizednek csakhamar vége szakad, hiszen a XV. század utolsó évtizedében már vers beszél el Jaksics Demeter „veszedelmét” deákja, Gergely megfogalmazásában. Jaksics Demeter Mátyás király követeként járt a török szultánnál, és hazatérőben Szendrő-Szmederevó alatt Gazi Musztafa megtámadta és megölte 1487-ben. Inkább propaganda vers mint veszedelem-ének Szabatkai Mihály „cantiója” Beriszló Péter veszprémi püspökről 1515-ben, akinek egyik hadi vállalkozását nem koronázta siker.

Az új század nyitánya 1510 januárjában játszódott le a Nándorfehérvár és Szendrő közötti területen, ahol Török Imrét, Fehérvár bánját a török megveri, majd az év augusztusában nagy pestisjárvány gyorsítja a pusztulást. Bakócz Tamás pedig 1512-ben már azért tartózkodott Rómában, hogy megnyerje a bíborosi testület rokonszenvét, s 1513-ban már minden eszközt igénybe vett, hogy II. Gyula pápa halála után őt ültessék a pápai trónra, de hiába a fény, a pompa, a sok elköltött pénz, nem ő lesz a pápa. Az új pápa, X. Leó, mintegy kárpótlásként a török elleni keresztes háború vezetésével bízta meg, s az volt a feladata, hogy hazatérve kihirdesse a harcba hívó pápai bullát. Ezt tette 1514. április 16-án. A Verancsics Antal használatára készült *Memoria rerum* (Dolgok emlékezete) ezt így kommentálta: „Vígje szígyensígre nem tudá Rómábul kijünni, hanem keresztet hozá ki Magyarországnak nagy romlására, nagy sok ezer ember halálára lön.” Valójában az „élet kapuja” (ahogyan 1920-ban, Herczeg Ferenc a megjelenés körülményeire is asszociáló történelmi regényének címe mondja) csukódott be nem Bakócz Tamás, hanem Magyarország fejlődése előtt. Az akkor már állandóan napirenden levő törökkérdés megoldását kellett volna a Bakócz Tamásra bízott pápai bullának elérnie. Az 1514-es évről szólva a *Memoria rerum* kommentárja így fogalmaz: „Ez esztendőben Tamás érsek szent Gyergy nap táján kihozá az keresztet és kiáltatá nagy búcséval, hogy valaki felvenné, az hadban meghalna, kintől bintől megódoztatnék.” S amilyen felemás volt az ő Rómában időzésének a jutalma, ugyanolyan felemás megoldás volt Székely György szendrői vitézkedésének jutalmaként vezérré való kinevezése. Nem ígért szerencsét a csillagok állása: Bakócz Tamás sikertelen római kalandjával sok ellenséget szerzett magának, s mert a nemesség nem mozdult (mint majd oly vonakodva indul Mohács alá is), felöltlik a gondolat, hogy a jobbagyságot kell harcba vinni. Talán felrémlett még 1456 júliusának hősi eseménye, amikor Hunyadi János a Kapisztrán János vezette paraszthadak hathatós segítségével futamítja meg a Nándorfehérvárt ostromló török sereget. A had zöme (Kapisztrán János szavai szerint) „parasztokból, kézművesekből, szegény emberekből, falusi papokból, deákokból” állt. Ugyanilyen népség indult 1514-ben a kereszt jelével is, de nem Szalánkeménre, s onnan Nándorfehérvár alá, hanem az urak ellen. Bakóczék azonban már nem tudták, amit Hunyadi János és Kapisztrán János még tudott, hogy (ismét Kapisztrán János szavait idézem) „óvatosan és bölcsen kell a keresztesekekkel bánni”, akik vagy 18 000-en, mint olvassuk, „oly vígan, örvendezve és oly tüzes

lélekkel jöttek, mintha lakodalomba sietnének”, úgy indultak a harcba. S ha nincs Kapisztrán diplomáciai ügyessége, már 1456 júliusában lejátszódik, ami 1514-ben játszódott le. A modern magyar történetírás szerint Hunyadi János, hogy megelőzze a kitörni készülő parasztlázadást, a győzelem után nyomban feloszlatta a paraszthadakat. Ami tehát 1514-ben lejátszódott, azt Hunyadi Jánosnak sikerült a paraszthadak feloszlátásával megelőznie: „Ez a Székely Gyergy felvivé az keresztet, Pestből kiindula, jüve Szegeddé, és kezde nagy sok keresztéseket, hajdúkat, latrokat hozája gyűjteni, és a szegedieket mellí felvenni, minden urat, vitézlő népet kezde nyársra vonatni, öletni.” A *Memoria rerum* felsorolja az urak veszedelmét, azután a parasztok kegyetlen bűnhődésének a részleteit sorolja. „Számatalan sok nemes népet karóra vonata, és nemes lejánokat, asszonyokat szeplőssítének, kiknek morhájokban mind zsákmánt tevének, úgy hozton minínek Temesvár alá.” Útközben Csáky Miklós csanádi püspököt „az karóra vonata, az lábaival fel, az fejével alá”. A *Memoria rerum* különösen a délvidéki események előszámlálásában részletes és informatív, a szemtanú hitelességére hivatkozó: „Meges egy kevés helyen az rácok dolgát hozom elí, kit tikegyelmetek meg-higyen, kit én jó részét ez dolognak szememmel láttam.” A részletező előadás hét kereszties vezér és csapata tetteiről beszél, s ezek közül több délvidéki eseményeket tartalmaz – mind vérgőzös eseményről valló, mintha karóba húzottak erdejében bolyongna a mai olvasó. Kegyetlenek voltak az urak, kegyetlenkedtek a keresztiesek, s azok a Szerémségben élő szerbek, akik egy része a paraszthadakat erősítette, másik részük a magyar nemességet szolgálta – de mind dúlt, rabolt, gyilkolt, gyújtogattott. Néha az a benyomása az olvasónak, hogy a *Memoria rerum* írója feltűnően sokat foglalkozott a szerbek tetteivel, akik a parasztok és az urak leszámolását a maguk céljaira használták volna fel. Külön s részletesen esik szó a szerémségi Borbás papról, aki Szalánkementől Péterváradiig nyomul, ott átkel a Dunán, és „kezdé az nemes népet igin vágatni és karóra vonatni”, majd Nándorfehérvár királyi őrsége „az deszpotáné (ti. Brankovics János özvegyéről, Jaksity Ilonáról van szó) népét Szerémből, az rácokat felvivík . . . és kezdik az rácok mind az egész Bács-megyét, Bodrog vármegyét égetni, mert az szegénsíg, ki fíltiben, ki penig szabad akarat szerént mind keresztessí lött vala.” Borbás pap Szent Lőrincbe szorult, Bodrog vármegyébe, ahol az üldöző szerb csapatok felgyújtották a várat: „Hol, csak az Isten mondhatná számát mennyi ezer lelket ölínek, kiket szénnel megégetínek. És az Borbás papot,

keresztes hadnagyot az egyház tornyárúl fekteték alá, mikor immár még az ruhája is égne, az ő érdeme szerént megölek.” A Bács várát ostromló Pogán Benedek keresztesei ellen is a szerbeket indítják támadásba: „Kiket az rácok magyarokkal egyetemben mind levágának, Ders Fél-egyház között, úgy annyira, hogy egy testről másokra hághattál vóna.” Részletes előadásban ismerjük meg Nagy Antal keresztes vezér történetét is, aki Bács és Bodrog megyéket dúlta, égette fel, többek között Futakot, Török Imre birtokát, s ott mindent elpusztított. Ő az, aki majd innen átkel a Tiszán, Perleknél (Perleznél) táborozik le, vesztére, mert serege átpártol a „király hitire”. Könnyű volt Nagy Antalt azután elfogni. Előbb Nándorfehérvárra vitték, majd Budára szállították, ahol „László király négyvágata ugyan ott Budán”.

Dózsa Györgyről kevés szó esik: vezérré való kinevezése, Apátfalvánál Csáky Miklós püspök karóra húzása, Nagylak megvétele, majd a Temesvár alatt történtek – a kezdeti sikerek után a várba szorult nemesek nevében Báthory István, a temesvári ispán hívására Zápolya János érkezik seregével és (lakonikus előadásban) „ott Székely Gyergyet megveri, megfogá az öccsivel egyetemben, kit osztán ugyan öelőtte levágattata”. „A Székely Gyergynek – írja a *Memoria rerum* – egy fát ásata fel, az mellé egy szecel (alias sillyaszék) tette. Az Székely Gyergynek övig ruháját lebocsátatá, az székhez, az fához ketezetté. Az ő vitézivel toborzok táncot (alias hajdótáncot) jártata, minden kerülisen a Székely Gyergynek testét harapnak vala. Mely pedig nem akarta harapnia, kit megismertek, ha szája vírtó veres vót vagy nem vót, azt azon helen levágotott. Vígire a testet megítették nemcsak hajdúkkal de egyebekkel is. Eznekutána az János vajda egy tizes vaskoronát hozata elí. Azt a Székely Gyergynek két fogó között az fejiben títeti és vele őtet megkoronázá. Mind enyi kínban ez a Székely Gyergy egyet sem jajdula.” Azután Zápolya János lefejeztette, és fejét Szegedre küldte. A bosszú rettenetes lehetett, mert például a Bács vármegyei Kenderesy András tüzes vaskeresztet nyomtatott jobbágyai homlokára.

Feltűnő, hogy Dózsa György nevezetes ceglédi beszédét a *Memoria rerum* nem emlegeti. Szövegének három prózai és egy verses változata maradt fenn, de mind latin nyelvű, és csak gondolatmenetükben egyező variánsot őriznek. A beszédváltozatok közül a dubrovniki, Budán s még Bácsott is megfordult Ludovicus Tubero (horvát nevén Crijević) tartalmilag hűnek tudott előadásában olvashatóból idézem egy részletét:

„Nincsen hát középút! Vagy ki kell irtani a nemességet, vagy véretekkel és örök súlyos szolgálattal kell a gőgös ellenségnél vezekelnetek . . . Nem gondoljátok, hogy én elkerülöm a bajt, ha ti veszedelembe kerültök. Igérem, hogy szabadságotok visszaszerzésében vezérek lesztek – s ha szándékunkat isten segíti – visszaszerzem azt; fáradságok közt, veszedelmekben bátor leszek és hűséges. S ha oltalmazótokul vezérré tesztek, a hatalmat javatokra használok és ellenségeink megtörésére” (Geréb László fordítása).

Különben ott volt ebben a háborúban mindenki, akinek neve Nándorfehérvár eleste kapcsán felmerült: Oláh Balázsé éppenúgy, mint Tomori Pálé vagy Zápolya Jánosé. Csak éppen a nép hiányzott 1521-ben, amely segíthette volna a vár megvédését. A kortársak mintha nem szívesen emlékeztek volna az 1514-ben történetekre, magyar nyelvű szöveg róla alig maradt fenn. Ráskai Lea, a Margit-legenda és a Cornides-codex másolója a Cornides-kódex másolása közben így jegyezte fel, mi történt: „Végeztetik szent Dorothea asszonynak élete szent Borlobás estin, szombaton, Úrnak születeti után ezerötszáztizennégy esztendőben. Ezen esztendőben lőn az kereszteshad, Magyarországnak örök emléközeti: kiben veszének sok nemes urak az kegyetlen pór hadnagyoknak kegyetlenségök miatt.” Apáti Ferenc énekét a Peer-kódexben 1526 után másolták, benne a kilencedik szakaszban a magát Sámsonnak „alejtáló” pórról esik szó, akivel kegyetlenül kell bánni, mert akkor „megalázza magát”.

1521-ben nyilván még nem merte a magyar nemesség hadba sorakoztatni jobbágyságait, de 1525-ben már a Török testvérek (Bálint és Imre) már majdnem 1500 jobbággal ostromoltatta meg Szabadka várát, hogy visszavegyék a Sulyok családtól. S történik ez a magánháború egy évvel a mohácsi csatavesztés előtt!

A Mohács előtti utolsó verses jajkiáltás *Geszti László éneke* 1525 júniusából a hatvani országgyűlés befolyásolására: a hatszakaszos vers összefogásra buzdít, és II. Lajos támogatására ösztönzi a magyar rendeket:

*Geszti László diák szerzé ez éneket,
Magyarország vala nagy fő szükségében,
az végek valának mind veszendőben,
ezerötszázhuszonöt esztendőben.*

Ezután a történetíróké a szó – ők azok, akik nyomozni kezdik, mi is történt valójában, hogy a szemük előtt omlott össze egy nemrég még virágzó ország, veszett el népe és királya, s jajszó hallatszott az ország minden zugából, a királyi Magyarországon éppen úgy, mint a frissen keletkezett erdélyi fejedelemségben, valamint a hódoltság területén, ahol mind kevesebb volt a magyar, s mind keservesebb volt az életük.

A töprengések sorát Zay Ferenc nyitja meg, aki Nándorfehérvár elestének okait vizsgálta, az ugyancsak a mohácsi csatából élve kikerült Brodarics István magát a mohácsi csata történetét írta meg, míg Bornemisza Tamás „budai polgár” Buda 1541-es török kézre kerüléséről készíti feljegyzését, amikor Szulimán csellel birtokába veszi Buda várát, és a magyar árnyékkirályt Erdélybe küldi vazallusának. Az írások megszületésének fő inspirátora, tudjuk, Verancsics Antal volt, akinek gyors karrierje az esztergomi érseki székiig vitte 1569-ben. Ő akarta megírni Magyarország XVI. századi történetét, s ő biztatott mindenkit, akiről feltételezte, hogy adatokkal, leírásokkal szolgálhat, vesse papírra, amit az ország történetéről tudott és tapasztalt. Egy kivétel van – Brodarics Istváné, az ő friss beszámolója a mohácsi csatavesztésről 1527-ben Zsigmond lengyel király kérésére készült, ki II. Lajos nagybátyja volt. Egy készülő, de végül csak részleteiben megmaradt mű az, amit szemügyre vehetünk, s alighanem elkészült egy nagyon is pontatlan kronológiája az 1504 és 1566 közötti több mint fél évszázad eseményeit sorra vevő *Memoria rerum*, más néven *Verancsics-évkönyv*, nagyjából tehát II. Lajos születésétől (az évkönyv adata különben pontatlan: II. Lajos nem 1504-ben, hanem 1506-ban született!) Szigetvár elestéig tartó időszakot ölelve fel. Ízelítőül idézzük a Mohács alá vonuló török sereg foglalásainak dátumait:

„Ez esztendőben Szulimán császár megszállá Péterváradját, kit tizenkét napra erővel megvive és tizenegy száz vitéz népet benne az ostromkoron mind levágata.

Azon császár nyócvanegy embert elbocsáta Péterváradjából, kik az ostromkoron megmaradtak vala, kik között ezek valának: Kamonczy Balás deák udvarbíró, Székely Demeter, hadnagy Lely András és Gallos hadnagy.

Hogy ennek híre elterüle, mind, az kik az várakat tartának vala az Duna mentében, megrettenvín a terektől, pusztán hagyák el az várokat.

Terek császár Dombóvárát, Cserépvárát, Bánmonostra várát mind megégetteté.

Terek császárnak megadák Újlak várát. Az benne valókat békességgel elbocsátatá.

Terek császár Attyát, Szattát, Borhót, Valkót, Erdődöt mind felégetteté . . .”

Nem tudott szinte senki az írástudók közül közömbös maradni a közelgő, majd a megjósolt romlás bekövetkezésének látványától és élményétől, szinte már bűvöletétől. Hogyisne, amikor például Pécsvárad Gábor ferences barát 1517-ben Ciprus szigetének partjairól is urának, Lindvai Bánffy Jánosnak küldött levelében arról számol be, hogyan háborúzott Szelim török szultán, Szulejmán apja, Palesztinában és Szíriában. Ezt írta: „Ezért, ó, Nagyságos Uram, keljete ti is hadba arról a vidékről a török ellen, soha erre kedvezőbb időtök nem lesz, mint most. Isten segítsen benneteket!” Egy másik mondatában pedig közli, hogy a török hadseregben magyarok is vannak. Kitűnik azonban Pécsvárad Gábornak és zarándoktársának valójában Bánffy Jakab volt a patrónusa. Az a Bánffy Jakab, akinek sorsa Zay Ferencet is foglalkoztatta.

Az ország létét megingató első nagy csapás Nándorfehérvár várának eleste volt. Érthető tehát, hogy a kortársakat a vereség okai foglalkoztatták, s Zay Ferenc személyében fellép első oknyomozó leírója is a sorsdöntő eseménynek. Egészen a legutóbbi évekig Zay Ferenc írói munkássága vitatott volt. Szövege politikai célzatai alapján már a múlt században Habsburg-párti szerzőt tételeztek fel benne, hogy azután Szalay László, aki a Verancsics-hagyatékából a Belgrád elestéről szóló elbeszélést (*Az Lándorfehérvár elvesztésének oka e vót és így esött*) 1857-ben kiadta, már felvetette, hogy Zay Ferencben kell a szerzőt tisztelnünk, amit Thallóczy Lajos Zay-életrajzában (*Csömöri Zay Ferencz. 1506–1570*) 1885-ben megerősített további bizonyítékokat hozva fel állítása mellett, többek között Zay kézírását ismerve fel a szövegen, helyesírásának azonosságát észlelte, és „esze járását” is felelegette többek között. Kosáry Domokos a *Magyar külpolitika Mohács előtt* című könyvében (1978) vitatja Zay Ferenc szerzőségét, „gyenge színvonalú, konfúzus magyar kéziratnak” mondja, illetve azt állítja, hogy a „szöveg kissé túl primitívnek tűnik ahhoz, hogy mint általában feltételezik, Zay Ferenc írta volna”. Zay szövegének új kiadásában Szakály Ferenc elfogadva Horváth János véleményét, inkább a „történelemélmény tudatosításának”, tehát szépirodalmi alkotásnak tartja, nem pedig történelmi

kütfőnek a szövegben fellelhető pontatlanságok, torzítások, időrendi zavarok miatt.

Bizonyára elgondolkodtatók ezek a bíráló észrevételek, ha tudjuk, hogy Zay Ferenc is humanista volt a maga katona módján. Az ő birtokában volt Galeotto Marzio műve Mátyás királyról (*Mátyás király kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv*), amelynek nyomán nyomtatásban megjelent, s Philipp Melanchtonnal levelezett, de maga nem vált egyik protestáns felekezet hívévé sem. Hogy a protestáns gondolkodásmód beszüremkedett Zay Ferenc világfelfogásába és világmagyarázatába, abban a szöveghelyben vélik felfedezni, amelyben Zay azokat a főurakat siratja, akik 1521-ben már nem éltek (Bakócz Tamás: Perényi Imre, a nádor; Ujlaki Lőrinc): „Kiknek halálát hinni való dolog, hogy nem egyébért akarta az Isten, hanem az gonosz népnek bintetésére, hogy ne lenne ki az végházak gondját viselni.” Kedvelte Mária királyné is, tehát Erasmus neve sem csengetett idegenül a fülében, s általában is, ő még látta a szellemi élet fényeit Budán ragyogni. De nem maradhatott nyomtalan padovai időzése sem, ahol tanulmányait végezte. A kilencven kötetből álló könyvtára azonban aranyfedezete is, noha nem volt udvari ember olyan módon, mint kortársai közül többen. Zay Ferenc s nem is egymagában a harctereken találta magát, de Verancsics Antallal négy évig járta a szultán birodalmát, ahová a bécsi udvar követeiként utaztak, eljutva Angorába (a mai Ankarába), ahol a közben hozzájuk csatlakozott, Flandriából származó Ghislan de Busbecq, a régiségek iránt szenvedélyesen érdeklődő követtársuk másolja le Augustus császár pályafutásának maga írta összefoglalását, amelyet Rómában és a tartományok székvárosaiban feliratként kőbe vésette. Az Ankarában 1555-ben megtalált szöveg különben a legteljesebb változata mindmáig e feliratnak.

Ha az ankarai (latinul Ancyra) felfedezés a filológiát gyarapította, maga Zay Ferenc és Verancsics Antal utazása a Dunán Belgrádig a magyar irodalmat, hiszen a kutatás azt valószínűsíti, hogy mint Szakály Ferenc írja, vagy a követjárás idején, vagy Zayék hazatérte utáni időkben íródott a Nándorfehérvár elvesztéséről szóló traktátus, talán Szerémi György művének ismeretében is. Friss vélemény Bessenyei Ferencé, aki Zay Ferenc két történeti művének keletkezését az 1528–1538 közötti tíz évre teszi, aminek az mond ellent, hogy Verancsics Antal később kezdte gyűjteni tervezett történeti művéhez a forrásokat, s ahogy Szerémi Györgyöt, Zay Ferencet is ösztönözhette műve megírására.

Az bizonyos, hogy Zay Ferenc nevét két műve őrzi. Egy rövidebb, amelynek a címe *Az János király árultatásának nyilvánvaló és legelső kinyilatkozása azoktól, akik az dologba benne vótanak, így esett értenönk, ki Magyarország romlásának fő oka lett és kezdése*, és egy terjedelmesebb, amelyet már a múlt században Szalay László adott ki. Ennek címe: *Az Lándorfejtúr elveszésének oka e vót, és így esött*. Mind a két szöveget Verancsics Antal hagyatéka őrizte meg.

A két mű eszmei együvé tartozása szinte kétségtelennek látszik, ha a *János király árultatása . . .* címűt Bánffy Jakab megmérgezésének történeteként olvassuk, s ilyen módon beleillik Zay Ferenc felfogásába, hogy azért következett be az ország pusztulása, amelynek nyitánya Nándorfehérvár török kézre kerülése volt, mert a jelentős magyar főurak akkor már nem éltek, s valójában nem volt olyan erős egyéniség, aki fel tudta volna tartóztatni erejével és bátorságával, nemkülönben bölcsességével az országra zúduló veszedelmet. Ha arra gondolunk, hogy Budán egy még gyermekkirály uralkodik, Belgrád parancsnoka pedig az ugyancsak fiatal, s nyilván tapasztalatlan Török Bálint 1521-ben.

Zay fő tétele, hogy Zápolya János, „János király”, „ki az időben csak erdélyi vajda vót”, szövetséget kötött a törökkel, amit a jeles Bánffy Jakab leleplez, s ezért meg kell halnia: Zápolya János megmérgezteti, hogy örökre elnémítsa. Zay Ferenc előadásában Bánffy Jakab és Bodó Ferenc egymás közötti vetélkedése áll a figyelem középpontjában, mert a ravasz Zápolya Bánffy Jakab volt szolgáját, Bodó Ferencet Bánffy Jakab mellé emelte, a „két katonát egymás bosszúságára” és Bánffy Jakab ellenében, „kit Bánffy Jakab nehéz néven es vett vót János vajdátul, hogy ellene, nem nízvin az ő szolgálatját, hozzája fogadta vóna és őtöle elszakasztotta vóna őtet és az ő szörével”. A Nikápoly alá vonuló Zápolya, ki a törökkel akart ott titokban egyezsége lépni, magával viszi az immár egymással ellenséges két vitézt is. Zay részletesen tárgyalja Bánffy Jakab és Bodó Ferenc vetélkedését: „Azonközbe az magyarok, kik Kisnikápoly alá mentek vót, magokat minden szerencsére vetvén, ki-ki mind akarván mutatni urának az ő szolgálatját, ki öklel vót, ki fejet veszen vót, ki rabot fog vót, ki megsebesedik vót a harcon . . . Főképpen kedig a két főember egymás bosszúságára ellenködvén, Bánffy Jakab és Bodó Ferenc vetik vót magokat. Bánffy Jakab azt akarván mutatni, hogy őnálánál senki jobb ott nincsen, és senki háta megett jobb legények nincsenek, mint az ő háta megett. Bodó Ferenc es kedig viszont akarván magát jelteni, új szolga lévén, hogy senki

ott őnálánál nagyobb embörséget ne mívelt legyen.” Zay Ferenc az epizódok elbeszélésében az igazán történetíró, és ezekben adja elő egyrészt Bodó Ferenc vitézkedését egy dombon álló hét török ellenében, akik vonakodtak vele harcba szállni. Itt egy szerb nyelvű mondat olvasható, amiből az tetszik ki, hogy Bodó István is, Zay Ferenc is tudott szerbül, a törökök pedig egyenesen szerb nemzetiségűek lehettek. „Kurvine ki die csekajte svi sedam, ja tyù kwam ityi” – azaz: „kurvák várjatok mind a heten, én megyek hozzátok”. A szövegkiadó, nyilván hibásan így adta vissza a szerb nyelvű mondatot: „és vérszomjasan a véretekre vagyok szomjas”. Holott a szituáció a mi tolmácsolásunkat igazolja, ti. Bodó István a hét török egyikét hívja párviadalra, de azok közül egyik sem mozdul, mire közékük vágtat, egyiküket a földre teperi kopjával, a többiek azonban támadásba mennek át, és Bodót akarják lerántani lováról, és csak Bodó négy „fő szolgája” menti ki a törökök keze közül a parancsnokukat, akinek különben arra sem volt ideje, hogy kirántsa szablyáját. Bánffy Jakab ugyancsak csatározik, több törököt megöl, egy rangosabbat pedig foglyul ejtett, és nagy sietséggel foglyával Zápolya János sátrához vágtatott, de amikor Zápolya szolgálai nem akarták a sátorba engedni, mert uruk éppen a török küldöttel tárgyal, Bánffy erőszakkal betör a sátorba, és áruláson éri Zápolyát: „nagy hertelen kitér a sátorbul”, amikor a vajda megdorgálja erőszakoskodásáért. Bánffy Jakab jellegzetes szólással kommentálja, amit a sátorban látott: „Phi, bestye, törökkel bagzó bestye, ím, amit értögetök vala és nem hiszöm vala, szömömmel látom immár.” Erőteljes a szójáték is, amit Bánffy Jakab ekkor használ: „Én azt hiszöm vala, hogy mi . . . törökre jöttünk, hát mi inkább törökhöz jöttünk vót.” Dühében megöli török rabját és elhatározza, „soha oly urat nem akar szolgálni, ki törökkel bagozzon”, Kisnikápoly alól katonáit Lendvára küldi, ő maga kevés kísérelével Budára megy, és Szatmári György esztergomi érsek szolgálataiba szegődik. Vesztére azonban Budán egy nap elhatározza, hogy barátait, a „vitézlő népet”, régi barátait, egykori ura, Zápolya János néhány szolgáját is megvendégeli: „Mondják, hogy bort csak igön keveset ittak, hanem mind malosát (azaz malváziát)”, miközben le akarja itatni barátait, ő ivott többet a kelleténél. Másnaposan indult reggel Budáról, és hazautaztában három nap múlva „halálra elnehezedik és megnémul”. Holttestét előbb Lendvára vitték, ott ravatalozták fel a templomban, majd Verőcére szállították, a Bánffyak temetkezési helyére. Kíséretében volt Bodó Ferenc is, nemrégén még riválisa Zápolya

udvarában. „Mondják, hogy soha nagyobb siralmat és kesergést szolgáló néptől urok után nem láttak, mint akkor az ő szolgálótól láttak.” Bánffy Jakab apoteózisa Zay Ferenc rövid traktátusának ez a része: síró, zokogó, magukat földhöz verő, hajukat szaggató szolganépek a koporsónál. Ezt így írja le Zay: „Kinek a koporsó földre minden hadakozó szerszámát, aranyas zászlóját, kopjáját, sisakját mind bokor tollával, pajzsát, szablyáját feje fölött felteszik és rakják.” Meggyilkolták – tartotta nyomban a közvélemény: „Mert ő maga es hogy megnehezedett vót, azt vallotta, hogy mérög miá kell meghalni, azt kedig az vajda akarattjából, mondják, esött vóna, hogy az ő árultatását annál es inkább ki ne nyilatkozatnája.”

Zay Ferenc irata Bánffy Jakab hőstetteinek előszámlálásával fejeződik be, azt bizonyítva, hogy Szerémség és a szerémségi magyarok bátor védelmezője volt. Nem árt megjegyezni, hogy Bánffy Jakab halálát Szerémi György Báthory Istvánnak, a nádornak tulajdonítja. Szerémi Nándorfehérvár eleste előttre helyezi.

De nincs egybehangzás Nándorfehérvár (illetve Lándorfejérvár) eles-tének okait illetően sem. Megoszlott a kortársak véleménye, s megoszlik az utókor oknyomozásának eredményeit magyarázók álláspontja is. A kortársak szinte egyértelműen az *árulás* tényét a legfontosabb okok között tartották számon. Ezt tette Szerémi György, s erről ír Zay Ferenc is, aki ha bűnösre kell mutatnia, egyértelműen Zápolya Jánosra mutat. Míg a vár végóráit élte, Zápolya János a hadaival Lippánál táborozott, de nem indult a török ellen, hiába kérelték, ne a gyűlölködés vezérelje, hanem „az ő hazájának és a körösztýénségnek veszedelmét” hárítsa el.

Az Lándorfejérvár elveszésének oka e vót, és így esött Zay Ferenc legfontosabb s szinte egyedülálló munkája, melynek keletkezési idejéről megoszlanak a vélemények. Van aki az 1528–1538 közötti évtizedre teszi, mint Bessenyei Ferenc is, van aki az 1535 körüli éveket említi, mint Kovács István, de gondolhatunk későbbi időpontra is, így a szerző törökországi követjárásának idejére, illetve a hazatérte utáni esztendőik valamelyikére. Ezt sugallja Zay Ferenc életrajzírója, Thallóczy Lajos is, aki szerint Zayban útközben „feltámadnak a gyerekkori emlékek, ő a török hódítás történetéhez gyűjtött adatokat”. Hogy Belgrád eleste az emlékezetben már kifakult, amikor Zay Ferenc munkáján dolgozott, maga a munka is bizonyítja, mintha Mohács tragédiája mindazt, ami megelőzte, részleteiben már történelmi múlt volt, s Zay írás közben emlékezetére hagyatkozik elsősorban: ebből adódik, hogy Belgrád eles-

tét a hatvani országgyűlés határozataival hozta összefüggésbe, holott azt 1525 júniusának másik felében tartották, s így nem Belgrád elestével, hanem a mohácsi csatavesztéssel lehetett összefüggésbe hozni. Báthory Istvánt is itt fosztják meg nádorispáni méltóságától, és teszik helyébe Werbőczy Istvánt. „Ki még soha olyan dolog Magyarországra nem történt vót, hogy egyikről az nádorispánságot levonják, és az ő éltébe másnak adják . . .” – hangzik Zay Ferenc kommentárja. Az országgyűlés végül általános adó befizetésének kötelezettségét vezette be, de senki sem fizetett: „Kibe azután semmi nem lött vót, mert sem az ravás ki nem ment vót, sem az végvárok szöksége meg nem láttatott vót.” Az ország urai tobzódtak a pártoskodásban 1521-ben éppen úgy, mint majd öt évvel később, amelyről Burgio, a magyar királyhoz delegált pápai követ írja a pápai titkárnak, Sadoletónak: „De meg az emberek itt annyira gyűlölik egymást, hogy nyugodtan elmondhatom, az alatt a két év alatt, mióta itt vagyok Budán, igazi barátokat nem láttam a magyar király udvarában.” S ott van a „vajda”, Zápolya János, akit évtizedekkel később majd „öreg János királyként” emlegetnek, aki megakadályozza, hogy a király segítséget kapjon, „és ezönközbe a jó végház e miá nagy szörtelen maradt, mind nép miá, mind élés miá, főképpen kedig por miá és álgyú miá”.

Zay munkájának második fele terjedelemben szinte teljesen megegyezik az elsővel, és Nándorfehérvár ostromát és elestét mondja el, pontosan azt, amit állítólag Szolimán szultán Szófiából a magyar követtel Bélay Borbással üzent, nevezetesen hogy hadai útban vannak Magyarország felé. Az események gyors egymásután következnek: Piri pasa, a török had elővédjével 1521. július 4-én zárta körül Sabácot, és július 7-én már el is foglalta, úgy, hogy az életben maradt utolsó hatvan vitéz Logodi Simon és Torma András vezetésével a vár piacán küzdött mindhalálig, Zemlénben (Zimonyban) Szkoblithos Marko minden emberével együtt halt meg, s csak ekkor került a vár a török kezére. Most már nem volt akadály Nándorfehérvár körülzárására sem. A szultán augusztus elsején érkezett az ostromlókhoz, a vár pedig augusztus 29-én adta meg magát, a védőknek azzal a feltételével, hogy szabad elvonulást biztosít a török a számukra. Akkor már mindössze hetvenkét védő maradt a várban. S még ekkor is Oláh Balázs, a vár viabánja így beszél: „Ne, atyámfiak, vitézők, ha ekkédig tisztösségönkre míveltünk mindent, mast es e végezetit végezzök tisztösségönkre el! Nem jobb-e nekönk immár ett tisztösségönkre meghalnunk, hogynem szégyenönkre ott kinn

élnök, holott még a gyermek es ujjal mutasson bennök, és azt mondják: Amhol az árulók, akik a jó Fejérvárat török császárnak megadták. Nem minden ember érti az mi szükségönket, hogy így vagyunk. Nem azt fogják mondani, hogy szükség miá adtuk meg a várat, hanem az mi embörtelenségönk miá. Azért, atyámfiái, ne adjuk meg, hanem haljunk meg ett mindnyájan együtt meg.” Ekkor már árulója is van a várnak, Morgay János, aki a török üzeneteivel megy be a várba. Morgay János pálfordulása valójában fordulat volt a várvédők életében is, hiszen a szultán már visszavonulni akart, amikor Morgay elárulja, milyen gyöngé immár a vár védelme. Morgay biztatja a várvédőket megadásra, szabad elvonulást ígér nekik a szultán nevében. Amikor a harcokban megfáradt védők rákényszerítik Oláh Balázst, hogy fogadja el a szultán ígérését és adja fel a várat, s amikor ez megtörténik, hiába a szultáni menlevél: „Zemlyinön túl egy kis völgyen, nem messze a Dunához, mindnyájokat, a fírfiát Oláh Balázssal egyetömbbe mindegyig levágják, minden marhá-jokba és a gyermekökbe és az asszonynépekbe zsákmányt tevén.” A vár megvétele után a szultán és kísérete elvonult Nándorfehérvártól, az áruló Morgayt megjutalmazta, majd nyomát veszítette. Zay Ferencnek mintegy a végkövetkeztetése a vár elveszésével kapcsolatban így hangzik: „A jó végháznak melyen szörtelenség miá és hozjálátlanság miá és a köztök való gyűlölségből az magyar uraknak, gonosz tanácskozásából történt vót veszedelme.” Ekkor már nemcsak Szerémség taroltatott le, hanem messze az egész környék, ideértve például Bácskát is. A szakértő, de a lélektani hatások kiváltásában is ügyes katona írja le a várostromot, mértékkel bánva a részletekkel, s az irodalmilag is ismeretekkel és tehetséggel bíró írja a szónoklatok szövegeit, amelyek a kor hazafias irodalmának is gyöngyszemei lehetnének. Szövege nemcsak meggyőző, hanem megrázó is. Stílusa ha úgy adódik, pergő, ilyen kiemelkedő szöveghely Oláh Balázs vitája az áruló Morgay Jánossal, fordulatos dialógusokkal. Horváth János ellenben a hatvani országgyűlés leírását valósággal lenyűgözőnek mondja. Hogy jó író is volt, nem csupán bátor és eszes, vagyont szerző katona, álljon itt egy passzus, művének első mondata:

„Midőn László király látta vóna, hogy ő hadakozással és fegyverrel Magyarországot a török ellen meg nem oltalmazhatná, ő maga es nem arra való vóna, hogy hadakoznék, az magyar urak es kedig (kikkel ő semmit nem bírhat vala) nem az ország oltalmára viselnének gondot, hanem ki-ki mind ő maga hasznát keresné, és egymást gyűlölséggel és

háborúval kergetnék, és ez alatt a török naponkint hatalmaznék, és a végvárakba mind Bosznába s mind Horvátországba és Tótország végébe sokat elvett vóna, kiket a király csak költséggel sem tarthat vala az magabíratlanságtul, gondolta azt magába, hogy ő az törökkel frigyüt tegyen, és megbékélték vele.”

Belgrád elestének szinte természetes következménye volt a mohácsi vész, amelyben mintegy összegeződött a kor magyar történelmének minden negatív tünete. Az áldatlan társadalmi állapotok, politikai küzdelmek és emberi gyengeségek a csatavesztés után sem szűnnek meg, hanem a megoszlást tovább fokozzák: immár két királya is lesz az országnak, mely három részre szakadt. A mohácsi csata történetírója Brodarics István, aki az 1470-es évek legelején született Szlavóniában, és 1539-ben halt meg Vácott. Nyomban a csatavesztés után papírra vetette tapasztalatait, éppen ezért az emlékezés mozzanata teljességgel hiányzik előadásából, s a látott és tapasztalt események rögzítése áll előtérben, nemkülönben a tárgyilagosságra törekvő tájékoztatásé, hiszen az *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról* című, 1527-ben latin nyelven könyv alakban is megjelent művét II. Lajos nagybátyjának, Zsigmond lengyel királynak a kérésére írta szavahihetően, hiszen maga is részt vett a csatában, mint ahogyan egyik levelében írta, a „boldogtalan király és királyság boldogtalan kancellárja” 1526 tavaszától.

Mint annyian, kik ezekkel a Mohács körüli évtizedek eseményeivel foglalkoztak, délvidéki származású volt. *Igaz leírásában* . . . hűvös tárgyilagossággal beszél magáról, ott, ahol is az ország vezetőit mutatja be: „A kancellári tisztséget Brodarics István viselte, ki Felső-Pannóniának azon a részében született, amelyet most általában Szlavóniának neveznek: erre a tisztségre római követsége után (ti. 1525 után) bízták meg őt, melyből éppen akkor tért vissza, bár több volt benne a jó szándék, mint a tehetség.” S hozzátette: „Ő az egyébként, aki ezeket elmondja.”

Nem voltak illúziói az ország sorsát illetően a csata előtt sem. A VII. Kelemen pápához 1526. július 27-én keltezett levelében írta:

„Egyedül Isten vagy Isten akaratából bekövetkező véletlen mentheti meg ezt az országot a pusztulástól. Semmi más utat a megmenekülésünkhöz nem látok. Ha valamiben szolgálhatnék, szívvel-lélekkel megtenném, de mit gondol szentséged, mit tehetek, amikor a királynak nincsen semmije, a helyzet teljesen zavaros, az emberek gonoszok és széthúznak, az ellenség túlerőben van, és magam szegény vagyok . . .”

Ott van a mohácsi síkon is, vitézkedik a csatáéren, de megmenekül, mintha a sors neki szánta volna a feladatot: adjon *igaz hírt* a történekről. Leírását az ország földrajzi ismertetésével kezdte, egybekapcsolva azoknak a főuraknak, „köztisztviselőknak” a jellemzésével, akik az országot vezették. „Körülbelül ilyen volt Magyarország helyzete – írta –, mikor Lajos király hírül vette, hogy Szolimán összes szomszédaival több évre békét kötven, szárazon és vízen hadat indít ellene.” S megtehetette, mert Nándorfehérvár és Sabác már a kezén volt, és egészen Péterváradig terjedt hatalma. „Ezáltal annyira szabaddá vált az út az ellenség számára Magyarországra, hogy valahányszor a Száván átkelni és Magyarországra betörni akart, alig lehetett őt ebben megakadályozni.” Tomori Pál ugyan erőfeszítéseket tett a török hadaknak a Dunán való átkelése megakadályozására, de nem akadt, ki erőfeszítéseit támogatta volna. A király azonban elindult, és Tolnát jelölte ki a hadak gyülekezőhelyéül. 1526. július 23-án indult Budáról, és Tolnára menet Paksnál értesült július 27-én, hogy Pétervárad elesett. Mind nyilvánvalóbbá vált Brodarics István előadása nyomán, hogy a király serege lassan gyülekezik, hiszen Tolnán mindössze négyezer lovas várta, a főurak szemmel láthatóan szabotálták a harcba indulást, nem voltak hajlandók a Dráva vonalát sem védeni. Brodarics szó szerint idézi, amit II. Lajos a helyzet láttán mondott:

„Látom, hogy mindenki csak az én személyemben keres magának kibúvót és mentséget (szó szerint idézzük a király szavait). Személyesen jöttem el ebbe a nagy veszedelembé, azért, hogy az ország megmentésére és a ti jóléteketért a saját életemet a szerencse minden változásának kitegyem. Hogy tehát senki se találhasson az én személyemben mentséget a saját gyávaságára, s hogy engem semmivel se okozhassanak, a mindenható Isten segítségével holnap én magam személyesen fogok elmenni veletek oda, ahova mások nélkülüm menni nem akarnak.”

Hősi szónoklat volt ez a reménytelenség tudatában, akárcsak Oláh Balázsé Belgrád várában 1521-ben.

Azután eldöntötték, hogy Mohácsnál veszik fel a harcot a török sereggel, s az volt a magyar hadak vezetőinek alapvető dilemmája, akik lassan gyülekeztek, hogy egyáltalán harcba szálljanak-e vagy sem. A király el szerette volna odázni az ütközetet, ne tegyék ki magukat a nyilvánvaló vereségnek, inkább vonuljanak vissza, térjenek ki az előrenyomuló török hadak elől, mert tragikus lenne „egyetlen csatában pusztulnia el” a királynak és főurainak. Fatális módon azonban a ta-

nácsozók többsége a harc elfogadását akarta Tomori Pál, a fővezérré választott bácsi érsek tárgyilagos tájékoztatói ellenére is. Brodarics a katonák „végzetszerű lelkesedéséről” beszélt. A józanul gondolkodók kisebbségben maradtak. Brodarics István itt írja le Perényi Ferenc váradi püspöknek a mondását, amely tragikus felhangjaival a király tolnai beszédének a párja. Ezt írta Perényiről az *Igaz leírás* . . . szerzője: „Ő mintegy előre látva a jövődőt, az összes jelenlevők nagy csodálkozására azt mondta, hogy azt a napot, amelyen meg fognak ütközni, a Tomori Pál barát vezetése alatt a Krisztus vallásáért megölt 20 000 magyar vértanúnak kell szentelni . . . s az úgynevezett canonizatio végett a kancellárt (t. Brodaricsot), ha életben marad az ütközet után, Rómába kell küldeni.” Perényi Ferenc szomorú élce elhangzásának másnapján Drágfi János országbíró – a történetíró Fügedi Erik szerint – a király zászlótartójaként „ünnepélyesen lecsatoltatta sarkantyúit, hogy el ne tudjon menekülni”, megírta magyar nyelvű végrendeletét, és elindította haza vele a szolgáját. Azután 1526. augusztus 29-én elérkezett az ütközet napja. Brodarics részletesen leírja a magyar sereg hadrendbe állását, az egész napi kimerítő várakozást, hiszen a török sereg csak késő délután lendült támadásba, hogy azután másfél óra alatt eldőljön az ütközet kimenetele. A nagy zűrzavarban Brodarics szem elől veszi a királyt. „Egytől egyig mindenki futásban keresett tehát menedéket; futott, ki merre látott, jobbra azokon a helyeken át, amelyekben az imént győzelmet remélve jöttünk, s a tábor helyén keresztül, amelyet az ellenség annyira feldúlt és elpusztított, hogy csak romjai maradtak; szerteséjjel heverték azok holtteste, akik a táborban maradtak vissza.” Írásának a zárórészében a csatát követő borzalmakat beszéli el, hiszen „ez előtt talán sohasem hallott dolog is történt, hogy a csecsemőket a szerencsétlen asszonyok elevenen ásták a földbe, hogy sírásuk el ne árulja őket; anyáik elmenekültek, ők meg ott fulladtak meg a földben a levegőtől elzárva”. A király haláláról egy mondata van, de részletesebben beszéli el megtalálásának a körülményeit Sárffy Ferenc győri várparancsnok Brodarics Istvánnak írt, s 1526. december 14-én keltezett levelében. A fővezérnek, Tomori Pálnak levágott feje pedig a szultán sátra elé volt kitűzve.

Brodarics jól érezte, hogy nem a csatavesztés volt az igazán tragikus, hanem a belső viszály és pártoskodás, amely az „elhalt király helyébe új király választása” miatt tört ki. S valóban – az egyik királyjelölt, Zápolya János, a csata napján Szeged környékén táborozott az erdélyi

csapatokkal, majd 1526. november 10-én Székesfehérvárott az országgyűlés királlyá választja, másnap, november 11-én pedig meg is koronázzák. Majd fellép Habsburg Ferdinánd, az ellenkirály 1527 decemberében. Zápolya a törökkel lép szövetségre, a szultán pedig 1529-ben Bécs alatt táborozik. A két magyar király vetélkedése hozta meg, hogy három évvel Mohács után az ország három részre szakadjon. Ekkor szabadultak el valójában az ösztönök, és az történik, amit Ferdinánd magyar tanácsosai hangoztatnak: „Amíg az ország fel van osztva, felséged királyi tekintélyét és hatalmát nem gyakorolhatja. Mindenki, mihelyt ügyét kétesnek tartja vagy azon aggódik, hogy törvényes eljárás vagy büntetés fenyegeti – át fog menni az ellenséghez. A gonosztevők, akik már annyian vannak, hogy nincs is számuk, a büntetés elől tőlünk az ellenséghez, az ellenségtől pedig hozzánk fognak menekülni. Itt is, ott is büntettek szakadatlan sora következik, amivel folyton újabb okok adódnak majd az országban háborúhoz és belső zavarokra.” A Bécsbe hívott magyar tanácsnokok nyilatkozata 1533. március 22–29-e között tehát hű rajzát adja a valós helyzetnek.

Ennek a zűrzavaros éveknek is vannak történetírói – Zápolya Jánosé Mindszenti Gábor, Ferdinánd pártjái pedig Bornemisza Tamás budai polgár.

Mindszenti Gábor, akinek az újabb vizsgálódások személyét megkérdőjelezi, hiszen például Makkai László, e korszak történetírásának és emlékirat-irodalmának jó ismerője, Pesti Gáborban véli megjelölni, de a Mindszenti vezetéknevet elutasítja. Zápolya Jánoshoz feltétlenül hű ember írta meg ura halálának eseményeit. S kezd azzal, hogy Erdély két vajdája, Mayláth István és Balassa Imre Ferdinándhoz készülnek pártolni. A feltételesen Mindszentinek nevezett Gábor a kor szellemében gondolkodik, amikor elbeszéli, hogy a királyi pár (János király és Izabella királyné) misét hallgat a budai nagytemplomban. A királyné szülés előtt áll, ezért előbb megy ki a miséről, és a nép lelkes ovációi közepette megy vissza „Mátyás király palotájába”, de amikor a király indulna, csodás módon a gyertyák mind elalszanak: „anélkül, hogy valami szél fútt volna, vagy pedig valaki hozzá járult volna; ezt magam is láttam – nagy csuda dolgot . . . mű is nem kevésbé megháborodánk ez nagy csuda dolgon; hallám is vala hátam megett mondani: bizony vége nekünk”. A király a mise után a rebellis Mayláth István ellen készülődik, aki Fogaras várába vette be magát. Olvassuk idézetként János király szavait: „Bizony látja Isten lelkünket, hogy kívánnók, hogy mint keresz-

tény király szablya nélkül mehetnénk Erdélybe, de vajda uraimék szablyával várnak reánk, azért mű is üres oldallal neki nem indulhatnak; de kössétek tekegyelmeitek azon szablyámat fel, kivel paraszt Dózsa uram ellen hajdon hadakoztunk, mert nem érdemel ennél többet Mayláth uram hitván feje.” Érzékletes szóval előadott krónikása Mindszenti Gábor Zápolya halálba vivő erdélyi útjának, anekdotákkal fűszerezve előadását, s a maga személyét is felléptetve nyomatékosítja, hogy „Gábor uramról a királyi pár gondoskodni fog, ha a király meghal, majd a királyné”. Az anekdoták közül említhető a gyűrűs epizód, amikor a király ujjáról lecsúszik „öreg arany gyűrűje”, s azt Fráter György veszi fel és adja vissza. Mire a király: „Drága ez a gyűrű münénkünk és országunknak, de ennél még drágább kinccsel bízzuk meg majd tekegyelmedet.” Elmondja azt az esetet is, hogy Geszthi Ferencet lova majdnem a Dunába ragadta, János király szerint azért, mert „Geszthi uramnak igaz sok az tüze”. S megőrzi Zápolya János véleményét az uraikat cserélgető nemesekről is: „Illyen volt ezelőtt is ez a pórnép; oda halik az, merre az szél fúv; ma jőjön török, és megsókolja kaftányát; holnap jőjön az magyar, annak hízelkedik; holnap után pedig jőjön az német, azt áldja; örökké csak maga hasznát keresvén, hazáját ha kell, el is tagadja.” S nem ezek az egyetlen közvetlen idézetek, s mindegyik karakterisztikusabb, s életteli telibb, mint a pusztá beszámoló. A tordai gyűlés leírása például azért annyira érzékletes, amelyen bocsánatot osztogat hűtlenkedő főurainak. Jellemző mondata az is, hogy az „áru-láshoz hozzászoknak már nagyon”. Zápolya Tordáról Gyulafehérvárra megy, onnan Szászsebesre, ahol úgy gondolja, jobb a levegő. Eközben megszületik örököse, János Zsigmond, aki majd Erdély első fejedelme lesz. Valójában utódjának megszületése sem vidámítja, Budára menne meglátogatni az újszülöttet, de csak Mindszenti Gáborral üzen: ha meggyógyul, megy Budára ő is, de hozzáteszi: „Vagy halva Székesfehérvárra, az hol élve koronánk kaptuk.” Fráter György misét celebrál a király szobájában, de a gyertyák nehezen gyulladnak. Azután elnémult, s nyolc nap után, 1540. július 21-én meghalt. „Mű pedig – írta Mindszenti Gábor – még aznap az urak rendeléséből – jámbor szegény urunk többszöri ígéreti szerént – az levelekkel Budára indultunk, ez szomorú gyász hír megvitelére.”

Szépirodalmi ihletettséggel megírt rövid, érzékeny, már-már lírai traktátus ez a kis mű, s mutatja mind a magyar nyelv kifejező erejét, mind

a kor közállapotát, hiszen Zápolya János halálával tűnt el végképpen a királyi Magyarország.

A végszó természetesen Buda török kézre kerülése volt, melyről Bornemisza Tamás „budai polgár”, egyben karomi-karlócai születésű, mond el arról, hogyan veszett el végérvényesen százötven évre Buda vára.

Bornemisza Tamás ott kezdi elbeszélését, ahol Zápolya János Mind-szenti Gábor (szívesen nevezném Gábor deáknak) abbahagyta a történetmondást: János Zsigmond megszületésével, János király halálával Szászsebesen, s temetésével Székesfehérváron. Ferdinánd a váradi egyezmény alapján akarta a magyar királyságot birtokba venni, mert az egyezmény szerint Zápolya János halála után az rászáll. A Zápolya-párti magyar urak azonban megakadályozzák az egyezés realizálását, mert mint Bornemisza Tamás írta, az „ellenurak” békességet még nem akartak. Köztük volt Fráter György, Werbőczy István, Perényi Péter is. Sikerült nekik a Budát megszállni akaró Ferdinánd küldte és Rogendorf vezette hadseregtől a várat megvédeni. Bornemisza Tamás szerint Izabella királyné látta, hogy ezek az ellenálló magyar urak Budát török kézre akarják adni, ezért a török elleni párthoz csatlakozott. A budai polgárok támogatta akció kudarcot vallott, és amikor a szultán Buda alá ért, már nem volt az ostromlók közül senki a vár körül. A történelem iróniája, hogy éppen a mohácsi csata 15. évfordulóján kellett a magyar urak küldöttségének a szultán előtt tisztelegnie, s ez alatt a békés szándékot mutató, mint mondják, „városnézőbe” a várba behatoló janicsárok megszállták a várat. Török Bálintot a szultán Sztambulba szállíttatta, Izabella és kiskorú gyermeke, János Zsigmond pedig székhelyül Lippa várát kapta. A Zápolya-párti magyar urak a budai polgárok vagyonát rekvirálták el, hogy megajándékozzák a szultánt. Veszteség s nem kevés érte az esetet leíró Bornemisza Tamást is: „Isten a tanu benne, hogy házamra jüttek; aranyos kupákat, jeles arany láncokat, ezüst mívet, selöm-morhát, aranyos atlacot, kit ajándokba vittének ki akkoron császárnak az én házambol, többet tizenegy ezer forintnél. Ezzel nem elégettenek, hanem feleségem, gyermekem császárnak adták rabságul. Kire az basa ellenfeleletet tött császár képében, császár akaratjával ezt mondá: hogy az török császárnak oly nagy erőme vagyon mast, hogy Budát fegyver nélkül vette meg, hogy mindennek megkigyelmezött; ez ma napon, ha tulajdon atyját elte volna meg, mindennek kegyelme vagyon. Így lött az én feleségem fejének, gyermekimnek kegyelme.”

Mintha a *Memoria rerum* bizonyos sugallatait követte volna a már-már lírikusnak számító, történetírói felkészültség nélküli történelmi művét, „levelét a magyarok országának pusztulásáról” 1545–1547 között író Szerémi György, hiszen ő az egyetlen a kiszemelt írók közül, aki nem egy epizód részletes előadásával törődik, hanem nagyobb időegységet ragad meg, és Mátyás uralkodásának dátumaival kezdi előadását és Székesfehérvár, valamint Esztergom elfoglalásával, s a szultán Nándorfehérvárra vonulásával zárja történelemmondását. Előszava nem hagy kétséget, nagyon is tudatában volt annak, hogy a pusztulás történetírója:

„Én, Szerémi György, Lajos király és János király káplánja, Budán laktam több mint húsz évig. Most pedig, ahogyan tőlem telik, egy levelet szándékozom írni a magyarok országának pusztulásáról. Légy tehát segítségemre kegyelmeddel, magasságos Isten, abban a szándékomban, hogy egy történetet írjak főképpen a magyarok főembereiről és főpapjairól. Mert ez az édes haza szült engem, miatta siránkozom éjjel-nappal, minthogy kiskoromtól fogva gyakran megjósoltam hazám pusztulását a királyok és a főemberek előtt, de meg a nemesek és nemtelenek között is. Mindaz, amit ezután alábbi írásomból Kegeységed megtud, engem is, már akkori jóslataimkor, csaknem a megőrülésbe kergetett.”

Vádbeszéd készült tehát a magyar történelemről szóló, „levélnek” nevezett műfajban, hiszen terjedelme szétfeszítette a legterjedelmesebb levélformát is. Ő egyszerre siratja szülőföldje és az ország pusztulását, és árulással vádolja az országvesztőket.

Az 1480 utáni évek egyikében született Kamoncon, a mai Kamenicán, és kisebb-nagyobb megszakításokkal 1514-ig lehetett kamenicai illetőségű, miközben Nándorfehérvárra éppen úgy eljutott, mint a közeli Csergőre, a messzebb eső Szabadkára és a távolibb Gyulára, ahol a Corvin János fiának, majd feleségének temetésén több iskolás fiúval énekes volt. Láta az 1514-es parasztháború délvidéki eseményeit, hiszen Nagy Benedek paraszthatát a Nándorfehérváron és Sabácon állomásozó királyi seregek éppen a kamonci révnél futamították meg, s üldözve őket Perlakon (Perlezen) fogták el, majd Budára vitték, ahol, mint Szerémi György írja, „természetesen négy részre hasították”. 1521-ben, amikor Budán az ostromlott Nándorfehérvár felmentésére szervezkedtek, gondolkodás nélkül felszállt Báthory András bástyahajójára, de csak Erdődig jutnak el, mert közben a török elfoglalja a kulcsfontosságú várat. Szerémi György kétségbeesetten látta, hogyan hagyták a déli védelmi vonalat veszni a védelemmel megbízottak, mint írta, „Sze-

rém szigetet hajó és védelem nélkül”, miközben Zápolya János és Homonnai Ferenc Újlakon sétálgatva az újlaki birtokok megszerzésén törik a fejüket és arra szervezkednek. Amikor Tomori Pál bácsi érsek lesz, felcsillan reménye, hiszen az új érsek nyomban átvette Fekete Mihály kezéből Pétervárad parancsnokságát. Mohács árnyéka azonban elsötétíti a szemhatárt. Megírja hát szülőföldje elégiáját: „Ezután jött a törökök császára hatszázezer emberrel Magyarországra, amikor az 1526. évet írták. Szerémsziget még ép volt, Szalánkemén városában még laktak, Karom város még tele volt, Szalánkeméntől egészen Budáig az egyes városok is; a Duna folyó mellett mindkét part népes. De a magyar mágnások semmit sem törődtek ezzel, s kitették veszedelemnek az annyira szépséges Magyarországot.” A király kíséretében ott van Mohácsnál is, ám nem az már, aki öt évvel azelőtt gondolkodás nélkül Nándorfehérvár falai alá indult. Most elhagyja Lajos királyt és visszatér Budára, mint akit nem érdekel, hogy azután mi következik. „Én pedig, hogy lelkemből megértettem és láttam a magyarok sok jogtalanságát és hűtlenségét, idejében visszatértem Budára.” Zápolya János kérdésére, hogy Lajos királlyal volt-e a háborúban, így felelt: „Vele voltam két hétig; láttam a főurak közt a nagy meghasonlást; visszatértem ismét Budára, s két társam a királyi felséggel a mai nap is ott van Mohács mezején.” Budán végignézi Mária királyné menekülését a csatavesztés hírére Pozsonyba, és úgy tartja, a maga igaza teljesedik be, amikor látja, hogyan rakják a királyi kincseket szekerekre a királyné emberei s futnak, mint a patkányok a süllyedő hajóról. Különben Mária királynéről elítélő a véleménye: „bordélyházzá tette a várat udvarhölgyeivel”.

1527-ben már Zápolya János káplánja, de János király szolgálatában mintha nem annak a Szerémi Györgynek az életét látnánk, akiről eddig beszéltünk: lába alól kicsúszott a talaj, hontalanná vált, s nehéz nyomon követni életútját a Buda–Nagyvárad–Czeszochowa jelölte nagy háromszögben. Fokozatosan veszíti el tekintélyét, János király udvarában mosolyt keltő a megjelenése, türelmét veszítve egymás után konfliktusokba keveredik. Olyan időket él, amikor „új rókaprémes subáját sem meri magára öltetni”, Kassán pedig szégyenfára akasztják koszorúját. Közben Jovan cárnak, a Fekete embernek a bizalmasa és kérvényeinek írója, tolmácsa, mert kamonci lévén tudott szerbül. Még egyszer megadatik neki, hogy János király kíséretében Lippától Becsén át Bodrogig, onnan pedig Pest–Újlakra (a mai Palánkára) menjen, és túl a Dunán meglássa legalább Újlakot, ha Kamoncra nem is vetheti szemét. Veran-

csics Antal környezetébe került, s mintegy megrendelésre írja meg „levelét” és adja a megrendelő Antal prépost (Verancsics Antal) kezébe. 1548-ban a bécsi egyetemre iratkozott, pótolni tudásban, minek megszerzését ifjúkorában elmulasztott.

Szerémi György emlékiratát elégedetlen, csalódott próféta-pap írta, aki arra készült, hogy hátat fordítson annak a világnak, amelyben évtizedeken át élt és különös egyénisége megkülönböztető jele volt. Élet-sorsa magyarázza művét és szerémisége a kulcs a szövegéhez, minthogy viszonyulásának materiális anyagát az objektív történelmi folyamatok és a maga szubjektív életélménye oly jellegzetes, csak művében tükröződő összhangja adja.

Az új korszakban nagyobb terjedelmű összefoglaló művek születnek, s a veszedelem téma műfaji tökélyre majd a XVII. században emelkedik Zrínyi Miklós eposzában, a *Szigeti veszedelemben*.

Mert a XVII. században is ott hangzott a jajszó, és valóban „országos volt a pusztulás”. A magyar vármegyék például 1603-ban imígyen panaszkodtak:

„A német hadak rablása és dúlása miatt lehetetlen ez országban maradnunk. Virágzó városaink, népes falvaink voltak. S most szemünket végigjártatjuk a Duna vidékén, vagy Felső-Magyarországon, kirabolt s földült községeken kívül mást nem látunk. S a nép, a mindenéből kifosztott nép az erdőkben bújdosik, nem a török – hanem felséged hadserege elől.”

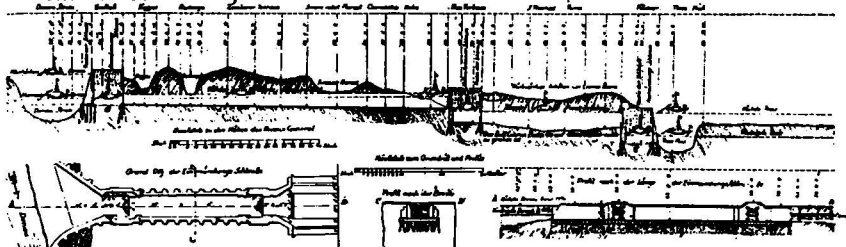
KISS JÓZSEF BÁCSKAI KÖZÉPÜLETEI

BORDÁS ATTILA

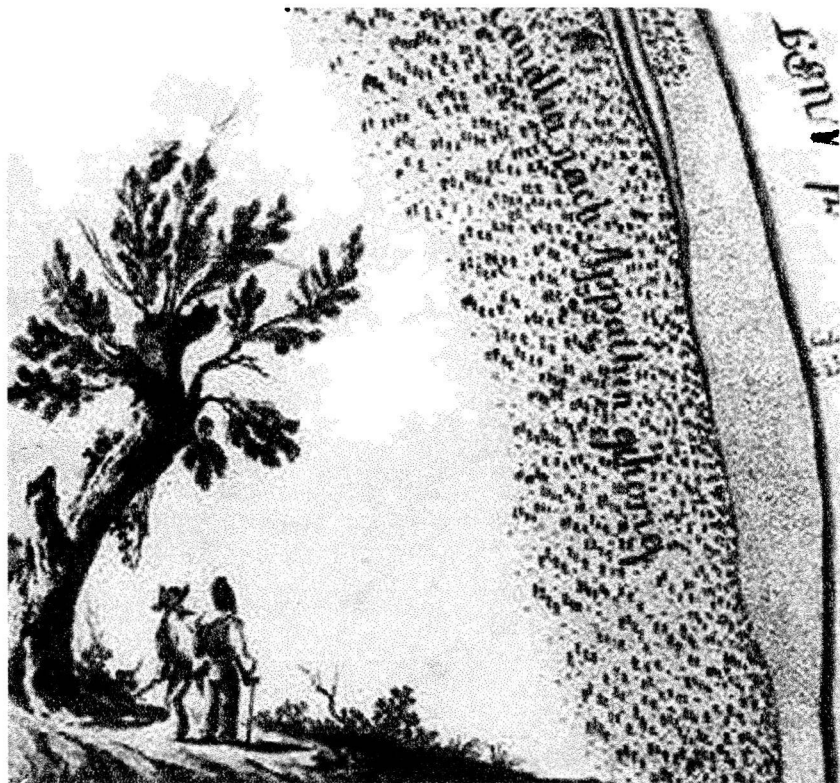
Kiss Józsefet mindeddig mint a Ferenc-csatorna tervezőjét és megépítőjét tartottuk számon. A csatornamegépítés befejezésének közlegő kétszázadik évfordulója (1802) ismét időszerűvé teszi, hogy foglalkozunk vele, annál inkább, mert európai méretekben is egyedülálló és nem utolsósorban első ilyen jellegű vállalkozás volt ez. Viszont a köz tudatban szinte nem is szerepel, hogy Kiss József személye megkerülhetetlen e vidék építészettörténete számára is, hiszen számos ún. középület megépítése is az ő, vagy irodájának nevéhez fűződik.

A verbászi anyakönyvi hivatalban őriznek minden könyvet Új-Verbász 1785. évi betelepítése óta. Ott találtuk meg az 1791. október 13-ai keltezésű jegyzőkönyvet Kiss József mérnöknek a „confesio inspectorus eccl. Batsiensium” tisztségre, azaz „az evangélikus bács–szerémségi püspökség főfelügyelőjévé” való megválasztásáról. Kiss végzettsége: „geometra, hydraula et architectus”. Az ellenjelöltek Matthias Csaplovitz és D. Tratnyaky voltak. A választást az evangélikus lelkészek ejtették meg: Tonka Pajsa, Petro Jeszensky (Glozsán/Dunagálos), Samuel Gets (Cservenka), Adam Jeszensky (Passua/Pazova), Georg Plachi, Mihael Szlamaj (Kiszatz/Kiszács), Theophile Weinrich (Szekity), Jan Gets (Járek), Samuel Tabrrioj (Rorzau/Torzsa). Ez néhány évvel a „Nagy Bácskai Csatorna” megalkotása előtt volt, amelynek tervezéséről és építéséről vált szélesebb körben is ismertté Kiss József. Hogy ő személy szerint mindig is a csatornát tartotta fő művének, tanúsíthatjuk, mert élete vége felé a budapesti Nemzeti Múzeum igazgatójának írt leveleit mindig Kiss

Nivau General welcher Anno 1792 im Monat October Comibionaliter bestimmt und dadurch die Schle neben der Einmündung Ausmündung und der mittleren Verbaszer Schleuse angebragen worden von den Brüdern Joseph und Gabriel Kiss.



Kiss József és Gábor csatornaterve



A Kiss József-féle térkép részlete

József mint a Bácskai csatorna feltalálója és (Erfinder) és megalapítója írta alá.

Kiss József 1748. március 19-én született Budán, de hatéves korától Apatinban élt. Az apatini iratokból megállapítható, hogy apja, Kiss János kissárosi nemes, az állami kamarai búzaraktárak tisztje volt alezredesi rangban. Fiai, József, Gábor és István azonban apa nélkül maradtak, mert Kiss János a hétéves háborúban életét vesztette Hochkirchennél. Ekkor özvegye a gyerekekkel rokonokhoz megy Észak-Magyarországra, mert csak így taníttathatja őket, akik a Bécs melletti Gumpesdorfban katonai-műszaki akadémiára járnak. József tizenkilenc éves korában az

első munkáit a Pozsony környéki Duna-szabályozáson végzi. Ezután József és Gábor szakmai továbbképzésre Hollandiába és Angliába utazik. József 1779-ben kamarai mérnök lesz a Bácskában, Gábor pedig katonai szolgálatban marad. József megrajzolja első térképét a Bácskában: a Dunának az apatini Kandlia erdő melletti szakaszáról, ahol a túlsó parton Almás van. A térképre a fűzfák mellett két emberalakot is rárajzolt az akkori időkre jellemző öltözékben. Az ilyenfajta térképrajzolást egyetlen más akkori rajzolónál sem találni.

A többi fennmaradt térképen a Dunának a Bezdán és a Dráva torkolata közötti szakaszát rajzolta meg. Ez a munkája jelentette a kezdetét a „geometra”-ként végzett bácskai tevékenységének, míg a „hydraula”-ként folytatott munkáját Nikola Petrović könyvéből ismerjük meg, amely az Al-Duna középső részének hajózásáról és iparáról szól a merkantilizmus korában, s igen alaposan leírja a Ferenc-csatorna építését. Ebben a mostani írásban a legnagyobb figyelmet Kiss Józsefnek, az „architectus”-nak szenteljük.

Kiss József építőmérnöki munkáinak legnagyobb részét a Magyar Állami Levéltár őrzi, de találni belőlük a bécsi, a szabadkai és más levéltárakban is. Léteznek azonban olyan templomok, amelyekről tudjuk, hogy ő tervezte őket, de nem kerültek elő a tervrajzok, mint például a kucorai görög katolikus templom. Csak feljegyzés maradt fenn a templom dokumentációjában, egy latin nyelven írt akta, amelynek egyik oldalán ez olvasható: a templomot tervezte „hydraulico et architecto camerali Iosepho de Kiss”, s ennek fénymásolatát közölte Mikola M. Cap 1996-ban. A dokumentum 1791-ből való. A kucorai görög katolikus templom Kiss tervezői tehetségének a legékezebb bizonyítéka.

A templomépület nagyobb, mert a főhajó mellett van jobb és bal oldali mellékhajó is. Már ez is mutatja, hogy nagyobb templomról van szó. A templomról nem maradt fenn semmilyen rajz vagy felmérés, csak az 1876 táján végzett mérés adatai vannak meg a földmérő hivatalban. Azóta csak belső használatra készülhetett újabb felmérés a Vajdasági Műemlékvédő Intézetben, amikor az ikonfalat restaurálták. A helyreállítási munkára azért volt szükség, mert egy kisebb tűzben az ikonosztácion egy része megsérült. A restaurálás majd öt évig tartott a Sosterics Lukács kamarai építkezési ispán és Frits Ferenc építőmester irányításával emelt templomban. A kucorai templomról a szenttamási templomterv alapján lehet beszélni, mert az fennmaradt. A szenttamási templom teljesen leégett az 1848-as forradalmi események alatt, és



A kucorai templom (Julijan Vadaszki felv.)

helyébe egy nagyobb, de építészeti szempontból csekélyebb esztétikai értékűt emeltek. A kucorai templomnak a főutca felől asszonybejárata van, nagyon szép népi motívummal festett faajtóval, az épület főtegyelétől balra. A sekrestye, akárcsak a szenttamásinál, az udvari rész bal oldalán található. Itt még most is megvan a rend, hogy a kóruson ülnek az „emberek”, szép kivitelezésű fapadokban, állandó (előfizetett) helyen. A nők bejáratával szemben van a férfibejárat, azaz ruszinul a „hlopszki dzveri”. A női és férfibejárattól a kórus felé eső részen csak nők ülnek. A bal oldali első sorok a szerzetes nővéreknek vannak fenntartva. A bejáratoktól az ikonosztázion felé eső részen a nővérek előtt férfiak egy sora ül a fiúgyermekek mögött. Az ikonosztázion felé nézve tehát baloldalt ülnek a fiúk, jobb oldalon pedig a leányok. A fiúkat az egy sor férfi tartotta kordában, míg a lányok mögött nem ült senki, mert őket már otthon megnevelték, hogy a templomban rendesen viselkedjenek. Az ikonosztázion felőli oldalon a jobb és bal oldali hosszanti fal mellett vannak az egyházközösségi előljárók ülései, akik így az egész templomi rendet ellenőrizhették, amíg a pap az ikonfal mögötti szentélyben tartózkodott. A kucorai ikonosztázionról nálunk hivatottabbak írtak már, így ezt és a „secco” technikával készült falfestményeket, a festményeket és a szobrokat nem mutatjuk be. Az építészeti remeknek számító toronyban levő harangokat azonban megemlíjtük. A legnagyobbnak a neve Alekszandar (de az nincs fenn a toronyban), a legkisebbé pedig Mihál, de a nép Mizsónak becézi. A többi harang neve Petár, Gyúra, Jani és Mikola. (Az adatokat Mikola Sánta írótól és családjától kaptuk.) A mostani négy harang közül a legnagyobbikon a következő felirat olvasható: „LIVARNA ZVONOV MARIBOR INZ. J. H. BÜHL.” Az öntéskor egy domborművet is formáltak, amely a vállán bárányt vivő pástort ábrázol. A második harangon egy püspök-figura van, a harmadikon pedig Krisztust látjuk a feszületen. A negyedik harangon ószláv felirat található, s ezen is rajta van az öntőműhely neve: „HAT MICH GEGOSSEN IN GRAZ ANNO 1801.”

A templomot Kiss József zsindeletre tervezte, most az egészet piros színű szalonit borítja úgy, hogy a födém tartó gerendákon teljes deszkázat szolgál a szalonitborítás alapjául. A falakra tíz vízszintes gerenda viszi át a terhelést, s ezeken merőlegesen újabb gerendák fekszenek. A legnagyobb átlós gerendák vastagsága 22X22 cm, a többi gerendáé pedig 18X18 cm. A templom mennyezetét csehboltozat alkotja, amit forró meszes habarccsal építettek meg téglából. Azt nem

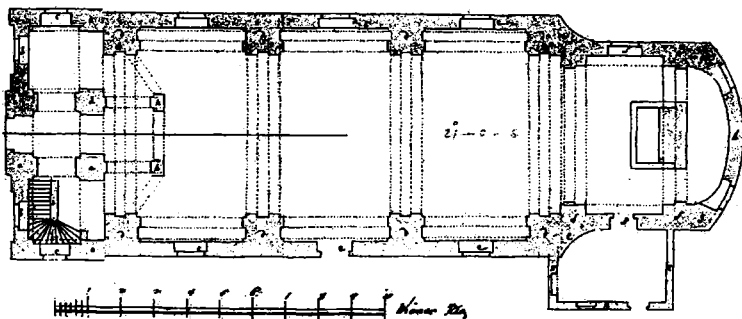
tudtuk megállapítani, hogy az ezen levő festményeket fresco, vagy secco technikával készítették-e.

A templom jellegzetes XVIII. század végi barokk stílusban épült. Állami védelem alatt áll, de ennek ellenére alumíniumból készült ajtót tettek rá, ami természetesen teljesen elüt a templom stílusától. A templom leírásakor a főhomlokzattól kell kezdenünk. Itt van a bejárat is, de nem tudjuk, milyen volt az ajtaja. A kucorai templomnál megtaláljuk a késő barokk templomok összes elemeit. Ha a templomkeresztől indulunk, alatta látjuk a kupolagombot és a lanternát tartó attikát az övpárkánnyal. A lanternán félköríves ablakocska van, amit Kucorán oblácsáknak neveznek a ruszinok. A lanterna alatt kis vízvezető lemezvoluta van, ami ismétlődik a kupoladob és az épület főhomlokzati fala között, valamint a lanterna alatti félgömb alakú attikánál és a kupoladob övpárkányán, aminek azonkívül, hogy az esővizet kivetí, esztétikai szerepe is van. Ez az övpárkány, amely elválasztó párkányzat is, a toronyórának is helyet ad. Az egész épületen végig köríves ablakok vannak, föntről lefelé a már említett oblácsák alatt a kerek óra, majd a ruszinul obláknak nevezett köríves ablak, amely a harangoknak ad fényt, utána ismét környílás és körívű ablak, lent pedig a főbejárat, amelynek az eredeti formájára csak homályosan következtethetnénk. A kupoladob és a tetőalj között újabb volta van, két sarok-akroterionnal. Ezeknek a különféle kör- és félköralakzatoknak a sorát kellett volna lezárnia a főbejáratnak, ahol azonban jelenleg, sajnos egy téglalap alakú, utólag beépített ajtót találunk, az épület csúfságára. A templomban, a szentély főfalán Mikulić külai templomfestő szerencsére lefestette az eredeti bejáratot, előtte népviseletbe öltözött asszonyokkal. Az ikonosztázion rekonstrukciója körülbelül öt évig tartott, de a templomról nem készült teljes dokumentáció, ezért mi vállalkoztunk arra, hogy fölmérjük az épületet és megadjuk az alaprajzát. A külsejére vonatkozó részletes leírást fénykép is helyettesítheti, ugyanis a főtutca felőli férfibejárat ajtaját nem cserélték ki, megmaradt az eredeti. Ez egy szegmentív félköríves faajtó, amelyen nagyon szép népi motívumú virágok vannak.

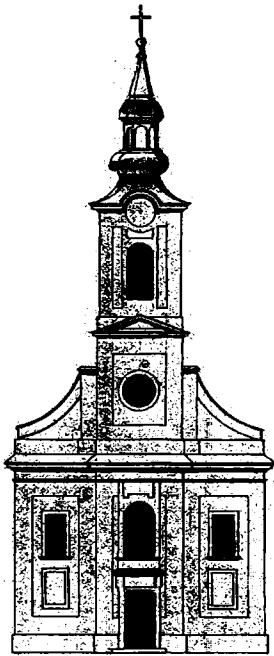
Ökrész Károly közlése szerint a bécsi levéltárban megvan Kiss Józsefnek a Temerinbe tervezett, de meg nem épült templomának és plébániaépületének a tervrajza. E rajzát közölte is a *Temerini Újság*. A templom 1798-ban készült tervrajzának mérete 43X31 cm, a plébánia-épületének a rajza pedig 68X50 cm. A templombelsőt az oszlopállások három részre tagolják, így két oldalhajó is van. A főhajónak félköríves

boltozatot, az oldalhajóknak pedig a szegmentív köríves ablakokhoz hasonlító boltozatot terveztek. A sekrestye a szentéllyel egy vonalban, az épület bal oldalán van. A szentély alapja téglalap alakú és azonos szélességű a főhajóval. A torony kupolája a napóleoni süvegre hasonlít, a harangkamra oromzatán téglalap alakú félköríves ablak, a bejárat felőli részen pedig kör alakú nyílás van, valószínűleg a toronyórának. Ez a nyílás a toronysisak és a kupoladob közötti körközpontban van. A templom szentélye fölötti tető jóval alacsonyabb, s a sekrestye még alacsonyabb tetőzetével szép látványt nyújt a templom hosszanti oldaláról nézve. A templom szentélye a főhajó szélességét követi, a külső ablakai is félkörívesek, de kétoldalt háromszög alakú ablakrészek vannak hozzáadva. Mivel Temerinben nem ennek a tervnek alapján építették meg a templomot, feltételezhető, hogy a megrendelő több terv közül is választhatott.

A templom és a paplak tervén kívül Kiss József egy vendégfogadó tervét is elkészítette Temerinnek. A rajzon három épület látható: a vendégfogadó főépülete, a kocsiszín, a lóistálló, valamint egy kút. Maga a vendégfogadó 20 bécsi öl (50,6 m) hosszú, 2 öl (5,06 m) széles, és hat főhelyiségből áll: konyha, vendégszoba, étkezőszoba, kamra és két extraszoba. Az épület alá pincét tervezett. Az épülethomlokzat igen puritán, 9 egyenlő téglalap alakú ablakkal és csak egy homlokzati bejáratú ajtóval. Az udvari részen három ajtó is van, az egyik a padlásfeljáróra nyílik, a másik a konyha és a vendégszoba között van, a harmadik a pincelejáraté. Az istállóban 24 lónak volt helye. A tervrajz aláírása szerint nagyzoltan lerajzolta Kiss József, a részletes rajzot pedig Joh. Futzetahler készítette. A tervrajz hátlapján a következő olvasható: „Das nach Temerin trogene grosse Wirtshaus betreffend.” Tehát nagy vendégfogadóról van szó, amelyet más tervrajzokon nem látni. Ha már a vendégfogadóknál tartunk, megemlíthetjük a szintén a Kiss tervezőirodájából való hódásági vendégfogadó rajzát is. Ez már mai értelemben is szállodának felelne meg. A hódásági vendégfogadó egyemeletes épület. Csak a főépületet rajzolták meg, de a földszinti helyiségek rendeltetését nem tudtuk megállapítani, csak az egyik emeleti szobát jelölték: „Pillard Zimmer”, tehát biliárdszoba lehetett, egy másik emeleti helyiségnél pedig odaírták, hogy „Tanz Saal”, azaz táncterem. A hódásági vendégfogadót nem Kiss tervezte, de az olvashatatlan aláírásokból ki lehet venni, hogy a bácskai tervezőirodájából került ki. Az épület homlokzati része 10 bécsi öl (20,53 m), jobb oldali fala 11 öl (27,83 m) a bal oldali

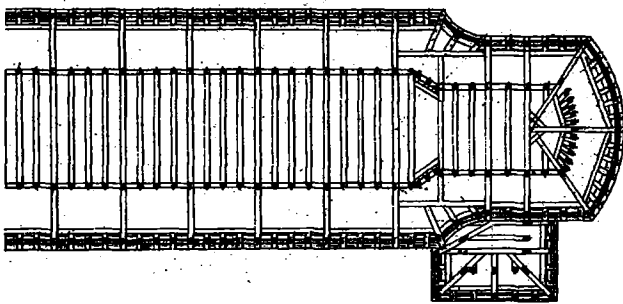


*Kiss József: A szenttamási templom terve (komputeres feldolgozás:
Pogány Imre)*



Faciad

Disznó

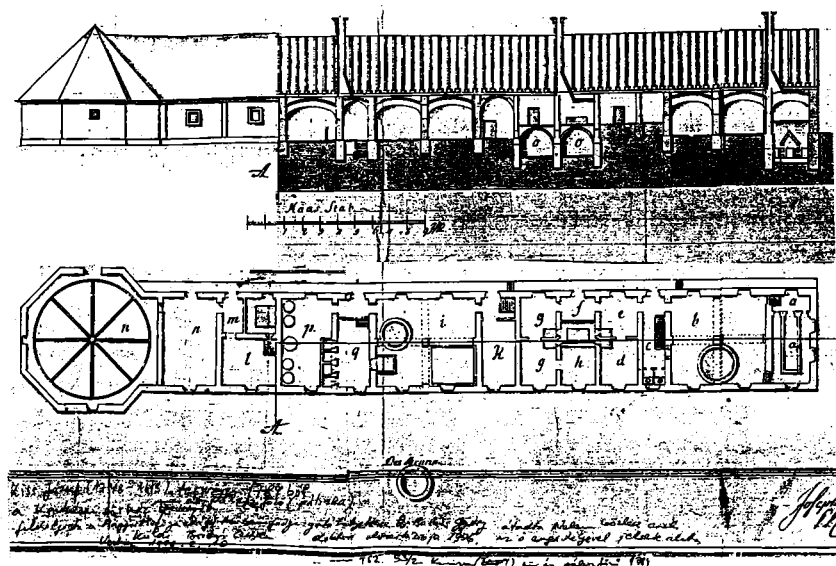


fala pedig 7,5 öl (18,97 m) hosszú. A földszinten nyolc szoba van, az emeletieket említettük már. A tervrajzon ott látunk két WC-t is, ami más vendégfogadók tervrajzain nem szerepelt eddig.

A Magyar Országos Levéltárban bukkantunk rá a szenttamási és a karavukovói katolikus templomok tervrajzára. Megállapíthatjuk, hogy késő barokk, klasszicista, vagy egyszerűen posztbarokk funkcionális templomok.

A szenttamási templom leírását a toronynál kezdjük. A kupoladob téglafalazatú, a hosszanti oromfal téglalap alakú. Közvetlenül a lanterna alatt téglalap alakú nyílás, az alatt pedig félköríves ablak van. A lanternán félköríves hozzáépítés van, az openion alatt negyedkörív kezdetű toronysisak, s erre jön a toronygomb, valamint a kereszt. Az egész épület nyeregvetésű, a sekrestye felé kontyolt résszel. A sekrestye a bejárattól nézve a jobb oldalon van. A templomhajóban az oszlopokat dongaboltozat köti össze. Az oldalboltozaton az ablakok ugyanolyan kivitelezésűek, mint a kupoladobon. Az egész Habsburg-monarchiában ilyen típusú templomokat építettek, s tanulmányt is írtak a horvátországi Vojna Krajina (határőrvidék) templomairól, amelyeknek a külalakja és funkcionális jellege ugyanolyan volt, mint a bácskaiaké. Ezeknek a templomoknak az építésénél a műszaki, statikai, tűzvédelmi és egyéb előírások betartása mellett ügyelni kellett a kijelölt művészeti stílusjegyekre is. A templomokat felügyelet alatt építették, meghatározott előírások szerint, amelyeket be kellett tartani. Ezzel magyarázható az ebből a korból származó késő barokk stílusú templomok sokasága a mi vidékünkön is, amelyek nem sokban különböznek egymástól. A tervezőknek csak a torony, a tető, az ablaknyílás és az alapterület egyes részleteinek megoldásában volt lehetőségük egyéni megnyilvánulásra. II. József 1785-ben a közigazgatási és pénzügyi igazgatási felsőbb szervek központosítása végett egybevonta a helytartótanácsot és a kamarai igazgatóságot. Ezután mindenről a helytartótanácsban döntöttek, amelynek hajózási és építészeti osztálya is volt, s ez határozott minden műszaki kérdéstről.

A Bácskában Kiss József építészeti igazgató mellé építészeti felügyelőt is állítottak. Ennek a szervnek kezdetben Heppe Szaniszló volt az országos főigazgatója. A szerv latin neve: „Directio in hydraulicis et aedibilibus per regnum Hungariae partesque eidem annexas.” 1780 körül II. József, aki az egyházi reformokkal is foglalkozott, feloszlatta a szerzetesrendeket, plébániákat alapított, s a hitbizományi törvénnyel



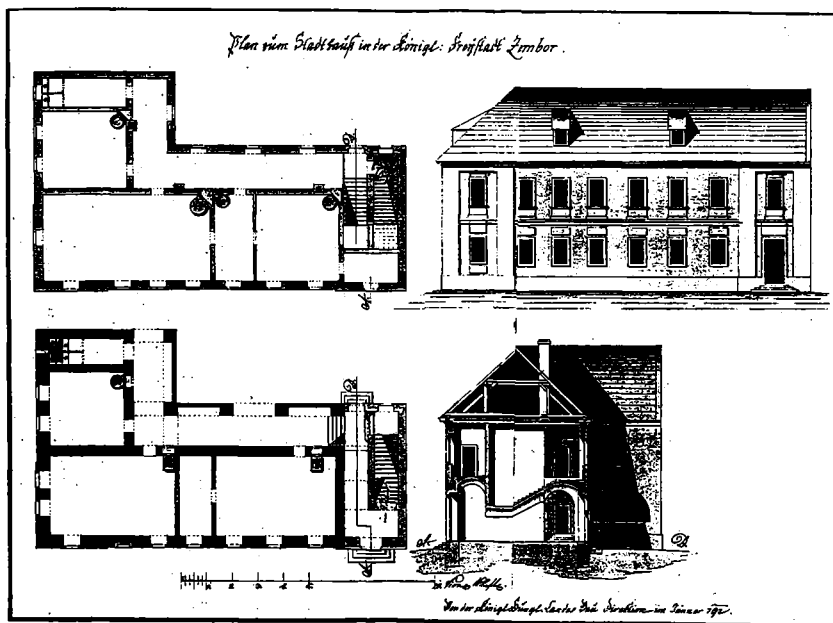
A kanizsai sörház és pálinkaszeszőző

eszközöket akart biztosítani a templomok építésére és fenntartására, azzal, hogy a telket, a munkaerőt és a szállítást a községeknek kellett adniuk. Az építkezések valószínűleg 1788 után folytak, miután az Országos Építészeti Igazgatóság decentralizálódott, s hajózási és építészeti igazgatóság lett belőle, amelynek bácskai és pécsi kamarai igazgatója Kiss József lett (lásd: Ember Győző: A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata, 1788–1867, in: Levéltári Közlemények 1942–1945, 350. old.). Igazgatóként ellenőrizte az építkezéseket, de olykor megtörtént, hogy a munkatárs tervére két évvel az objektum elkészülte után írta rá, hogy látta és jóváhagyja.

Akkor már általánossá vált, hogy minden középületnek elkészítik a tervrajzát, s így ő is készített títusterveket. Egy ilyen mi is bemutattunk korábban (B. A.: Engedély szárazmalom építésére, in: *Bácsország* 1996/3, és *Magyar Szó*, 1998. március 14., 9. o.). Ezt ő egyszerűen „bácskai malomnak” nevezte, habár általános szárazmalom volt, ahol a páros malomköveket állati erő forgatta. Egy ilyen a kanizsai sörház

tervezésének keretében is megrajzolt, ahol az malátaőrllő szárazmalomként szolgált. A teljes tervrajzon a következő helyiségek szerepelnek: a) lovak helye, b) malátacsíráztató, c) emeleti és padlásfeljáró, egyúttal magánbejárat, ahol két WC is helyet kapott, d) a hordókészítő (kádár) lakása, e) a sörházi szolga szobája, f) a sörfőző mester konyhája, g) a sörfőző mester két szobája, h) a sörfőző éléskamrája, i) sörerjesztő, j) sörraktár, k) a molnár lakása, l) a molnár konyhája, m) a szárazmalom, n) sörpince, o) pálinkafőző, p) Die Schie(y?) – ennek jelentését nem tudtuk megfejtetni. A főépület mellett van egy istálló 9 lónak és egy kocsiszín, valamint egy kút. Maga az épület 45 bécsi öl (113,85 m) hosszú, 6 öl (15,18 m) széles. A szárazmalom sátortetős, az épület többi részét nyeregtető fedte. Mindenütt a funkcionalitás van előtérben, sehol sem találni díszítő részletet, az ablakok is négyszögűek, minden ékesség nélkül. A helyiségek rendeltetéséből azt látni, hogy itt állandó jelleggel négyen dolgoztak: a sörfőző és a szolgája, a hordókészítő (kádár) és a molnár. Valószínűleg mások is dolgoztak itt, de azok nem itt laktak. Kiss előtt a Bácskában Kneidinger András is tervezett malmokat, az 1760-as években Apatinban és Kúlán. Észrevehető, hogy a sörfőző műhelyeket elsősorban a német telepések szükségleteire építették. A kanizsai sörház tervrajzánál Kiss nem foglalkozott a részletekkel, mert a szárazmalom tervét már alaposan kidolgozta a „bácskai malom” típus-tervében, úgyhogy azt itt is fel lehetett használni.

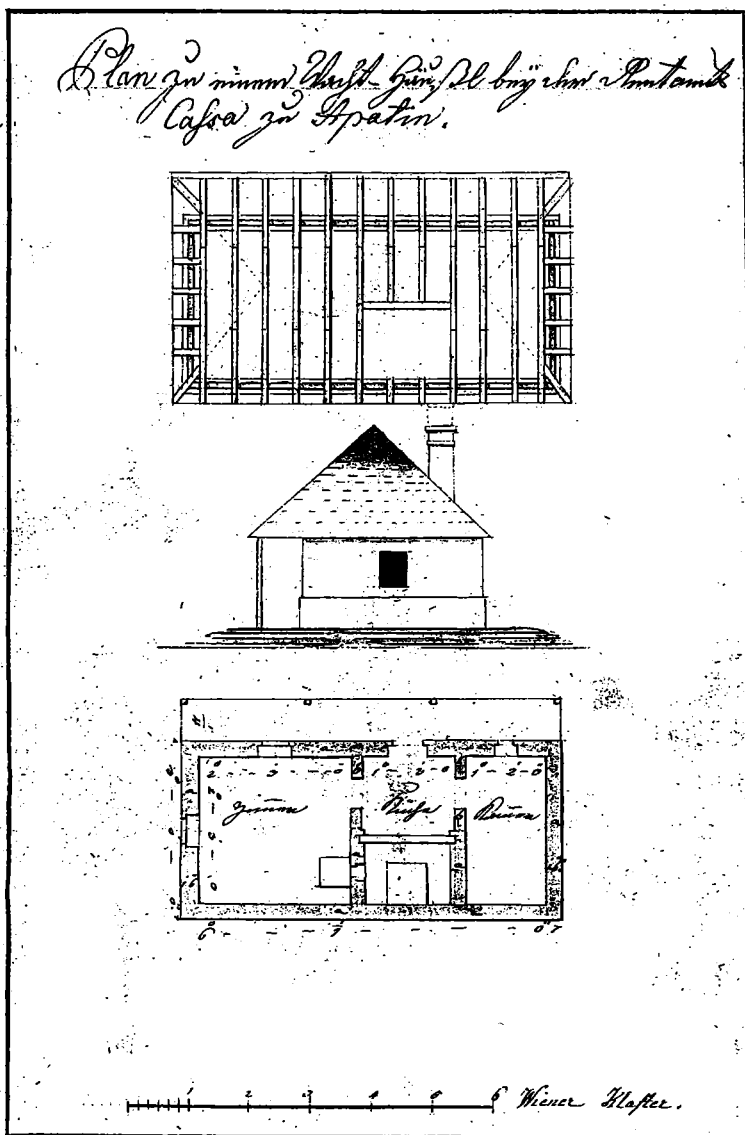
A templomok és malmok mellett a szabadkai városháza bővítésének tervét is elkészítette (az 1910-ben épült mostani Városháza előtti épületről van szó). Ennek az építési munkáit személyesen felügyelte, ezért 1786-ban Szabadkán is lakott. A tervdokumentációból nem látni, a városházának melyik részét építette, legalábbis a rendelkezésünkre álló másolaton nem lehet meghatározni. Ezért az egészet új épületként vizsgáljuk. A félköríves bejárati ajtó felett emelet és manzárd volt, míg az épület többi része földszintes. Az emelet homlokzatán levő timpanon a homlokzat két oldalára támaszkodott. Az egész bejárati rész távolabb volt a fronttól, mint az épület többi része. A timpanon felett kétszintes manzárd épült. Az alsónak két ablaka, a felsőnek egy tetőablaka volt. A földszint homlokzati részén 12 négyzet alakú ablak nyílt, a homlokzaton pedig az egyhangúság elkerülése végett vízszintes csíkokat véstek be. Az egész épületnek csak a frontális homlokzatát adta meg a terv, a bal és jobb oldali épületszárnyat nem részletezi. Az udvarban is volt egy épület, amelynek a funkcióját nem ismerjük.



Zombori városi ház terve Kiss József irodájából

Kiss József eddigi életrajzából hiányzik az az adat, hogy miután 1779-ben ismét Apatinban telepedett le, az 1783. évi kanonoki látogatás jegyzőkönyvébe a következőt írták: „... Minden lakos katolikus vallású, kivéve Kiss József főmérnököt, aki protestáns.” Itteni lakosként négy különböző tetőzetű „próbaház” típusát rajzolta meg, egyet pedig felépített saját magának. Az apatini telepes házak egyik tervét megtaláltuk a Magyar Országos Levéltárban. Három helyiségből állt – szobából, nyílt tűzhelyű konyhából és valószínűleg kamrából. A tervrajz nincs aláírva, de Kiss tervezőirodájának tulajdonítható.

1781-ben Szentiván (Prigrevica) bírójának választották, és egészen 1787-ig a mérnöki feladatok mellett ezt a tisztséget is ellátta. 1787-ben szólót vásárolt Új-Verbászon, de gazdag ember lévén földje volt Cservenkán és Földváron is. Verbász polgáraként megválasztották az újonnan létesített bácskai-szerémségi evangélikus püspökség első felügyelőjének. Ez is bizonyítja, hogy társadalmi téren rendkívül tevékeny volt. Első felesége a svájci származású Fischer mérnök lánya volt, aki negy-



Apatini lakóház tőpusterve

venkét éves korában hunyt el. Később feleségül vette Nemešković Josephát. Két gyermeke volt, Mihály és Karolina, de örökbe fogadta Johann Schmaust is, aki később kamarai építőmesterként számos bácskai templomot épített.

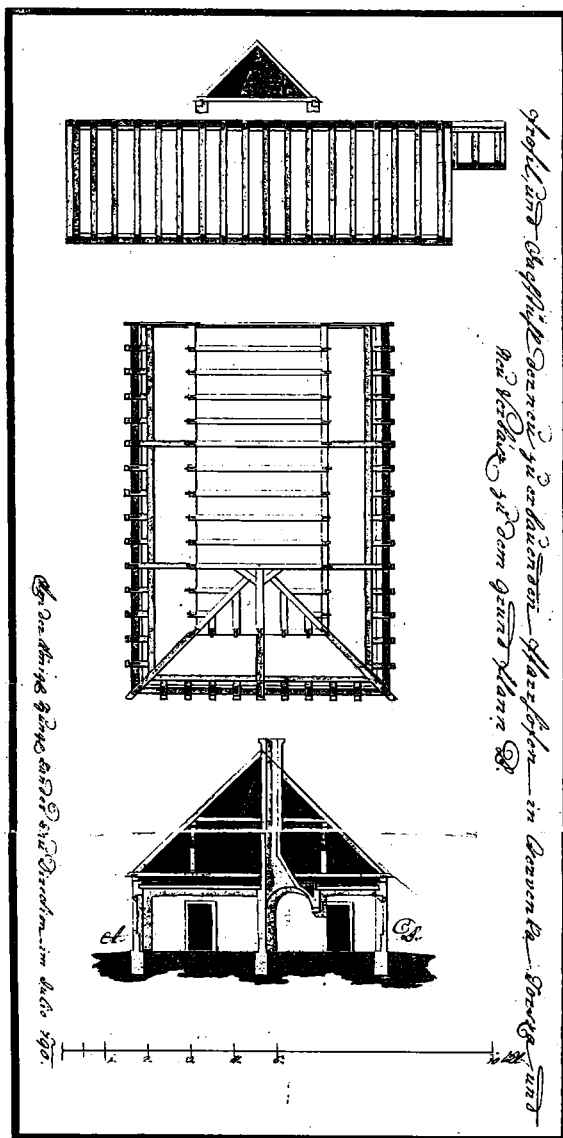
Az ő tervezőirodájából származik egy ikonosztázion aláírás nélküli títusterve is, márpedig tudjuk, hogy az ikonfalak a görög katolikus és a pravoszláv templomok sajátosságai. A bácskai templomépítésekkel kapcsolatban el kell mondanunk, hogy Kneidinger András már 1760 körül a templomi épületek három típusát (lásd Harkai Imre: *Topolya építészete*, 1992, 15. o.), és szerte a Bácskában a középületek egész sorát tervezte, tehát nem Kiss volt az első bácskai középület-tervező. Mária Terézia, majd fia, II. József idejében már teljesen általánossá vált a térbeli tervezés, azaz az új települések városrendezési tervének a rajzolása, akárcsak a lakóházak, de más épületek, elsősorban középületek títustervének a készítése is.

A templomok mellett mindig ott volt a plébániaépület, azaz a paplak is. Kiss is tervezett ilyet, s a tervrajzra ráírta, hogy ez a cservenkai, torzsai és új-verbászi plébánia épülete. Az utóbbiról tudjuk, hogy jelenleg a községi képviselő-testület egyes irodái vannak benne.

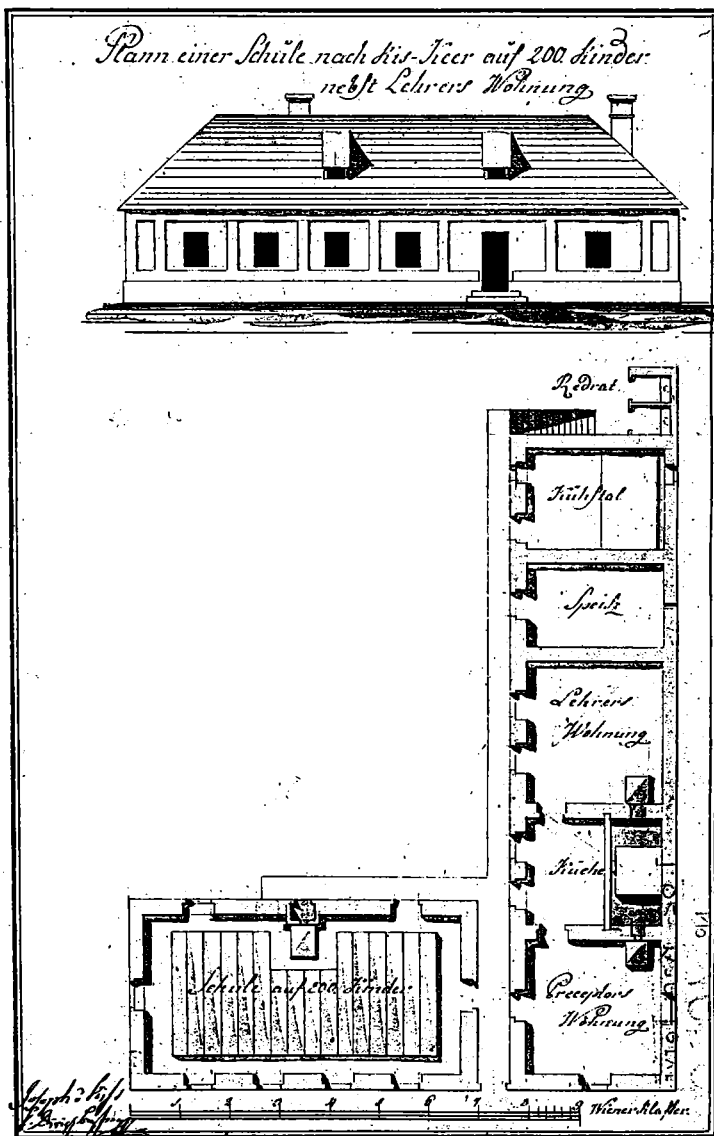
A lakóépületek sorába tartozik a plébániák mellett a külai jegyzőlakás is. Ugyanott egy kádárműhelyt is tervezett, amely valószínűleg a Kneidinger András által 1760 táján tervezett sörház mellé kellett.

Új-Verbász 1935-ben megjelent monográfiájában Friedrich Lotz a következőket írta Kissről: „A zombori közigazgatás építészeti igazgatójaként és kamarai mérnökként végzett munkáját nehéz egyetlen vetületében leírni. Feladatai közé tartozott az is, hogy megrajzolja az új települések helység-alaprajzait, kimérje a mezsgyéket az új szántóföldek, legelők, kaszálók, szérűskertek és szőlők számára, s azokat felossza az új telepesek között. Át kellene tekinteni, milyen sok helységrajzot, határtérképet, telepesház-tervet készített, hogy felmérhessük, milyen tevékenységet végzett Kiss kolonizációs mérnökként. A tervrajzok sokaságából csupán Cservenka új helységrajzát említjük, amely alapvető volt a telepesek számára, mind a betelepülés folyamatának végrehajtásában, mind az új település részleteinek meghatározásában, a telkek felosztásában, az épületek felépítésében, ami Kiss illetékességébe tartozott.”

Élete vége felé bizonygatnia kellett az érdemeit, és küzdenie kellett a munkahelyéért a kedvezményezett hajózási társaságnál, amely a Fe-



Kiss József: A cserenkai, torzsai és verbászi paplak tervrajza



Kiss József: A kiskéri iskola terve

renc-csatornát építette és használta. Emiatt három levelet is írt Müller Jakab Ferdinándnak, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának, amelyekben minden írását, munkáját a múzeumra hagyja. Az utolsó előtti levélben a következőket írja: „Teljesen megfelel a valóságnak, hogy Horváth úrtól elvéve a Múzeumnak adom át a rendszerezett gyűjteményt, bármennyire is jelentéktelen. Ezt már el is végeztem volna, ha részben betegség, részben más körülmények nem akadályoztak volna meg ebben. Ó Császári Felségének, igen szeretett Palatinusunknak a legkegyelmesebb kijelentésétől ösztönözve hamarosan befejezem, és még néhány dologgal kiegészítem a nemzetségtáblával, nem szarkazmusból, hanem a jellegzetes környezetben megrajzolt érdekes sziluettek miatt. Ófelsége József Császár személyesen lapozta át ezt a nemzetségtáblázatot és néhány észrevételt tett, az ötlet mindenképpen tetszett neki. Remélem, hogy Ó Császári Felségének és Önnek a tetszését is elnyeri. A legteljesebb tisztelettel a legalázatosabb szolgája, Kiss József, a Ferenc-csatorna feltalálója és megalapítója, Bács megye, Magyarország.”

Templomok, plébániák és gazdasági épületek mellett Kiss iskolaépületeket is tervezett. Valkay Zoltán kutatásai szerint Kiss tervezte a zentai, a kanizsai, a martonosi és az óbecsei iskola épületét. Mi a kiskéri (ma Bačko Dobro Polje) iskola tervrajzát találtuk meg. Ez egy „könyök-épület” volt. Az utca felőli oldalon 200 diákot befogadó terem és a főbejárat van, ettől jobbra pedig a „Preeptors Wohnung”, valószínűleg az iskolaigazgató lakása. Az épület külalakja rendkívül szerény, bármilyen díszítő elem nélküli. Az egyhangúságot egyedül a két tetőablak töri meg. Feltételezhető, hogy a padlást is valamilyen iskolai célra használhatták. A tehénistálló viszont nyilvánvalóan a tanerő céljára épült. Az igazgató lakása mögött, már a könyökrészben van a konyha, majd a tanító lakása következik, utána a kamra, mögötte a tehénistálló, s végül a „Redrat”, vagyis két elválasztott WC. A Tisza menti iskolaépületek majdnem mindegyikét lanterna díszítette, amelynek félköríves nyílása volt. Ilyen volt a zentai, a kanizsai és a becsei, míg a martonosi iskola-épület majdnem ugyanolyan, mint a kiskéri, amelynek a rajzát itt bemutatjuk.

Kiss József németül írt és csak egy magyar nyelvűt találtunk, amely a következő szavakkal fejeződik be: „Irtam Mind Szent Havának 30 Napjan 1810dik Esztendőben Kiss József Bács és Bodrog Varmegyének Tabla Biraja és a Bacs Varmegyében levő Ferencz Canalisnak

ÉPÜLETEK AZ EZREDFORDULÓN

B E L A D U R A N C I

Napok óta azon tűnődöm, melyik is az a meghatározó, egyedülálló mérföldkő; melyik az a jel, amely méltó szembezálni a felejtéssel, s melyikkel jelölhető biztonsággal a szűkebb környezetemben kialakított tér. Mi az „a legfontosabb”, ami „megjelölhetné” a múlt rétegeit, ami jelként élhetne tovább. Az épületek, s nem az élőlények, s nem is az egykoron élt, fontos és megkerülhetetlen személyek mellett döntöttem. A fényképekről, vagy a még korábban keletkezett képekről visszatekintő alakok ugyanis mindig csak a pillanat tanúi, s így könnyen csalatkozhatnak. Ami az ő – említésre méltó – aktivitásukat illeti, nos, azok egybefonódnak, bokrosodnak, át- és átszövik egymást és – nem ritkán – újraértékelődik „a dolgok valódi állása”, s továbbra is értékelések és újragondolások kiindulópontja marad.

Az épületekkel más a helyzet!

A házak élettelen dolgokként jönnek létre, alárendeltek az őket megálmódók és létrehozók élete fordulatainak: akik a beruházó meghagyására megtervezték, felépítették és díszítették a megrendelő ízlése szerint, akik beköltöztek, majd „használták” szükségleteikhez mérten, vagyis „elfecsérelték” a balgák és tudatlanok szeszélyes önkénye szerint. Az adaptációkkal, hozzá- és átépítésekkel, a gondatlansággal vagy szándékos rombolással, a személytelen, lélektelen átalakításokkal a házak holmi fattyakká válnak, netán az emberi önkény tehetetlen áldozataiként eltűnnek. Csak ezt követően említhetjük a természeti csapásokat és más okokat, még a háborús pusztítások esztelensége is csak ezután jöhet sorra. Igaz, egyes házak mindezek után, megnyomorítva is tovább

élnék, esetleg felújítják őket, hébe-korba némelyiket szakértői kezek restaurálják! Azok, amelyeket elkerül a balsors, önálló életet kezdenek el élni, minél tovább élnek, annál vitálisabbak, a korral egyre fiatalodnak: a hely üzenete, kinézete, térfogatának rendeltetése, funkcionalitása, innovációi, egész létének mindent átfogó jelrendszere által. Azokat, a hiteleseket, bizonyos idő múltán, egy újabb korszak a letűnt korok megvesztegethetetlen tanúivá kiáltja ki!

Amikor szerencsésen átfedi egymást az, hogy a jelennek van érzéke a múlt épületei révén küldött üzenetek és tartalmak kiolvasásához az eljövendő megfontolások homályos kiindulópontjainak nevében, akkor a HÁZ teljes „lényében” kitárul, megmutatja üzeneteinek egymásra rakódott rétegeit, leolvasható jeleit, a sejtések kiapadhatatlan suttogását. S csak ekkor kel az épület szuggesztíven életre, ekkor kezdi élni a jelek életét! Sajnos, soha nem lesz „halhatatlan” és bizonyosan tartós.

Ma reggel csörög a telefon!

– Átlapoztad-e a mai Subotičke novínét?!

A hang teli keserűséggel és tehetelen dühvel, szinte dadogva közli – házat bontanak!

Valamivel később, egy másik barát rezignáltan mondja: Menj a Zombori útra, igazi „vukovári stimmungban” lesz részed . . .

Nézem az újságban a fotót, és megértem az új szakkifejezés jelentését: vukovári – a szégyentelen, esztelen rombolás, mint a szenvedélyektől elvakult „érinthesetlen” hatalom ismertetőjele!

Ez alkalommal az áldozat egy polgári épület, azaz Petar Dulic szabadkai polgár családi otthona, amelyet Salga Mátyás tervezett 1903-ban. Azóta állt ott ez az épület, azóta volt a régi Zombori út elejének dísze, igaz, hogy immár a Fasizmus áldozatainak tere 9-es szám alatti címen. Még a cím is az idő múlásának vészterhes felgyorsulásáról tanúskodik! Annak idején a „zombori” volt az egyik az „utak csillagában”, amely megjelölte a régi város központját. Ott a mélykúti, szegedi, zentai, pétervárad, sziváci, zombori, bajai utak kiindulásánál és kereszteződésénél a lerombolt vendéglő-fogadó helyén a tizenkilencedik század közepén egy kettős rendeltetésű épületet emeltek: szálloda volt és színház! A „hat korinthuszi oszloppal” ékesített klasszicista portál, amely ma kétségkívül jelkép értékű – az első mérőföldkő volt a városiasodás útján! Nyilvánvaló, hogy a síkságon szétszórt paraszti és „föld-

* Viktorija Aladič: „Skinimo zaštitu sa gradskog jezgra i rušimo gospodo, rušimo!”, Subotičke novine, 2000. november 24., 11. old.

szintes” város lakói világosan és egyértelműen kifejezték polgáriasodási szándékukat. Ez a polgári ház keletkezésének és végleges tartalmának, sajátos formája kialakulásának időszaka.

Most pedig lebontották a „polgári házak stílusának” lezárását jelentő egyik legszebb építményt. Ugyanebben az évben épült a Raichle-palota is, amelyet a későbbiekben az új stílus egyedülálló alkotásaként tartanak számon. Ez és a többi épület is kizárólag a polgári házak megismételhetetlen urbánus struktúrájába ágyazva jöhetett létre. Ugyanis csak a művelt, felettebb vitális polgári réteg támogathatta az „új stílust”. Szabadka sajátos arculata tehát ebben az egyedülálló, századfordulós években alakult ki az eklektika és a szecesszió szimbiózisaként, a hagyományos és a modern választóvonalán, s voltaképpen a kapitalizáció és a városiasodás jelképe, az új polgári réteg kezdeményező hajlamának és termékeny ambícióinak eredménye. Hol, ha nem a városban? Szabadkának, amely sok más helységet megelőzve vált várossá, ma nincs városi státusa. Annak ellenére, hogy az épületek a bennük működő intézményekkel és más, a városra utaló jellegzetességekkel ezt kétségkívül tanúsítják. Nincs már meg az az első szálloda, erőszakkal rombolták szét a színházat, s el kellett távolítani a régi polgári házakat is Szabadka utcáiról . . . ebből sok mára meg is valósult. Mintha csak valaki „tervszerűen” változtatná meg a városképet a korszerű egyenépítészet hatatos segítségével!

Ezért fájdalmas az, ha valaki fitymálva emlegeti a Raichle-palotát, amikor vásári tartalmakkal felcserélve akarja megszüntetni az évszázadosnál is régebbi „korszót”, amikor lebontja a polgári házakat; helyette önjelölt státusszimbólumként álboltívek, tornyok és tornyocskák hamis „giccspoétikájával” telepíti be a várost.

Az n. „polgári ház” L-alakban épült, s igen látványos utcai résszel büszkélkedik: van egy tágas „szárazkapu-bejárata”, olyan kapuval, amely olykor önmagában is kézműves remekműnek számít; aztán van három szoba, amelyből a középső, a legnagyobb az „ebédlő”. A bejárathoz közelebb eső a „férfiszoba”, a másik felén pedig a „női szoba” helyezkedik el. A homlokzat díszei a nagy, gazdagon díszített „úri” ablakok, 2+3+2 beosztásban. Előfordul, hogy a bejárat felőli oldalon van még egy ablak, ami azt jelentette, hogy a ház ura valamilyen társadalmi tevékenységgel foglalkozik, s itt orvosi rendelő vagy ügyvédi iroda működik, esetleg ez egy tehetős értelmiségi „dolgozószobája”. Ha a kapu másik felén is van egy ablak, úgy az azt jelentette, hogy az épületben

van egy házmesteri lakás is, mert a háziak gyakran tartózkodnak a „majorban”, a mezőgazdasági munkálatokra felügyelve.

A ház utcáról nem látható része az udvarban húzódik. Ez a rész, az L-alak sarkában, az „alkóvos szobával” kezdődik, amely általában nem kapott természetes fényt. Ennek falába nyílást vágva és a női szobához csatolva egy kettős rendeltetésű helyiségegyüttest kaptak. A belső részt, amelyet függönnyel választottak el, hálószobának használták, míg az utca felé eső szoba a nők és kisgyermekek nappali tartózkodására volt hivatott. Az alkóvos szoba után, kétségkívül az európai polgári hagyományok szellemében, következik a többi helyiség, a konyha, a kamra, s a tehetősebb házaknál, a „cselédszoba”. A szárazkapu-bejárártól kezdődően végig, az épület teljes hosszában folyosó, gang húzódott. Az utcai részhez tartozó általában szélesebb volt, ezt gyakran be is üvegezték, s ajtó választotta el az udvari „ámbitustól”, amely az udvar végéig, illetve a padlásfeljáróig nyúlt.

A telek végében és a szomszéd felé magas falat húztak, s így a házak lakói az utcai ablakokat eltakaró „plüssfüggönyök” mögött elterülő „külvilágtól”, az „avatatlan pillantásoktól” védve voltak. Az udvar elülső részében szépen gondozott kert volt, ahol szívesen üldögéltek a ház lakói, amúgy, „kényelembe helyezve magukat”, ahogyan az utcára nem léphettek ki, hiszen az utcára soha nem volt szabad otthoni öltözékben kilépni. Az ilyen módfelett szigor „viselkedési szabályok” betartásában a már említett „ebédlő” igen fontos szerepet játszott. Ott fogadták ugyanis az első „vizitbe” érkező vendégeket. Ettől a találkoztól – amelyben az otthon légkörét szemügyre véve a vendég „felbecsülte” a házigazdát, aki ugyanígy „megsaccolta” vendégét – függött, hogy a későbbiekben viszonzák-e a látogatást, illetve hogy ezek a látogatások esetleg s későbbiekben üzleti kapcsolatokká és tartós barátsággá alakulnak-e. Az „ebédlő” volt tehát az a helyiség, amely elárulta a lakók anyagi helyzetét, ízlését, a háziak tájékozottságát, utazási szokásait, társadalmi aktivitását stb., s már ezáltal is világosan utalt a háziak „városiasodására”, vagyis polgárosodására. Akik természetesen büszkék voltak őseikre, hivatásukra, vagyonukra, de ugyanakkor rendíthetetlenül kitarítottak az „európai irányultság” mellett.

A polgári ház szelleme a városiasodás energiáinak forrása is, s itt formálódtak a haladó személyiségek. A „biztos” otthonokból utaztak el európai tanulmányutakra, a „jó hírű” egyetemekre, főiskolákra. A polgárok leginkább három nyelvet beszéltek, hiszen környezetükben ennyi

volt használatban. Tanulmányaik során további egy-két idegen nyelvet is elsajátítottak. Külföldön szerzett szokásaikat továbbra is ápolták, újságokat és folyóiratokat járattak, gyakran és szívesen tértek vissza tanulmányaik színhelyére, s rendszeresen látogatták a mind népszerűbb nyaraló- és fürdőhelyeket. Az évek során a polgári házak „klasszikus” enteriőrjei a háziak tulajdonságairól és érdeklődéséről is tanúskodtak. Válogatott könyvek kerültek a polcokra, drága képek, az utazások emlékei, olykor vadásztrófeák ékesítették a lakást, a bútorokat „modernbb” darabokkal egészítették ki, leveleket, fényképeket, a világ nagyvárosaiban rendezett kiállítások, hangversenyek belépőjegyeit, vonatjegyeket és olyan híres szállodák étlapjait őrizték, ahol a ház ura szívesen megszállt üzleti útjai során. Idővel a lakások valóságos „műgyűjteményekké” alakultak, a család felemelkedésének történetévé, s a társadalomban lejátszódó eseményekkel összhangban váltak az annyira áhított „Európával” összhangban álló „modernizáció” bizonyítékaivá.

A polgári házak a „szállások” evolúciójának dokumentumai, azé az evolúcióé, amely során a szállások a síksági városok – kiváltképp Szabadka – homogén urbánus struktúrájává alakultak. Itt a szálláslakók „városi házakat” építettek, s a lakók „elvároshiasodásával” fejlődött annak a vitális urbánus struktúrájának a részévé, amely a századfordulón – más környezeteket megelőzve – az „európai modernizmus útján tett első lépésként” elfogadja a szecesszió stílusát. Az ilyen „polgári struktúrából” sarjadnak ki azután azok – a ma már híres – „mezsgyekövek”, amelyek a tizenkilencedik század és a huszadik század fordulóján keletkezett európai építészeti örökség mércéivel mérhetők. A polgári házak struktúrája a „humusz”, az az éltető talaj, amelyből azután kinőtt a szabadkai Zsinagóga (1902), a Raichle-palota (1903), a Városháza, amelyet 1912-ben fejeztek be, abban az évben, amikor a palicsi fürdő épületegyüttese is elkészült. Hamarosan, 1914-ben azonban kitört az első világháború, és a szabadkai építészet virágzása félbeszakadt, s ezzel vége lett a „századforduló” évtizedének is, amelyet a mindent felölelő művészet, a Gesamtkunstwerk megismételhetetlen időszakának nevezhetünk!

Természetesen, a családi ház mellett – amely a „polgári ház” nukleusza – létezik ennek a kapitalizáció által életre hívott másik, emeletes változata is. Voltaképpen „minden azonos”, azzal, hogy a földszinti részt a városi gazdálkodásnak rendelték alá, itt kereskedőknek bérbe adható üzlethelyiségeket alakítottak ki. Az az eredeti „polgári ház” most az

első emeleten kapott helyet. A L-alakú épület udvarra eső részéből – úgy a földszinti, mint az emeleti részen – mind gyakrabban bérlakásokat képeznek ki. Az egykoron „földszintes és póriás” Szabadkán megjelent a gazdálkodás „polgári” változata – a járadékfizetés. Új, funkcionális tervek szerint épülnek fel az ún. bérpaloták, ezek a többemeletes, a lakók fizetéképességéhez idomuló, különböző komfortfokozatú lakásokkal rendelkező épületek. Természetesen a presztízhelyekre a „jövevény” polgárok költöztek be, akik nélkül nem működhet a város. A póriás majd városias jellegű település történelmi magja mindinkább „nagyvárosi” kinézetet ölt, a várost körülvevő gyűrű, amely megszüntette a kisváros falusi jellegét, s mintegy koszorút képez a város köré, amelyen belül a XX. századi törekvéseket jelző épületek emelkedtek.

A huszadik század elejének törekvései felvillantották az ember előtt a jövőbe vetett hitet, de a városok hirtelen növekedése, a társadalom rétegződése és a „dolgok természetes rendjének” megváltoztatása miatti balsejtelmet is. A remény százada aztán önmaga ellentétébe csapott át. A századforduló mindent elárasztó rajongása – amely az utánozhatatlan Gesamtkunstwerk is létrehozta – reménytelenül összeomlott az elkerülhetetlennek bizonyuló háború közelségétől. William Morris (1834–1896) munka–művészet–élet hármasa utópiának bizonyult.

Szerencsére a Gesamtkunstwerk mint a kreatív diszciplínák együttese, a „különbözőségek egységének” mindent átható művészete, a különböző, de öntörvényű alkotók nemes törekvése, Szabadkán e szintézis gyönyörű együttesét hozta létre.

Ezután következett „a két háború közti időszak”! Az alig észrevehető erózió a polgári réteget is megérintette. Szabadka, az államhatárhoz közel fekvő „garnizon város” a gettóizálódás útjára lépett. A polgári vitalitás, mint a városépítés fő mozgatóereje, lanyhult, majd a „kispolgári önelégültség” posványába süllyedt.

A „két háború közötti” évtizedben a városkép meghatározó jegye lett a Zsinagóga és a Városháza épülete. Az előbbi érintetlenül, a másik – miután az értékes vitrázsokat leszerelték, s a pincébe zárták – megtépázva. Az új hatalom az előző szimbolikáját látta benne; akár a köztéri emlékműveket, a vitrázsokat is elrejtették az elkövetkező időszak nézőteréből. A Raichle-palotát, amelyet annak idején „dobra vertek”, megfosztották „polgári jegyeitől”, csodás, pazar belső berendezésétől. Tovább éltek azonban a családi házakban és a módosabb lakásokban a

„polgári enteriőrök”. Igaz, mindinkább az ablakokat eltakaró plüssfüggönyök mögött, az utcai zajtól távol, a harmincas évek elejének nagy gazdasági válsága és az évtized végének jeges rémülete közepette.

A sejtek beigazolódta, a második világháború 1941 tavaszán megérkezett. A vitársok a pincéből visszakerültek a nagy tanácsterembe, s a Városháza immár nemzeti szimbólummá nőtte ki magát. Az előtte álló emlékművet előbb lefejezték, majd el is tüntették. A korábban már ismert módszerek szerint. Az elszabadult szenvedélyek romboló ereje hamarosan nem kímélte a Zsinagógát és a szabadkai polgárok egy népes csoportját sem. A zsidóüldözés a polgári otthonok javát is szétzúzta. Előbb lepecsételték a lakásokat, aztán meg széthúzták a berendezést, s a szabadkai „városiasodás” egyedülálló dokumentumai tűntek így el örökre. Annak idején a Zsinagóga, mint az építészeti újítások ékes példája, mint a művészi diszciplínák szintézise, a többnyire egymeletes épületek fölé emelkedő hatalmas kupolájával a modern városépítés és a fejlődés jelképe volt. 1944 végén a kiürített, értékeitől megfosztott épület az esztelen halálgár jelképévé vált. Nemcsak a zsidókat veszejtették el, hanem az egykoron „Európa felé tekintő” síksági város más lakóit is. A Városházát, a véletlen folytán, megkímélték a bombázások. A bombák azonban sok polgári házat, s a talán még értékesebb, az igazi őslakosok régi „kúriáit” megsemmisítették. Sokukról még fénykép sem maradt.

Az országhatár ismét északabbra került, s megkezdődött a „második világháború utáni időszak”. Beharangozták a „szebb jövőt”, amelynek útjait tragikus események sora szegélyezte. Most egy másik rétegre került sor. Köztük a „kulákokra”, a „népidegen elemekre” – vagyis elsősorban azokra, akik igazán és minden tekintetben Szabadka polgárai voltak a századfordulón, azoknak a póroknak az utódai, akik gyerekeiket azért küldték messzi iskolákba, hogy „városépítőként” térjenek vissza. Házaik enteriőrjei, amelyek annak idején a „különbözőségek egységének” voltak ékes példái, amelyeket az emlékezés patinázott, most úgy elolvadtak, mint tavasszal a hó. „Őrzők”: a furcsa, úri „manírokkal” bíró öregek, a régen „demodének” számító ruháik fölött kopottas bundát viselő idős hölgyek, a hallgatólag házaspárok, de még inkább a tehetetlen, gyenge özvegyek, akik „féltékenyen” védtek-őrizték a polgári enteriőrök teljességét. Inkább éhesen, mint jóllakottan, visszahúzódva és magukba roskadva, a bútorok, műtárgyak, régi okmányok, az egykori ruhatár és az iparművészet csak számukra „rendkívül értékes” darabjai

között éltek emlékeiknek. Miközben lépten-nyomon ki voltak téve a „mindenki egyenlő” eszméjétől megrészegült, felfuvalkodott állpolgárok megvető pillantásainak. Szabadkát a továbbiakban egy másik réteg alakította, amelyet a hangzatos „munkásosztály” elnevezéssel illettek. Az ötvenes évek elején Petar Dulić már említett háza is címet „változtatott”, és egyszeriben a Fasizmus áldozatainak terén állt. Ami a „polgári réteget” illeti, ez végérvényesen eltűnt a porondról, nem sokkal a Városháza földszintjén működő Városi Kávéház demonstratív felszámolását követően, valamikor 1945 tavaszán. Akkor már a vitrázsok is újfent a pincében voltak, miután csizmatalpak nyomorították meg őket. Szerencsére nem semmisültek meg. A Városháza is átvészelte az elvult szenvedélyek és a múltat a jövő nevében törölni akaró demagóg „színház” időszakát. Körülötte mindjobban felgyorsult az idő, s az egykori polgári enteriőrök a felismerhetetlenségig „szétmállottak”, a homlokzatok peregetek és töredeztek, a régi házak helyén új épületek emelkedtek. Egy szerény, de igen jellegzetes polgári házat is eltávolítottak a leendő Pátria Szálló környékéről 1961 nyarának végén. Ez volt a Kosztolányiék háza, ahol 1885-ben a költő is született.

Később, a műemlékvédelem és az építészeti örökség megvédése Szabadka hangsúlyos tevékenységévé, a város egyik ismertetőjegyévé válik. A Városházát mind gyakrabban úgy emlegetik, mint szimbólumot és tájékozódási pontot. Különösen a „gastarbeiterek”, akikből mind több van Európa-szerte, emlegetik nosztalgiával a „Városháza tornyát”. 1967 tavasza óta a Városházát törvény védi, s műemlékké nyilvánítják a Zsinagógát és a Raichle-palotát; a vitrázsok ismét előkerültek, Ante Rudinski gondos felügyelete alatt restaurálták őket, és 1991 óta ismét eredeti fényükben tündökölnék.

A mindent felölelő kreatív egység energiája 2000 nyarán sok európai város képviselőit gyűjtötte össze. Akkor, a spanyolországi Barcelonában, ahol a páratlan katalán építész, a nagy álmodozó, Gaudí alkotásainak sokasága látható, *Ruta Europea del Modernisme* címmel nagyszerű kiállítást rendeztek június 1-je és 4-e között. „Az európai modernizmus útját” mezsgyekövek szegélyezték, a századforduló építészetének páratlanul szép példányai. Az Európa különböző részéről származó, itt (fotók révén) bemutatott összes épületet a szecesszió szelleme kötötte össze, a Gesamtkunstwerk, a minden területet felölelő műalkotás, az építészet és a kézművesség szintézise, az exteriőr és enteriőr sajátos, egy épületen belüli egybejártsága. A századforduló építészei mindig,

minden alkotói megnyilvánulásukkal a kor szellemét kifejező átfogó megoldást kívántak létrehozni. A különféle anyagok és több művészeti ág e hallatlan összhangja, az építészek, festők, szobrászok, formatervezők, technológusok és iparosok minden munkáján szembetűnő volt, legyen szó barcelonai, müncheni, bécsi, darmstadti, párizsi, kijevei vagy ljubljanai, szabadkai vagy prágai, kecskeméti, budapesti vagy más épületről.

A szabadkai Városháza az említett kiállításon méltán tündökölt az európai modernizmus fellegvárainak épületeivel együtt, a szintézis sajátos, páratlan szépségű példányaként. Szinte sugározza az akkori uralkodó stílus szellemét, amely révén ez a város is bekapcsolódott az európai művészet „vérkeringésébe”. Teljesen természetes! Hiszen Szabadka mindig összhangban állt Európával.

A szintézis utáni törekvés, a kaoszon való felülemelkedés, a megcsontosodott historicizmussal való szembeszállás sajátos programjává alakult, amely a kézművesek kreatív energiáit is mozgósította. Tulajdonképpen mindez az egyén sajátos értékeinek felélesztését és kifejezését serkentette.

Ez volt a beköszönő polgári réteg stílusa.

Szabadka építészeti örökségének darabjaival, a pillanat szellemének kétségtelen jelképével jelölte ki hovatartozását. Most ezeknek az épületeknek a fényképei ott voltak azon a kiállításon, amely éppen ezt a mindent átfogó kreatív egységet volt hivatott prezentálni.

Így azután, a szabadkai Városháza nemcsak egy városiasodó síksági település jelképévé vált, hanem a „sokszínű egység”, az alkotói feszültség e sajátos megnyilvánulásának egyik láncszemévé is, amely méltó a kreatív toleranciában élő itteni polgárokhoz is.

Ezzel együtt a többnemzetiségű struktúra s az egymástól sok tekintetben különböző, s mégis egységben élő szabadkaiak megérdemlik ezt a szimbólumot: a sokszínű egység jelképét. Ez a szimbólum pedig a „polgári házak” csoportjából nőtt ki, amelyek sajátos – európai! – szellemet sugároztak. Ezért gondolom úgy, hogy ez a legjellemzőbb örökség, amit magunk után hagyunk a jövő nemzedékeinek ebben a pillanatban, az évezred fordulóján.

NÁRAY Éva fordítása

AZ ÁRPÁDOK CSALÁDI TÖRTÉNETE EGY NAGYBECSKEREKEN MEGJELENT KÖNYVBEN

Ó Z E R Á G N E S

Szűkebb pátriánk több mint egy évszázaddal ezelőtt sem szűkölködött a múlt iránti tudományos érdeklődésben, annak magas szintű művelésében és eredményeinek publikálásában.

Erről nemcsak a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulata köréhez tartozó szerzők munkássága tanúskodik, hanem a mai Bánát területén, elsősorban Becskereken és Versecen zajló élénk szellemi tevékenységet kifejtő egyének is. Ezek közé sorolható a Pleitz-féle könyvnyomda és a keretében több generáción át folyó kiadói tevékenység. Az egyik ilyen kultúrtörténeti gyöngyszem, amely nálunk jelent meg, a Szabó Ferenc németeleméri plébános által szerkesztett Történeti Nép- és Földrajzi Könyvtár, melynek jelentőségére Lőrinc Péter és Németh Ferenc, a Pleitz-féle nyomda és kiadói tevékenységének múltjáról értekezve már rámutattak.

Ez a Szabó Ferenc által szerkesztett társadalomtudományi sorozat, melynek 1887. és 1903. között több mint nyolcvan számozott kötete jelent meg, nemcsak a művek szerzőiről tanúskodik, hanem annak az elgondolásnak a nagyságáról is, melyet Szabó Ferenc megálmodott. A sorozatban olyan művek jelentek meg, melyek között a történettudomány legkülönbözőbb területeivel és kérdéseivel foglalkozók voltak túlsúlyban. Talán érthető is, hiszen Szabó Ferenc esperesplébánosi tisztje mellett, történettudósként is jeleskedett. Sajátos életcélja volt a történelmi ismeretek terjesztése és népszerűsítése. Mivel a sorozat köteteinek megjelenési költségeit legnagyobb részben egyházi pénzek-

ből fedezte, a megjelent műveket az iskoláknak és egyes könyvtáraknak ingyenesen küldte el, és így azok, minden túlzás nélkül állíthatjuk, a legszelebb néprétegeknek is hozzáférhetővé váltak.

A sorozat keretében alapvető történelmi kézikönyvek is napvilágot láttak. Ezeknek a sorába tartoznak azok a kötetek, melyek vizsgálódásának középpontjába a történettudomány egyik alapvető és fontos segédtudományának, a származástannak-genealógiának a kérdései voltak. Szerzőjük a felvidéki származású Wertner Mór (1849–1921), aki pályafutását orvosként kezdte, a történelem iránti érdeklődését pedig orvos-történeti kutatásokkal folytatta, hogy aztán a már említett genealógia terén jeleskedjen. A rendelkezésre álló adatok arról tanúskodnak, hogy Ausztriában és Németországban nagyobb tekintélynek örvendhetett mint Magyarországon, még annak ellenére is, hogy az első német nyelven megjelent munkái is az egyedüli magyar uralkodó család, az Árpádok családtörténetével foglalkoztak. Az 1887-ben Berlinben *Glossen zur Genealogie der Arpaden*, majd 1888-ban Bécsben *Die letzten Arpaden* címmel jelentek meg. A magyar fővárosi tudományos közvélemény „érdektelenségéről” tanúskodik többek között az a levél is, melyet 1889. február 22-én írt Szilágyi Sándornak, a magyar történettudomány kiemelkedő egyéniségének és tudományszervezőjének, amely így szól:

„Nagyságos Úr!

Miután már nem reményelem, hogy tavaly beküldött cikkem (Álmos királyfi stb.) a Századokban megjelenik, Méltóztassék a saját költségemre visszaküldeni.

Kitüntetett tisztelettel

Dr Wertner

Úgy látszik azonban, hogy Szabó Ferenc a bánáti Németeleméren ráérezett Wertner kutatásainak értékére, mert a Történeti Nép- és Földrajzi Könyvtár sorozatában négy kötete jelent meg. Ezek közül három az Árpád-házi királyok családjával és a magyar uralkodó nemzetségek genealógiai kérdéseivel foglalkozott. Az első könyv 1891-ben jelent meg két kötetben a *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig* címen, majd szinte természetes folytatásként az első magyar uralkodóház, *Az Árpádok családi története* 1892-ben Nagy-Becskereken, Pleitz Ferencz Pál Könyvnyomdájában. Már Németh Ferenc is, aki elsősorban a Pleitz-nyomda tevékenységével foglalkozott, a sorozat címszavai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a sorozat egy megkomponált, átgondolt

egészet képezett, és a kiadásra kerülő műveknek előre betervezték a helyét. Talán ezt támasztja alá az a tény is, hogy a magyar uralkodócsaládok történetével foglalkozó kötet az 52. a sorozatban, míg az egy évvel később megjelenő, *Az Árpádok családi története* 51. kötet jelzetet kapta. Majd 1893-ban Wertner a *IV. Béla király története* című munkája látott napvilágot a sorozat 55. köteteként, de nyomtatásának helye Temesvár lett.

Az Árpádok családi története című művében Wertner Mór az első „nemzeti dynastiánk” származástörténetével foglalkozott. Kutatásai több éven keresztül folyhattak, mert munkáját az a tény, hogy az Árpád-házi család egy tagja sem lépett saját családbeli taggal házasságra, „s ilyenformán az Árpádok családtörténete a középkor majdnem összes uralkodó családainak politikai, kulturális és genealógiai történetét felkarolja”, megnehezítette és lelassította. De Wertner véleménye szerint „így nemzetközi jelentőségűvé” vált. „S minthogy nemcsak az Árpádok családtörténete, hanem számos vele összekötött, más családnak genealógiája a napjainkban mindinkább előtérbe lépő kritikai irány daczára is még nagyon sok ismeretlen anyagot mutat fel . . .”, vélte a szerző.

A genealógiai kutatások minden korban és minden kutatótól nagy türelmet, aprólékosságot és mindenekelőtt széles és mindenre kiterjedő figyelmet igényeltek. Így az Árpád-házi királyok családtörténetével foglalkozó Wertner Mór munkáját is ezek a jelzők illetik, különösen akkor, ha tudjuk, ennek az uralkodócsaládnak majdnem kétszáz, pontosan százkilencvenhét tagjáról kellett életrajzot írni.

Hogy az adatok pontosak legyenek, a genealógusnak a következő adatokat kellett ellenőriznie: a nevet, a származást, a születési adatokat, az életfolyást, házasságkötéseket, a halál időpontját és az utódokat. Ezeket az adatokat Wertner „a már meglévő irodalomnak különös tekintetbevételével többnyire okirati anyag, s a legújabb történelmi-kritikai eredmények felhasználásával” pontosította és állította össze. Hogy az Árpád-házi királyok családfájának teljes képét tudja prezentálni, természetesen nemcsak a latin és magyar nyelvű irodalmat, hanem az orosz, német, angol, holland, dán, francia, görög, lengyel, horvát és szerb nyelvűt is többek között ismernie és használnia kellett, hogy csak a leggyakrabban előfordulókat soroljuk fel. Munkája sajátos összehasonlítás volt tulajdonképpen, melynek alapján az akkori rendelkezésre álló irodalom alapján vonta le következtetéseit. Miközben arra kellett ügyelnie, ne essen abba a hibába, hogy „a történelem hőseit az emberi

tökéletesség eszményképeinek tekintsük s ezen szokásunknak az a következménye, hogy ezen alakok tetteit és működését, gondolkodásmódját és törekvését, a történetbe való befolyásukat túlbecsülve bíráljuk meg; többnyire abba a hibába esünk, hogy ez alakoknak megbírálásánál, a rájuk vonatkozó összes ismertető jeleket nem vonjuk a kritikának azon mértéke alá, a melylyel a közönséges halandók életét s működését máskülönbén megbírálni szoktuk”.

Ha ezt az elvet érvényesítik az uralkodók elbírálásában Wertner Mór szerint, olyan „megfejtésekhez jutnak, melyekről a bíráló utókornak csak a legkritikább esetekben volt tudomása”.

Szerinte ezt a kritikai álláspontot a történettudományban a genealógia helyettesíti, hiszen az uralkodókról alkotott teljes képhez „az ember befolyáshatárain kívül eső tényezők mellé” a „... tisztán emberi, az egyéni-családi-s társadalmi bensőségtől áthatott tényezőket is” ismerünk kell. Mert ezek a családok a „népek sorsára”, „országvilág” sorsára befolyással voltak, tehát „általános történelmi jelentőségét elvitatni lehetetlen”.

Wertner Mór például *Az Árpádok családi történetében* így ír V. István király haláláról:

„István 1272 nyarán Szerbiába ment, hogy véget vessen az Uros István szerb király és ennek fia Dragutin, V. István veje közti ellenségeskedésnek (természetesen Dragutin pártját fogta). Ott időzése alkalmával hozták neki hírül ifjabb fiának, Andrásnak Ausztriába való elszöktetését. Ez a gonosztett annyira elkésérítette, hogy legott elhagyta a tábort és vágatva haza indult, hogy fiát visszahozza. Az idegek felcsigázása s a tikasztó hőség elannyira beteggé tette, hogy Budára érve, tökéletesen kimerült volt. A városból a Margitszigetre – leánya itt apácza volt – átvitette magát; itt halt meg 1272. aug. 1-én. Ugyancsak itt temették el.”

A nyomtatásban mintegy tízsornyi szöveghez három, eredeti oklevél szolgál bizonyossággal, lábjegyzetben.

Wertner Mór megszállottja lehetett a származástani kutatásoknak. Saját bevallása szerint középiskolai tanulmányai óta foglalkozott vele, és hogy egy-egy családtörténeti rejtély már akkor, „farkas éhséget” idézett elő benne a további kutatásokra. Mint ahogyan arról is szólt, hogy mekkora élvezetet nyújtott számára „az a tény, amelyet valamely nemzedékrendnek fáradságos munkám árán való összeállítása” jelentett.

Meg volt győződve arról, hogy módszere egyedi. „Amennyire én tudom, az újabbkori irodalom valamely genealogiai thema tárgyalása alkalmával mindeddig nem haladt ezen az úton.” S többéves családtörténeti tanulmányainak vívmányait és tapasztalatai nagy részét *Az Árpádok családtörténetének* összeállításakor alkalmazta, melyet több nemzedekrendi táblával tett közzé könyvében.

Hogy milyen mértékben játszottak szerepet a Szabó Ferenc által szerkesztett sorozatban megjelent művei a hivatalos történész körökbe való befogadásához, nem tudhatjuk, egy azonban biztos, hogy 1896-ban már megbocsátotta Szilágyi Sándor kezdeti „érdektelenségét”, és ismét küldött publikálásra szöveget, mely „6 évig folytatott kutatásának eredménye” volt. „Azon kéréssel, hogy vagy a Századokban vagy a Történeti Tárban mielőbb közzé tenni sziveskedjék”. „Azt hiszem – írja Wertner –, hogy a munkámban lévő számtalan helyreigazítással és meghatározással hazai történetbúvárokunknak szolgálatot tettem.”

Ortvay Tivadar azonban afelől volt meggyőződve, hogy „alig van a hazai historikusnak könyvre nagyobb szüksége mint a jelenre” (Wertner: *Magyar Nemzetségek* című könyvének előszavából), hogy Wertner Mór „kétségkívül egyike a legképesítettebb genealógusainknak, ki biztos szemmel ismeri fel az egyes nemzetségek és családok összetartozását . . .” A magyar középkor történetével foglalkozva Hóman Bálint is értékelte munkáját. „Karácsonyi mellett Wertner nemzetségtörténeteinek és archontológiai cikkeinek is igen jó hasznát vettem” – írja egy lábjegyzetben.

Így a napjainkban megjelenő „modern” művek is gyakran hivatkoznak rá, Györffy György valamint Kristó Gyula, aki 1983-ban úgy ítélte meg, hogy művei „ma már több helyütt kiegészítésekre, módosításokra szorulnak (egyáltalán ideje lenne már letörölni a sok évtizedes port elsősorban Wertner Mór által összeállított listákról, s új archontológiai táblákat összeállítani), de alapvető következtetések levonására még így is alkalmasak”. Úgy tűnik, ezen álláspontján Kristó Gyula a mai napig nem változtatott, mert a Makk Ferencsel közösen írt *Az Árpádok fejedelmei és királyai* című, 2000-ben megjelent könyvének az ajánlott bővebb irodalom listájának első helyén Wertner Mór *Az Árpádok családtörténete*, Nagy-Becskereken, 1892-ben megjelent műve áll.

A fenti megállapítással azonban több mint egy évszázaddal ezelőtt maga a szerző, Wertner Mór is tisztában volt, mert így írt: „Tudom,

hogy munkám mint minden emberi mű gyarló és tökéletlen, hogy az újabban kiadandó okiratok az általam mondottakat bővíteni, pótolni és magyarázni fogják, hogy munkám nem egy lapja marad széljegyzet nélkül.”

S kell-e ettől több száznyolc év múltán?

IRODALOM

- Dr. Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek, 1892
 Wertner Moritz: *Glossen zur Genealogie der Arpaden*. Berlin, 1887
 Wertner Moritz: *Die letzten Arpaden*. Wien, 1888
 OSzK – IX/719, Wertner Mór levelei Szilágyi Sándorhoz.
 Wertner Mór: *Magyar nemzetségek*. Temesvár, 1891
 Hóman Bálint: *Magyar középkor*. Budapest, 1938
 Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983
 Kristó Gyula–Makk Ferenc: *Az Árpádok fejedelmei és királyai*. Budapest, 2000
 Szegfű László: *Sarolta. Középkori kútfőink kritikus kérdései*. 239–253. Budapest, 1974
 Lőrinc Péter: *A Pleitz-ház tudományos kiadói tevékenysége a bánáti rónán*. Újvidék, 1979
 Németh Ferenc: *A bánáti tipográfus*. *Magyar Szó*, Újvidék, 1995

A DÉLVIDÉKI MAGYARSÁG POLITIKAI HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A. SAJTI ENIKŐ

Egy kisebbség szervezkedésének, önmegőrzésének lehetőségeit és korlátait több tényező befolyásolja. Hogy csak néhányat említsek: függ egyrészt az adott kisebbség társadalmi struktúrájától, a polgárosodás fokától, történelmi, szellemi, erkölcsi hagyományaitól, politikai tagoltságától, az adott ország kisebbségi politikájától, toleranciájától, a nemzetiségi kérdés nemzetközi súlyától, s nem utolsósorban az anyaország kisebbségtámogató külpolitikai lehetőségeitől. Hozzászólásomban ez utóbbi szempont vázlatos számbavételére vállalkozom a délvidéki magyarság két világháború közötti története kapcsán.

A szerb és antant csapatok 1918 novemberében délvidéki bevonulásával, majd az újvidéki Nagy Szláv Nemzetgyűlés november 25-ei határozatával a Délvidék elszakítása, elszakadása lényegében befejezett tényvé vált. A békeszerződések aláírásáig ugyanakkor a terület államjogi helyzete rendezetlen maradt: a belgrádi katonai egyezmény (1918. november 13.) a Bácska, Bánát polgári közigazgatását a magyar szervek hatáskörébe utalta, az újvidéki Nemzeti Tanács ezzel a feladattal ugyanakkor a helyi, tartományi kormányt, az ún. Bánát, Bácska, Baranya Nemzeti Igazgatóságot bízta meg. Mint ismeretes, a szerbek által megszállt Pécs, Baranya egy része, Baja és környére is a Nemzeti Igazgatóság hatáskörébe került. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy az SZHSZ Királyság kikiáltásával (1918. december 1.) Belgrád sajátjának tekintette az említett részeket, bár külpolitikai okok miatt a Nemzeti Igazgatóságot

csak szóban ismerte el, ami Újvidék és Belgrád között számos feszültség forrásává vált. Egy kérdésben azonban mind a lokális, mind pedig a centrális hatalom egyetértett: gyors ütemben meg kell kezdeni a terület nacionalizálását. A régi magyar és az új jugoszláv hatalmi szervek rövid, de annál viharosabb történelmi vetélkedőjét a határkérdés lényegében békeszerződés előtt történő eldöntése, valamint a szerb hadsereg jelenléte tette reménytelenül egyenlőtlen küzdelemmé.

A békeszerződés aláírásáig a magyar kormányok politikája arra irányult, hogy ne hagyjanak kétséget a szerbek által megszállt területek hovatartozását illetően. Változatlanul jogot formáltak a közigazgatásra, a törvényhozásra, az iskoláztatás fenntartására, az adószedésre és katonai sorozásra, abban a – ma már tudjuk – hiú reményben, hogy Horvátországot leszámítva a déli területek megmenthetőek a magyar állam számára. 1919. szeptember végéig a tisztviselőket, tanárokat, jogászokat arra utasították, tagadják meg az új hatalom által megkövetelt engedelmességet, ne tegyék le a hivatali esküt – amire a jugoszláv szervek tömeges elbocsátásokkal, kitoloncolásokkal válaszoltak. A Friedrich-kormány már – Erdéllyel ellentétben – a Felvidéken és a Délvidéken „látszólagos beilleszkedésre” utasította a tisztviselői kart. Ennek döntő oka, mint ismeretes, nem a területről történő lemondás, hanem a környező utódállamokból kitaszítottak, menekültek befogadásával, elhelyezésével kapcsolatos *társadalmi* feszültségek voltak. A trianoni békeszerződéssel a magyar kormányok, valamint a délvidéki magyarság szembe kellett nézzen azzal, hogy a szerb katonai megszállás, az új délszláv állam eddig ideiglenesnek hitt, átmenetinek remélt közigazgatása nemzetközi megerősítést nyert – az adott helyzettel tartósan kell számolni.

A kisebbségvédelmi szerződések vonatkozó *klauzuláira* nem kívánok kitérni, annyi azonban mégis idekívánkozik, hogy a belgrádi kormányok – egyedül az utódállamok közül – az optálási jog lejártáig (1922-ig) megtiltották a magyarok politikai, kulturális szervezkedését, és nem gyakorolhatták választási jogukat sem.

A magyar kormány – tekintettel az ország nemzetközi helyzetére, valamint az SZHSZ Királysággal fennálló rendkívül feszült viszonyra, egyéb eszközök híján, *titikos* csatornákon keresztül tartotta a 20-as évek első felében a kapcsolatokat az ottani magyarokkal.

A belgrádi magyar követségnek kifejezetten megtiltották, hogy közvetlen kapcsolatot tartson fenn a magyarokkal, a konspiratív érintkezésbe azonban bevonták a követség egyes munkatársait. Budapest említett álláspontjának kialakításához az a törekvés is hozzájárult, hogy elhárítsa azt a képet, amely a délvidéki magyarságot kollektíve államelenes, irredenta kisebbségként tünteti fel, akik, úgymond, engedelmes végrehajtói Budapest revizionista külpolitikájának.

1921 májusától a Bethlen-kormány a magyarok támogatását, érdekvédelmét lényegében 1931–1932-ig – a Felvidékhez, Erdélyhez hasonlóan – egy fedőszervezeten keresztül, a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központján, ezen belül is a Szent Gellért Társaságon keresztül látta el. Ennek elnöke Herczeg Ferenc, a korszak ünnepezt írója volt. A szervezet megalakítása része volt az ország konszolidációjának, s együtt járt az *irredenta* szervezetek feloszlásával, illetve tevékenységük korlátozásával. Központi apparátusa a miniszterelnökség 2. ügyosztályán keresztül közvetlenül Bethlen István miniszterelnöknek volt alárendelve, de fontos szerepet játszott benne Teleki Pál is. A TESZK pénzügyi támogatását – az országgyűlés megkerülésével – csak a kormánynak kellett jóváhagynia. A TESZK 1921–1922-es költségvetése az állami költségvetés kb. 0,4%-át tette ki, 251 millió koronát. Ebből 25 milliót a határon túli titkos katonai szervezetek támogatására használtak fel, amelyek támogatását 1921 nyarától egyébként beszüntették. 16 milliót külföldi propagandára, 48 milliót a Felvidék, 110 milliót Erdély, 37 milliót pedig a Délvidék számára irányoztak elő.

A Szent Gellért Társaság ez utóbbi összegből finanszírozta például a *Julián Egyesület* szlavóniai és boszniai szórványmagyarság számára fenntartott pécsi internátust, a protestáns és katolikus egyházakat, a magyar iskolákat, a magyar nyelvű sajtót, a kulturális egyesületeket, a gazdaköröket, a zágrábi magyar egyetemistákat, valamint az 1922 őszén megalakult Jugoszláviai Magyar Pártot.

S itt egy pillanatra meg kell álljunk.

Budapesten élesen különbséget tett a vajdasági magyarok különféle irányzatai között. Kifejezetten ellenérdekelt volt a *Bácsmezei Napló* köré tömörülő, Magyarországgal szemben éles társadalomkritikával élő, Belgrád kifejezett jóindulatát, támogatását élvező, Linder Béla nevével fémjelzett októbrista emigrációval szemben, valamint az új államba történő beilleszkedést nyíltan tagadó, önmagukat „harcos keresztény

magyarnak” nevező irányzattal szemben. Ez utóbbiak a Fáth Ferenc apátplébános által alapított újvidéki *Délbácska* című lap körét alkották. A magyar kormányok viszont teljes támogatásukról biztosították a jugoszláv királyság alkotmányos rendjébe beilleszkedni hajlandó, Belgrád hivatalos köreivel konszenzust kereső, ám a magyar kisebbség politikai, kulturális, gazdasági jogaiért kiállni kész, egy konzervatív politikai párt létrehozását igénylő csoportot, amelyet Streliczky Géza, Várady Imre és Deák Leó vezetett. E csoport szorosan kötődött az anyaország hivatalos köreihez, a mindenkori kormányhoz. Több, a jugoszláviai magyarokhoz eljuttatott instrukciójában a magyar külügyminisztérium egyenesen megfenyegette a magyarság vezetőit, hogy azok a személyek és irányzatok, amelyek nem értenek egyet a magyar politikai párt megalakításával, nélkülözni kénytelenek Budapest anyagi és erkölcsi támogatását.

A 20-as évek második felétől, a 30-as évek elejétől, a magyar–jugoszláv politikai párbeszéd megindulásával, majd felerősödésével párhuzamosan – amely szerves része volt a Locarno után kialakult európai helyzetnek – megjelent, majd egyre gyakrabban szerepelt a két kormány közötti tárgyalásokon a magyar kisebbség problémája. Ez azonban ekkor, a magyar fél által javasolt megneptámadási és döntőbíráskodási szerződés kapcsán inkább csak eszköz szerepet kapott a tárgyalásokon, s főként Belgrád szándékának kitapogatására szolgált. A jugoszláv kormány ugyan kezdettől fogva elzárkózott a javasolt szerződés kisebbségi kérdéssel történő összekapcsolásától, s mint ismeretes, a magyar–jugoszláv megneptámadási és döntőbíráskodási egyezmény helyett egy magyar–olasz barátsági egyezmény született 1927 áprilisában, s a két ország közeledésének a kisantant többi állama csakhamar véget vetett. A magyar–jugoszláv politikai párbeszédnek kisebbségi vonatkozásban mégis volt némi pozitív hozadéka. A külügyminisztérium a 20-as évek végén már nem tiltotta meg a belgrádi magyar követségnek, hogy kapcsolatokat tartson fenn az ottani magyarság vezetőivel. Forster Pál követ 1928 őszén már egyenesen olyan utasítást kapott, hogy állítsa helyre a magyarság politikai egységét az egymást „túlzó klerikálisnak” (Újvidék), valamint „szabadkőművesnek és zsidónak” (Szabadka, Becskerek) tituláló csoportok között.

A királyi diktatúra 1929. januári proklamálása bizonyos szempontból a magyarság számára is egy korszak végét jelentette: egy olyan korszakét, amikor úgy tűnt, hogy politikai alkukkal, a szláv pártok ellentéteit jól,

de inkább rosszul kihasználva, az alkotmány és a parlamentarizmus játékszabályait betartva lehet elérni némi eredményt. A belpolitikai játéktér végtelen leszűkülése ugyanakkor felértékelte Magyarország kisebbségpolitikájának jelentőségét. Annál is inkább, mivel a diktatúra megsemmisítette az MP nehezen elért eddigi eredményeit is: nemcsak a három magyar képviselő, Budapest által egyébként élesen bírált parlamenti politizálásának vetett véget, de a tartományi, községi választásokon elért sikereket is semmissé tette.

A rezsimváltás ugyanis a közép- és alsófokú közigazgatási tisztviselők szinte teljes cseréjét jelentette. Feloszlatták a tartománygyűléseket, a városi, községi választott testületeket, a polgármestereket katonai biztosokkal váltották fel. Az egyesülési jog felfüggesztésével nem csupán a politikai pártok, de a magyarság szempontjából ennél talán jóval fontosabb kulturális egyesületek munkáját is lehetetlenné tették.

A diktatúra, mint ismeretes, nem kisebbségellenességből fakadt, hanem a szerb–horvát ellentétek megoldásának szándékaként született meg. Kezdetben, paradox módon, a jugoszláviai közvélemény jelentős része, köztük a magyarság vezetői is, megkönnyebbüléssel fogadták. Eleinte, a rendszer logikájából fakadóan, az új hatalom a kisebbségekkel való párbeszédet meg sem kísérelte. Később azonban, az álparlamentarizmus időszakában, az egységes jugoszláv nemzet kialakításának büvöletében Belgrád új arcokat keresett politikájához, akiknek elsőrendű feladata az lett volna, hogy beterelje a magyarokat a *jugoszlávizmus* zászlaja alá, azaz a Jugoszláv Nemzeti Pártba. Belgrádban nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a kényszerű politikai visszavonultságban élő, volt magyar párti vezetők (Várady Imre, Deák Leó, Streliczky Dénes és mások) változatlanul élvezik Budapest támogatását, s a Szántó Gábor vezette jugoszláv „hűségmozgalom” Magyarország részéről semmiféle támogatást nem élvez.

A magyarokkal szembeni, már-már feledésbe merülő kollektív államellenesség és *irredentizmus* vádját a marseille-i merénylet időszakában ismét mesterségesen felkorbácsolták, és tömeges kiutasításokra került sor (2700 fő).

A diktatúra lazulásával párhuzamosan, de nem függetlenül a 30-as évek második felében kibontakozó magyar–jugoszláv közeledéstől sem, a jugoszláv kormány hajlandónak mutatkozott az egyébként is csekély eredményeket felmutató vajdasági magyar–jugoszláv mozgalmat felál-

dozni. Amikor Stojadinović miniszterelnök 1938 júliusában Budapest értésére adta, hogy Szántót a „közéleti szereplés könnyű fajsúlyú” figurájának tartja, és tárgyalásokat kezdeményezett a még mindig komoly tekintéllyel rendelkező Váradyval és társaival, a Zágrábhöz kötődő, Nagy Iván nevével fémjelzett magyar föderalista mozgalmat is szeretne volna leszerelni. Attól féltek, hogy a magyar kisebbség ügyét a horvát autonomistákhoz kötő irányzat felerősödése esetén a magyarok is „rögtön maximális nemzetiségi jogokat, majd azután autonómiát követelnének”.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ebben az időben Jugoszlávia aggodalommal figyelte Csehszlovákia sorsát, Magyarország területgyarapodását. A két ország között 1938 augusztusában megindult tárgyalásokon Jugoszlávia ugyan még mindig kitért egy kisebbségi szerződés, valamint a délvidéki magyarok politikai pártjának engedélyezése elől, de jószándékát bizonyítandó ígéretet tett egy magyar szenátor, két „lehetséges” és egy „biztos” magyar képviselői mandátumra. Mivel a jugoszláv kormány Budapest megítélése szerint szűkkeblű volt a mandátumok felajánlásában, és hallani sem akart a MP újraengedélyezéséről, a Külügyminisztérium nem intette le Nagy Iván zágrábi tevékenységét. Egyébként is úgy vélték, hogy ezt a mozgalmat „minden más szemponttól eltekintve a múltban alkalmazott »két vasat tartani a tűzben« elvre való figyelemmel sem lenne célszerű akadályozni”. Ez a „két vasat tartani a tűzben” politikája korántsem volt új elem a magyar kormányok jugoszláv politikájában. Kezdetől fogva a diplomáciai párbeszéd hol gyengébb, hol erőteljesebb szándéka mellett óvatosan, titokban kapcsolatokat tartottak fenn az ország centralista egységével szembenálló politikai erőkkel, s mint köztudott, köztük a horvát szeparatistákkal is. A magyarság politikai széttagoltsága ugyanakkor soha nem volt inkább.

A délvidéki magyarok sorsát kizárólag Zágráb politikai támogatásához kötő Nagy Iván-féle mozgalom dominánssá válását Budapesten a 30-as évek végén még nem tartották időszerűnek, bár hosszú távon számoltak vele, s ekkor egységtárgyalásokra utasították mind Váradyék, mind pedig Nagy Ivánt.

A jugoszláv centralista rendszer „dualista” irányba történő elmozdulása jelentősen *fellazította*, bár korántsem szüntette meg azt a több mint két évtizedes belgrádi hatalmi nyomást, amely pillanatnyi politikai

érdekek alapján, mintegy adományként adagolta a kisebbségi jogokat. A magyar–jugoszláv barátsági szerződés aláírását megelőző tárgyalásokon, a 40-es évek végén, ha nem is komoly formában, felmerült bizonyos területek (a zentai és topolyai járás) esetleges átadásának, valamint egy lakosságcserének a gondolata is. A barátsági szerződés megkötését (1940. december 12.) – a délvidéki területi revízió reményében – a magyar kormány nem kívánta összekötni egy korábban igen csak forszírozott kisebbségi szerződéssel, a szerződés kisebbségekre gyakorolt hatása mégis tagadhatatlan. A szerződés ratifikálása után Teleki miniszterelnök, valamint a két külügyminiszter, Bárdossy és Cincar-Marković abban állapodtak meg, hogy a két kormány szakértőiből egy bizottságot hoznak létre, amely, a két ország történetében először, áttekinti majd a magyarországi délszlávok és a jugoszláviai magyarok sérelmeit. S bár a felgyorsuló események miatt e bizottság megalakítására már nem kerülhetett sor, Belgrád e nélkül is komoly gesztusokat tett a magyarok felé. Az önálló magyar politikai párt működését ugyan továbbra sem engedélyezték, a Radikális Párton belül azonban létrehozhattak egy magyar tagozatot, s teljesült a magyarság régi vágya, megalakult a Magyar Közművelődési Szövetség, végképp eltörölték az iskoláztatás hírhedt névelemzését, ígéretet kaptak a magyarok arányos képviselőit a hivatalokban.

Paradox módon az első világháború utáni európai rend felbomlása, a területileg meggyarapodott Magyarország közép-európai súlyának megváltozása, Jugoszlávia külpolitikai veszélyezetének felerősödése, belső, centralista egységének felbomlása hozta meg a délvidéki magyarok számára a nemzetiségi lét megőrzésének táguló lehetőségét. Ez egyrészt az anyaország kisebbségtámogató politikájának felerősödésében, és Belgrád fokozódó toleranciájában nyilvánult meg. A háború árnyéka és a revízió közeli reménye, majd beteljesülése zárta keretek közé a délvidéki magyarok két világháború közötti történetének ezt az utolsó, rövid korszakát.

MI LESZ HOLNAP?

Válaszok egy ankétra

GEROLD LÁSZLÓ LEVELE

Kedves Barátom!

*A Szenteleky Kornél Irodalmi Napok programjában Szivácon (október 28-án) most is, mint évek során, arra szeretnénk felkérni a rendezvényre ellátogató írókat, kritikusokat, hogy legyenek aktív szereplői a délutáni irodalmi műsornak. Erre kínálunk lehetőséget Szenteleky Kornél 1922-ben írt *Mi lesz holnap?* című esszéjének néhány kiragadott szép mondatával:*

„Ó, hányszor, de hányszor villan fel ez a kínos kérdés, mint foszforeszkáló szemek Peer Gynt borzalmas éjszakájában, hányszor faggatjuk önmagunkat kötelességek között, sóhajtós megpihenésekben, haldokló estékben, gondfelhős harcokban, lihegő történetben, nyugtalan, siket éjszakában: mi lesz holnap? . . . A holnap sohase ragyogott biztos, józan megvilágításban, de mindig volt valami kemény, állandó keret, melyen belül szabadon bimbóztak és burjánzottak vágyak, hívések és akarások. A megkezdett egyenest tovább lehetett húzni, az elindult parabolát tovább lehetett rajzolni a holnap fővnyére, pályánk útját irányíthattuk, mert előre láttuk és tudtuk következő lépésünket. Voltak eltolódások, csalódások, váratlan változások, de mindig a biztos határokon belül, végzetes zökkenések vagy zuhanások nélkül . . . Csüggedten, elbúsultan, réveteg tekintettel nézünk magunk elé: nincs reményünk, nincs óhajunk, nincs akarásunk, mert nincs holnapunk. Hiába kopognak, hiába kalapálnak, sajognak és jajognak a kérdések, mi némán megrázzuk fáradt

fejünket, és vakon, mereven, szenttelenül botorkálunk újabb bizonytalanságok felé, mint a bábszínház mafla, összevissza rángatott alakjai.”

A mondatok kiválasztása természetesen azzal a céllal történt, hogy ezek megszólítsák a ma íróit, arra bírják őket, hogy Szenteleky nyomán, de a jelen körülmények figyelembevételével gondolkodjanak, írjanak erre a talán sohasem időszerűbb kérdésre: Mi lesz holnap?

Mindenkit arra kérnék tisztelettel és szeretettel, hogy három-öt percnyi terjedelmű esszével, glosszával, kisprózával, vallomással stb. vegyen részt az irodalmi műsorban, amellyel Szenteleky emléke előtt szeretnénk tisztelegni, olyképpen, hogy a rá jellemző, tőle tanulható módon foglalkozunk önmagunkkal.

A sziváci találkozás és közreműködés reményében, barátsággal

Gerold László, a Szenteleky Irodalmi Napok Tanácsának soros elnöke

Újvidék–Szivác, 2000. október 3.

A *mi lesz holnap?* kérdése általában olyan történelmi pillanatokban szokott kivételes intenzitással fölmerülni, amikor az adott társadalmi helyzet csaknem kilátástalanul sivár. A lehetséges válaszok a válaszadók hitétől, illúzióitól függően természetesen jócskán elütnek egymástól. A világháború, a magyarországi forradalmak és ellenforradalom után sziváci magányában Szenteleky érthető módon a „nincsen holnapunk” riadalmáig jut el. Mennyire más a fiatal Ady magatartása, aki a Monarchia túlérétt, enyészetet ígérő világában a „Holnap hőse”-nek deklarálja magát, vagy a József Attiláé, amint nagy-nagy szorongatottságában is „tudatos jövőbe” lát s meghirdeti, hogy a freudizmus és marxizmus összebékítésével megszerkeszthető lesz emberi létünk harmóniája.

A példákat könnyűszerrel tovább sorolhatnám, hisz mindazok az eszmélkedők, kik a léten túli élet lehetőségeivel nem tudnak mit kezdeni, rendszerint a jövőtől remélik azt, amit a jelen megtagad tőlük. Ha azonban jobban meggondoljuk, ma már ez sincs egészen így. Miután az ember megválthatóságának „tudományosan” megalapozott eszméje csúfondárosan megbukott a gyakorlatban, a humánus holnap felé vezető utak rendre lezárultak előttünk. Nem véletlen, hogy Orbán Ottó a „teljes szétrohadás” koraként éli meg a századvéget, s az sem, hogy Petri György szerint körülöttünk csupán a „*nagy folyamatoknak*” álcázott SEMMI

történik”. Valójában ennek a közérzetnek a rabjai vagyunk, még ha pillanatnyilag lazulnak is körülöttünk a zsarnokság évtizedes bilincsei.

Ebben a helyzetben a holnap jellegét alighanem csakis jövőmondón lehet meghatározni. A történelem tanulságait szem előtt tartó pesszimisták a globalizációban, a folyton-folyvást tartó helyi háborúkban, a szegény kontinensek nyomorában, a föld elszennyezésében olyan csapdát látnak, amely előbb-utóbb le fog zárulni az emberiség előtt. Velük szemben az optimisták nyilván úgy képzelik, hogy az ún. fejlődés borzalmas kontroverziákat mutat ugyan, ám az emberi elme mégis képes lesz arra, hogy végül anyagi jólétet, békességet, áldásos toleranciát biztosítson a világnak.

A jövődőlésnek ezek a szélsőséges változatai nem vihetnek közelebb bennünket kérdésünk megválaszolásához. Igaz ugyan, hogy a maradó formába kényszerített megrendülés mindannyiszor tartós esztétikai és etikai élményben részesít bennünket, magáról a holnapról azonban nem sokat mond. Épp ezért úgy gondolom, a holnapot úgy szolgálhatjuk legjobban, ha a jelenünkben építjük fel azt, amit majd netán a holnap is méltányolni tud. Többet, értelmesebbet, s ezt korántsem az „utánam az özönvíz” cinizmusa mondatja velem, az ismeretlen jövőért aligha tehetünk.

UTASI Csaba

1908-ban Nagyváradon a *Nyugat* ellenében Ady Endre holnap-hitének zászlaja alatt gyülekezve egy maroknyi író megjelentette *A Holnap* címen költői antológiáját – a címadás gesztusából ítélve a nagy bizakodások és nagy elvárások ígézetében. Az új század első évtizedében még csábos volt a jövő, s nem gondolta az antológiában szereplő költők egyike sem, hogy már életében megcáfoltatnak azok a nagyon hites elvárások, s még kevésbé gondolhatták az utánuk jövők, a dédunokák és unokák, amikor a kalendáriumban az év, amely egyúttal az évszázad és az évezred utolsó hete lesz, hogy kiégett szívvel tépik le az utolsó lapot, s ha visszanéznek, sötétlő égbolt előtt látják magukat, s ha előre tekintenek, a reménytelenség felhős ege takarja el a holnap derűsnek mondható ígéretének árnyképét.

Nem irigylem a fiatalokat, akiké az új évezred első évszázadának kezdetei, s ott kellene világot megváltó terveiket harsonázni, és esküdni arra, hogy minden jobb lesz, mint volt az a száz év, amelyben nagyapáik

kezdtek pályájukat. Nem rajtunk múlt, hogy nem derűs hétköznapokban hanyatlott a XX. század, hanem vérbe mártotta ujjait a történelem, és úgy írta a falakra követeléseit, amelyek a holnap horizontjait nem rajzolják szemünk elé. S bizony, nemcsak a 60–70 évesek, de a sokkal fiatalabbak sem kiálthatják a szelekbe Ady Endrével (szabadon), hogy „repülj hajónk, rajtad a Holnap hősei”! Úgy vagyunk, mint Noé volt, amikor a vízözön idején első galambját fölrepítette, s az nem hozta a megmaradás ígérését. A biztató jövő ígérete még nagyon messze lehet, ha nem hallani halk, de már biztató jeladását. Koromsötét az éj, s e pirkadatnak első fényt ígérő vonala sem jelent meg még a keleti égbolt peremén.

De én arra gondolok, hogy magyar ember írta le *Az ember tragédiája* híres üzenetét arról, hogy küzdünk és bízva bízunk. Hát fogadjuk meg!

BORI Imre

Mi lesz holnap? Szenteleky kérdése ez, tehát nemcsak aktualitása, de (irodalom)története is van. Valahonnan messziről hallatszik Szenteleky hangján, és mégis milyen közletről. Mert a remény és a reménytelenség Szentelekyben dúló ambivalenciája a mi bizonytalanságunk is az új évszázad és évezred küszöbén. Valamit viszünk magunkkal az időhatáron túlra, élményeket és tapasztalatokat, történelmet és életrajzot, a magunk és elődeink életrajzát, értéket is valamennyit talán, szavakat és gondolatokat, gondot meg sok-sok vereséget, vég nélküli veszteséglistát . . . Ha jól körülnézünk a magunk mögött hagyott évszázadban, főleg annak utolsó harmadában, amit nem hírből ismerünk, hanem közvetlenül éltünk meg, nem sok reménnyel gondolhatunk arra, mi vár bennünket a következő időben, amit szokás jövőnek is mondani. És az sem tölthet el bennünket bizakodással, hogy mi jön felénk a jövő idők rejtélyes mélyéből.

De ne törődjünk most se reménnyel, se bizakodással. Gondoljunk inkább józanul arra, hogy csak azt láthatjuk (majdnem) világosan, hogy mi van most, hogy miben vagyunk a jelenben, megérteni viszont csak az elmúltat lehet, a befejezettet, a körülhatároltat: a látás nem megértés. Úgy vagyunk tehát az idővel, úgy vagyunk benne, hogy csak a múlt szól hozzánk értelmesen, mert a múlt szorul rá a megértésre, mondjuk Szenteleky Kornél szép szavai 1922-ből, a jelen viszont csak itt van,

kéznél van, ránk telepszik, mozdulni sem enged bennünket, féken tart és változatos veszedelmekkel riaszt fel bennünket reményeink és bizakodásaink ködéből, miközben egyre keményebben figyelmeztet bennünket a jövőben ránk váró, ránk leselkedő veszedelmekre, mert – ne feledjük – a homályosan sokat ígérő jövőt, a jövő századot és évezredet is a megértett múlt folytatásaként olvassuk, a múlt megértése pedig éppen a megvalósult veszedelmek be nem fejezett története . . .

Mi lesz holnap? – kérdezem Szentelekyvel magamtól, és Juhász Erzsébet szép regényére gondolok, a *Műkedvelőkre*. Juhász Erzi is velünk van a holnapban. Hát az lesz velünk. Éppen az. Az égvilágon semmi más nem történhet velünk.

BÁNYAI János

Amikor ezeket a sorokat rovom, még a belgrádi könyvvásár teendőire gondolok, s látom, kérdéses az is, ott leszek, ott lehetek-e a Szenteleky-féle tanácskozáson. Predrag Marković éppen tegnap kérdezte meg – miután a szerzői jogtartó nevében átvette tőlem Dragan Velikić *Az északi fal* című regényének első magyar nyelvű példányait –, hajlandók volnánk-e alapító tagjai lenni egy független könyvkiadók és könyvterjesztők egyesületének. Ez csak természetes – volt a válaszom, mire ő bólintott egy nagyot, hogy valóban nagyot, azt hosszú szakálla ívéből állapítottam meg, s csak annyit mondott: – A Forum most büszke lehet önmagára.

Őszintén megvallom, ez némi sikerélményt jelentett számomra, s reményt is a holnapba, viszont, amikor jobban belegondoltam, azt kellett látnom, most mindenki a demokráciára esküdözik, de meghozza-e a holnap a demokratikusabb, szabadabb légkört, olyat, amelyet ez az új egyesülés is ígér. Úgy általában, talán igen, de, mondjuk – s ami a legjobban érdekel – a vajdasági magyar kultúra terén? Erre nem mernék megesküdni, mert valami lázas készülődést érzek, mozgolódást, titkolózást, sőt, valamiféle leszámolást is emlegetnek. S mindez egy csepp sem biztató kultúránkra, oktatásunkra, sajtószabadságunkra nézve, a célpont viszont közösségünk szellemi életét mindeddig leginkább meghatározó műhelyei: a sajtó- és kiadóház, a színház, a tanszék, jól működő művelődési egyesületek . . . Azok tehát, amelyeknek az elmúlt időszakban meghatározó szerepük volt, azok, amelyek minden baj és nehézség ellenére, sőt sokszor már-már a kifulladás határán is, de az itt született

legjobb *minőséget* képviselték. Igen, a sok-sok újra burjánzani látszó provinciális és dilettáns értékekkel szemben. S mit tapasztalok? Szenteleky mondta: „Ki ne látná társadalmunk megannyi fekélyét, de kevesen vannak, akik mindenre őszintén rámutatnak. Az írástudók legnagyobb része vakok és süketek módjára mosolyog, mintha nem látnák a bajt, s nem hallanák a beteg szervezet siralmas nyögdcélselését.” Mindezzel összefüggésben akkor ma jusson eszünkbe az is, amit Csuka János Szenteleky halála után öt évvel, ugyancsak forrongó időben, intésként hagyott ránk: „A gerinces kisebbségi öntudattal telített polgár, nem indul el sem a jobb-, sem a baloldali eszmeáramlatok útjain, mert tudja, érzi, hogy sem az egyik, sem a másik szélsőség soha nem elégíti ki azokat a különleges kívánságokat, amelyek – úgy látszik – mindaddig megmaradnak, ameddig kisebbségi polgár lesz a földön.”

BORDÁS Győző

G. L. LEVELE KÖLTŐKHÖZ

Kedves Barátom!

A Szenteleky Kornél Irodalmi Napok programjában Szivácon (október 28-án), mint mindig, most is, arra szeretnénk felkérni a rendezvényt jelentőnkkel megismerő költőket, hogy legyenek aktív résztvevői a délutáni irodalmi műsornak. Ennek érdekében idézzük Szenteleky Milyen jó lenne című versének harmadik szakaszát, amely – megítélésünk szerint – tartalmaz olyan gondolatokat, érzéseket, amely a ma költőjét megszólalásra ösztönzik.

Milyen jó lenne
győztesen kikerülni az éjszakából,
mint Jákob, a bibliai,
aki Istennel viaskoda.
Mikor pedig a hűs, híg hajnalban
felizzana a boldog bíbor,
kitárnám karomat
pogány pap módjára,
s kiáltanék ekképpen:
Enyém a nap, enyém a fény,

az asszony, az is az enyém!
 Az Isten, az is az enyém!
 Enyém az élet!
 Milyen jó lenne.

Mindenkit arra kérnénk, hogy a fenti versszak nyomán szólaljon meg versével, írjon a Szentelekyt foglalkoztatta milyen jó lenne témára.

Köszönjük.

Meggyőződésünk, hogy ez a fontos művelődési rendezvény, amely méltón szeretné felidézni irodalmunk Kazinczyjának szellemét, és szeretne aktív részese lenni a jelen történéseinek, örömmel és érdeklődéssel fogadja költőink közreműködését.

Ennek reményében, barátsággal

Gerold László, a Szenteleky Kornél

Irodalmi Napok Tanácsának soros elnöke.

HOLT KÖLTŐK NYOMÁN ÍRJA

HARKAI VASS ÉVA

Jó lenne nem ismerni
 a bomlott elme tébolyát,
 égi morajlást, sistergő rángást
 az éjen át . . .

Tárt tüdőszárnnyal várni
 a reggelt, nem összeszűkült
 pupillával, mit bánt a fény . . .
 (Hogyan lesz ebből
 nem régimódi költemény?)

Jó lenne újra tanulni
 hajdani mesterek hangszerein,
 zengni a hajnalt, áldani Rómát,
 Pireust, Delphoit – mind csupa fény . . .
 (De hát hogyan lesz ebből
 nem régimódi költemény?)

Fonnyad a nap már, tombol az ősz,
gyűri-pírítja éveink
lombját, sok levelét.
Kék havakat hoz reccsenő jéggel,
sárga derengést – s visszaveszi felét.

Oly napsütötte minden
másik élet a mából!
Őszi sötétség:
zöld hideg almák objektív
költők telt kosarából.

2000. okt. 27.

BEFEJEZETLEN CANTO

DANYI ZOLTÁN

Ha sikerülne a port, a levéltörmeléket,
a megszáradt bőrt,
ha sikerülne azt, ami a körmünkre,
a kézfejünkre, sőt
egész karunkra égett,
ha sikerülne lehántani törzsünkről,
mi ráarakodott, a kérget,
ha fejünk helyén már fél tucat vessző nőtt,
ha nem is fölösleges,
de mellékes mindenképp,
hogy belülről útnak indulnak díszaink,
a fecskék –

HULL A TÉRDIG ÉRŐ HÓ; VÁLASZ EGY ANKÉTRA

V. Despotov emlékének

BÖNDÖR PÁL

Holnap is szó esett arról
hogy a költészet többé
nem kötelező. Fásultsággal
tompított félelem. Az első
mondat előtt nincsen semmi.
A következők egyikében meg
hull a térdig érő hó.

Egyszer már majdnem
feltalálták a történelmet
de mikor eljött Európa újra-
európaizálásának az ideje
a Földön váratlanul
megjelent az élet
és az egészségből nem lett semmi.

Máskor meg azt jelentették
hogy meghaltál és nem tudod
hogy hol vagy. Én viszont
még most sem tudom
hogy mit miért akarok.
A mi kínjainkon kívül
minden csupa képzelgés
a fantázia féktelen játékának
a sületlen és torz szüleménye.

Milyen jó lenne
válasz nélkül hagyni
a nehezebb kérdéseket!
Milyen jó lenne elájulni

még a gyilkos sortűz előtt!
De az lenne a legjobb
ha fel tudnánk éleszteni magunkban
a gyermekkori kegyetlenséget.

Van aki pótolhatatlan
van akinek a helyébe százak lépnek
a mi helyünket elfoglalni
pedig nem érdemes.
Időtlenkedhetünk még itt
és ott akármeddig
se élve se holtan.

Milyen jó lenne
nem önmagunkat hallgatni
reggeltől napestig!
Az utolsó mondat
az utolsó mondat
a következő zsarnoktól pedig
még nehezebben szabadulunk meg
azt hiszem.

Még csak bokáig ér
a térdig érő hó.

Nem értem
miért kellett átesnünk ezen
a kemény és kegyetlen kiképzésen
– túllépni a mai kocsmán
többé már úgysem lehetséges:
Nyugodjál hát békében
az alma vagy az almapálinka
ízével a szádban.

MILYEN JÓ LENNE

CS. SIMON ISTVÁN

„Milyen jó lenne
győztesként kikerülni az éjszakából.”
Írta egykor epedezve Szenteleky,
és ezért Őt haló porában is
elismerés illeti.
Mert valóban nagyon jó lenne,
ha végre a borúra
nem ólmos ború jönne,
hanem
szivárvány alatt
ívelhetne a gondolat.
Csak hát már
a génjeinkbe vésődött
a sötét lombhullás
erőszakos lenyomata,
és különben is nyomasztó ősz van,
ködbozótokkal közösködik
a parlag,
egyre kurtul a gyakran
naptalan nappal,
vacogtató a lét,
és a magukra maradt
házak között
fázós, szárnyaszegett verébként
ugrál a vak remény,
de azért
persze, hogy jó lenne.
Milyen jó is lenne.

VARIÁCIÓK VÖRÖSMARTY MIHÁLY A' MAGYAR KÖLTŐ CÍMŰ VERSÉRE

BORI IMRE LEVELE

Kedves Barátom,

december elsején lesz kétszáz éve, hogy Vörösmarty Mihály született. Ezt a jelentős évfordulót a Híd is meg szeretné jelölni, és éppen azért arra kérek, hogy a mellékelt Vörösmarty-versről írjal variációkat versben vagy prózában. Az összefoglaló címe ezeknek az írásoknak az lesz, hogy Variációk Vörösmarty Mihály A' magyar költő című versére.

Kérek, ne utasítsd vissza kérésemet. Vörösmarty Mihály megérdemli a munkaáldozatot. A terjedelemmel szabadon gazdálkodhatsz.

Írásodat november 15-éig várom.

Szeretettel köszönt

Bori Imre

Újvidéken, 2000. szeptember 21-én

A' MAGYAR KÖLTŐ

VÖRÖSMARTY MIHÁLY

Jár számkiüzötten az árva fiú,
Dalt zengedez és dala olly szomorú.
Olly édes-epedve foly ajkairól,
Hogy szikla repedne hegy' ormairól.
Zeng tetteket, a' haza' szebb idejét,
A' régi csatákat, az ősi vezért,

10 'S zeng rózsaszerelmet, a' lányka' haját,
A szép szemet, arcot, az ifju' baját.
'S míg a' dal epedve foly ajkairúl,
Bús éjbe az arcz, szeme könybe borúl.

15 „Jó gyermekem! a' haza' szebb idejét
– Elmúlt az örökre – ne zengjed.
Ah, ifju nem érez, a' lányka nem ért,
És nincs koszorúja szerelmeidért:
Némuljon utána keserved.
Vagy zengj, de magadnak, örömtelenül,
Hol vad sas az éjjeli bérczeken ül,
'S a' bús dai bért
Tűzd árva fejedre, az árva babért.”
20 És így koszorútlan az ifju megyen,
Nem tudva hol napja, hol éje legyen,
'S míg honja bolyongani hagyja, kihál
Bús éneke, tört szive' lángjaival.

25 „Född, vad fa! örökre az ifju' nevét,
Kőszikla! te zárd kebeledbe szívét,
'S tán csendes az álom az élet után,
Zengd álmait éjiden oh csalogány!”
Szól, 's nyugszik azóta vad árnyak alatt,
Hol farkas üget le, az őzfi szalad,
30 'S vészekkel üvöltve jön a' nap elé,
Villámokat ontva megy ágya felé.

35 De feljön az ormokon a' teli hold,
Csillagseregével az éjbe mosolyg:
Oh ifju! mi álmod az élet után?
Szép álmokat énekel a' csalogány,
'S már nem fut az őzfi, az ordas eláll,
'S ott szendereg a' vihar – álmainál.

1827. augusztus–október

VERSÁZLAT

Vörösmarty születésének 200. évfordulójára

PAP JÓZSEF

A magyar költő ma, kettőezerben,
ó jaj, igen-igen maga alatt van.
Zengne dalt a nagy ősz tiszteletére,
de amit ír, csak töredék, csak vázlat.
Dadogva szól a mai magyar költő,
motyog magában rettegve, hogy hamis
szavakkal közelít kortársaihoz.
A magyar költő ma, kettőezerben,
tudva tudja, hogy nem olvassa senki.
A nemzet, a nép, az „istenadta”
s a haza – a hon! – a magasztos,
nem figyel rá – más gondjai vannak:
sérelmek száza gyötri s főképpen az,
hogy szüntelenül korog a gyomra.
Azt hallja naphosszat, nem a költő szavát.
S ha hallaná is, ugyan mit hallana?
A magyar költő ma keserű, bomlott
és csúfondáros verseket írkal,
magában vájkál vagy elrugaszkodik
elérhetetlen csillagképek iránt,
hogy tisztába tegye gondolatait,
s a hona hagyja – s talán készleti is –
messzi távolokba elbolyongani.
Mákony vonzza a mai magyar költőt,
nem a fölszálló gyöngy gyönyörűsége.
A bunyózást élvezi (nézőként persze),
a hajnalba nyúló szexpartikat, még ha
utálkozva is. Gombnyomással kapcsolja
Vegast, Vukovárt . . . pompa, vigasság, vér,
rombolás – bejön neki bármi vízió:
adagolja bőven a televízió.
Így dobódik föl a „sárkányfogvetemény”,
s marad maga alatt a költő s költemény.

CSAK DADOG A LÍRA

*„Jár száműzöten az árva fiú,
Dalt zengedez és dala olly szomorú”
Vörösmarty Mihály*

VARGA SÁNDOR

ma csak dadog a líra
olyanformán mintha
a keserves sors felett
a jó isten is sírna

a jó isten is sírna
és égi szemein át
siratná boldogtalan
itthon is hazátlan fiát

ki száműzöten jár-ke-
l
övéi közt is árván
ahol a vak indulat
szinte már-már járvány

és csak dadog a líra
elvadult földön-égen
míg rést nem üt a remény
a reménytelenségen

Telecska, 2000. IX. 29.

LAPÁLYOS (VÁLTOZAT)

*„De feljön az ormokon a' teli hold,
Csillagseregével az éjbe mosolyg:”
Vörösmarty Mihály*

CS. SIMON ISTVÁN

Holdtalan, csillagtalan
az éjszaka.
Sötét köntösén sem tömjén,
sem mirha.
Lapályos tájunkról
elbujdosott a csalogány.
A költő meg három liter
étolajért a sor végén áll.
Ám azért ha
kétszáz év múlva
lesz még itt,
aki magyarul
verset „fabrikál”,
nyisson utat
előtte a mocsár,
és ne feledkezzen meg
a te dicsőséged zengéséről
mélyen parázsló szavú
tekintélyes Vörösmarty Mihály.

A magyar költő

„Villámokat ontva megy égy felé.”

(Kőrösmarty Mihály)

5 Más nem, csak a nyelve maradt neki, sat
Rághatja, ha otthona sánda rigact
Sem nyújthat e kosba ragadt, mahogó
Balkáni nyomorban. Akár a fogó,
Mely tépi a kőmőt a hon tatarján
10 — Szedverten is oly szemorú e káram! —
Húsaiba mar s! a saját esselő,
Csöpp fölfedezése: hiába nyússóság!
Már nincsenek itt magyarok: vacogó
Polgárokat ede, tömörít a való...

15 Nagy szühanást fityülő-csipogó
His bunkofonok! Nyit a bőrsze
Marják az erősek a lát, a mohót
Taj csak ha tudod, mit akarsz — az a jó
Ak ingadozik puha kőme,
Törket bele! Kell a fenének a bí
Reklámpiac, üzletelő mosoly
Szeg szüszemelés
20 Ez fölszabadult szemeteskuhaság
Feszketive, ha tépi a műanyagot
Alombeli ostora durrog, a bét
Flangára akadt szavak, új dala ráng
Drótposta-hazák, kussa Amerikák...

25 Nincsen sokaság, egyedül vagyok én
Hátat igazíthat a dal! K bohém
Förténelem ittasan élvezetett
Egy kurvatanyára, hol élvezetet
Mémek szalágon sokólu anyukák
30 — Ingyenmenetet ne akari! A Gullág
Delhikre, a bokalom árja előnt
Örvénye a fénykessoni odafont

35 Nincsen magyar és haza sincs! Idejét
mult dolgok! — üvöltik... A hinti szemét
Klonozva, telítve nevet le reánk
Es jönnek a multik! A vers elefánt —
esóttornya kirulik: elővess a társ
Flangára se válaszoló ugatás

Tári István

VÖRÖSMARTY MEGIDÉZÉSE

VEREBES ERNŐ

*Azt hiszik, csupán beszélgetnek róla:
 Eléd festeném e versbe zárt képet,
 Hol írók s vének szellemet idéznek.
 De mintha útélel nap virradóra
 Várna e csendes partja a világnak,
 Ők is isznak, várnak, míg gyertya lobban,*

S földember, gyökérhaj, lásd hát, kikezd ren-
 Det, parttalan csendet, s feléled mostan.
 Múló álmán, zendülő vihar, tűzfa-
 Rok-csóva hasít felleg alá, s régvolt
 Bolygásról, bő-könnyes nászról s csatákról
 Égi nyelven dörren tán az ifjú ti-
 Tán. Képzeld el hát: rombolcsőn, odafent,
 Honnan egykoron farkasként saját sír-
 Jára ment, hol most árván a szél bolyong,
 S bárgyú fák görcseibe karol halkan,
 Mint visszafelé csévélt szalagról, meg-
 Szólal a mágneses jelként rögzült múlt,
 S mélyről fújt füst-ezüst félhomályt formáz
 Egyre: babért, szegény megidézettre.

*A helyszín egy szép estékkal tele koc-
 Ma, itten, a kérészes Tisza partján,
 Hová úgy toppan Ő, mint kétszáz éve
 Kápolnásnyékre: gyertyafényben, félve.*

Az éj-köd, mint meleg menedék páráll,
 S a néhaj ifjú sóvár tekintete
 Kíváncsi csillagként egy ablakon át,
 Fényekre vágó írók s vének felett,
 Söntésnél feszülő női combba vág.
 Korcában hajdan, ágálva, kevélyen
 Feszült a holtomiglan, holtodiglan,
 (Immár a hamar halálon túl eped),
 S láng harapózik most e szenvedélyen.

*Még virágában sorsának lelence,
Bolondja, martaléka ő, hisz vétkes.
S a bűnök: valamennyi írott holmi.
Ezért visszajött, egy asszonyt s egy Hazát,
– úgy, mint azok őt régen – elhantolni.*

Belép, kocsmateret kitöltő termet.

A sörcsap s egy kacér sikkantás fölött
Őzfi suhan tova sejléshatáron;
(Talán csak illat, a bak friss szaga leng,
Eladott emlék, emlényi föld.) A köl-
Tő már visszabújna a sötét mögé,
De csillag-ujja, lám, combtövön kutat,
Erdőbogban, zsenge fűzgallyak között,
Hol patanyom utat nem jelez – s lásd,
Nagy, sima kő olvad a nő keblében:
Az ifjú szava – vagy már a lelke ez?

*De ki e hölgy, tornyosul, mint egy malom,
beörlő kerektség, puha súly, magtár,
Mintha a mindent' kínálná lakhelyül:
Vérbő báb-burok vagy tivornya-kaptár?*

– Hazamennék – szólal meg a halott, s mert
Csak néznek rá, halk fájdalommal teli:
– Etel vár ott rám, vágyom, mintha élne,
De mi lesz velem itt, keresgélve új-
Fent, versekben, sorokban, szent szavaim-
Ban széjjelhullott, hallgatag hazámat,
Szembeszállván az elpuhult veszéllyel,
Mi lesz velem, ha megérem a hajda-
Ni nagy csodát, bennem szunnyadó vihart?
. . . s ha nem láthatom kedvesem ma éjjel? –

Körötte mozdulnak az írók, vének,
 A néember sóhajt, nagy szemeket mereszt,
 S ring ottan, akár madár a csaliton.
 Álma ébred, lelkébe süttöt sírás,
 Szíve gyönyörű EKG-grafikon,
 Feltámad szerelme, sírból Etelbe,
 S ím, hazavezeti Mihályt, miközben
 A folyón déli szél fodra libben át,
 S bűg a halk zsolozsma e síkra tévedt
 Égtájon szendergő mennydörgést, imát.

*Azt hitték, csupán beszélgetnek róla:
 Eléd festettem e versbe zárt képet,
 Hol írók s vének világot idéztek
 És mintha ítéletnap-virradóra
 Várt volna e csend-partja a világnak,
 Gyertya lobbant, s ők csak ittak, vártak.*

CSONGOR TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

*Vörösmarty Mihály Csongor és Tünde című színművének
 szervezőelvéről .*

BENCE ERIKA

„Mily nem ösmert gondolat / Új kívánat, új remény ez . . .”¹ – kiált fel Csongor, miután – szabadulásáért váltságdíj – „vén Mirigy” felfedi előtte a „kopáron” aranyalmát termő fa titkát. Néhány évtizeddel később, Madách Tragédiájában a „világalkotó” pozíció megszerzésére törvő Ádám hajszolja magát lényegileg hasonló jelszóval újabbnál újabb kalandba: „Fel hát csatázni, fel hát lelkesülni / Az új tanért . . .”² S itt nemcsak arról a két költői világ közötti termékeny párbeszédéről (intertextuális kapcsolatról) van szó, amelyről többek között Martinkó András³ is megállapította, hogy „a keletkezés–elmúlás ciklusos körforgása”-ról és az „élet pillanatnyiségának tragédiájá”⁴-ról alkotott képzetek tekintetében a legkifejezettebb, hanem egy sokkal átfogóbb jelenségről, méghozzá a „maszkulin életelv”⁵ műegészen belüli következetes érvé-

nyesítéséről és a róla képződő, e folyamatban kibontakozó értékítélet milyenségéről. Csongor – s majd Ádám – világokat behálózó vándorútja tehát nemcsak az ember sorspróbáló kísérlete, a boldogság vagy a világalkotó pozíció megszerzéséért folytatott önmegvalósító küzdelme, de e küzdelem alapelveinek, a férfi princípiumnak – értelmezésünk szerint: kudarccal végződött – próbája is. Martinkó⁶ utal a két opust átható dualisztikus – s természetesen maskulin szempontokon alapuló – nőfelfogás analógiájára. Babits Mihály⁷ Balga „emberszimbólum” jellegét emeli ki. Balga viszont Csongor „alászállott” képmása, torzult alakváltozata, paródiája. Ilyen értelemben földhözragadt, fizikai kielégülésre irányuló, olykor erőszakos magatartása Csongor rejtettebb-árnyaltabb maskulin viselkedéskultúrájának vulgarizált változatát jelenti, s mint olyan, bukásában is szánandóbb. Csongor sorozatos belső, lelki összeomlásai ellenében Balga többször látványosan, a valóságban is megszeppenül. Nemeskürty István⁸ értelmezése szerint a drámai történések tere Csongor és Tünde képzelete: Balga, Ilma-Böske, Ledér, sőt Mirígy alakja sem más mint kettejük személyiségjegyeinek, lelkiismeretének, szorongásainak és képzelődéseinek megtestesülései. Szerb Antal ugyanakkor Madách művéről állítja, miszerint „az igazi küzdelem nem Ádám és Lucifer, hanem Ádám és Éva közt megy végbe. (. . .) Ádám és Éva nagy harca a történelmen keresztül a szellem és az élet örök ellentéte”.⁹ Véleményünk szerint ez a szublimált, különböző képzetekbe és képekbe transzformált ellentét képezi az előképként regisztrált Csongor és Tünde drámai küzdelmének egyik lényegi mozzanatát is.

Csongort a kopár dombon, útról érkezésében pillantjuk meg először. Mint a későbbi szövegmozzanatokból ez kiderül, a boszorkánydombnak nevezett hely tulajdonképpen kert: Csongor magára hagyott, kietlen otthona, Mirígy szerint „eleddig rajt” egyéb / Rossz bogácsnál s árva-hajnál / Nem termett . . .”¹⁰ „A kert egyébként a dráma szimbólumrendszerében a ház, azaz az otthon a „haza” része: állapota – virágzó vagy elvadult volta – a „gazda” munkájának, törődésének függvénye; és ezen keresztül *más*, mint a vándorlások színtere, a *külső világ*” – állapítja meg monográfiájában Taxner-Tóth Ernő.¹¹ Sajátos módon Csongor kapcsolatáról a reális világgal, benne elfoglalt helyzetéről Mirígy beszédéből szerzünk ismereteket. Már az első szituációból kiderül, Mirígy nem ismeretlen személy Csongor számára, környezetének (házának?) ismert-állandó tagja, szerves része, mint ahogy egy tényleges emberi

közösségnek is szokványos tartozéka lehet a boszorkánynak minősített kerítő jelensége. (Később épp e mozzanatokból kifolyólag minősül meggondolatlanoknak, amikor egy új – megszerzendő – eszme ígéretéért megszabadítja láncaitól a boszorkányt, akinek jellemvonásaival tisztában van.) Mirígy szerint Csongort „szép anyja”, „szemfénynek, örömeinek, kellemének” szülte s nevelte, „kedves úrfi” és „büszke gyermek”, azaz a tradicionális nevelési elveknek megfelelő férfi szerepekre készítették fel, nem feladata a „kert” ápolása, az otthonteremtés gesztusa. Környezete elnézi neki a külső világ meghódítására irányuló szüntelen törekvését, a távozások, az otthon elhanyagolásának folytonosságát. A dráma elején még nem egyértelmű, miszerint számtalan útjának kudarcra a konkrét cél hiányából ered.¹² Első megszólalásából csak e kudarcélmény mozzanatai és vágyainak természete válik világossá előttünk:

*Minden országot bejártam,
Minden messze tartományt,
S aki álmaimban él,
A dicsőt, az égi szépet
Semmi földön nem találtam.*¹³

Azaz, a környezete által istenített Csongor világhoz való viszonya a legyőzni–megszerezni–magáévá tenni összefüggésrendszer értelmében alakul: mindaz, amit útvjáról megtudunk, a kifejtett értékrendnek megfelelő magatartást tükröz. Mindent (valamennyi általa már ismert helyet: országot és tartományt) „bejárt”, ahol „a dicsőt”, „az égi szépet” kereste és „nem találta”. Tehát a világtól „kapni” szeretne (s nem is a kicsinység és a szerénység határait jelentő, hanem nagy, jelentős, magasztos értéket), nem megalkotni, létrehozni, vagy önmaga által megtermékenyíteni azt. Egészen más alapokon – természetszerűleg a női életelven¹⁴ – nyugszik Tünde világlátása, aki a „magas tündér hazá”-ból elvagyódva (később megtudjuk: szellemi irányultsága ellenére is mennyire terméketlen, valós értéket nem termő világ az) a kopár dombot saját lényé (kivetítődése a csillag, gyöngy és földi ág hármas jelképiségében megnyilatkozó aranyalmafa képe) által teszi termékeny gazdaggá: lelki életének összetevői ugyanis a megtermékenyülés-befogadás, a megszületés-világalkotás fogalomkörét jelentik. Világképét kifejező vallomása szinte antagonistikus Csongoréval:

. . .
*E kies fát mily hiába
 Ültetem vad föld porába,
 Kedvesemre nem talállok.
 A fa kincseket terem,
 A fő kincs a szerelem,
 Szép világa álmaimnak,
 Melyek e vidékre vonnak,
 Ah, az rajta nem terem.*¹⁵

Szerb Antal¹⁶ írja a XIX. század nőfelfogásáról: „Az ő ölében nyugszik a születés nagy titka, a férfi csak vad eszköz, mikor a természet szándéka a nőn keresztül teljesedik. Minden a sírgödörbe hull, de a nő, a termékenység, örök-fiatal glóriával átallépi azt.” Ugyanerről a romantika teremtette nőképzetről beszél Vörösmarty-monográfiájának Csongor és Tünde-értelmezésében Rajnai László¹⁷ is: „Vörösmarty is asszonyraképzeli el az Éjt, és ebben rokon az összes mitológiákkal: minden nyelv, amely nemeket különböztet meg, ugyancsak nőneműnek mondja az »éjszaka« szót. A lenti sötétségnek ugyanúgy megvannak a maga mítoszai, mint a fenti fényességnek, de az éj birodalma nem pusztátagadása a Nap világosságának, hanem saját, önálló léttel rendelkezik; nem függvény, ellenkezőleg, maga a végtelenség, mely megszüli a fényt, ringatja, táplálja és felneveli – de nemcsak a dolgok kezdeténél van jelen, hanem ő a vég is, a cél, a teljesedés.” Az aranyalmafa képében tárgyiasuló női életelv azonban nemcsak a megszülés-megsemmisítés ősképzetét hívja életre e drámában, hanem más, az emberiség fizikai lététől elvont jelentéstartalmakat is: a teremtés szellemibb szféráit jeleníti meg előttünk. Taxner-Tóth¹⁸ szerint Csongor második monológja, amelyben az „ismeretlen kéz” teremtette fa lényegi jegyeiről („Földben állasz mély gyökereiddel, / Égbe nyúlsz magas fejeddel, / S rajtad csillagok teremnek . . .”¹⁹) elmélkedik, „átvitt értelemben a költészetről és magáról a költőről szólnak”. A nő tehát nemcsak az élet és a halál, hanem a poézis „szülőanyja” is. (Lehet, hogy a nemeket megkülönböztető nyelveknél a költészet is nőnemű jelenség?)

Tünde teremtő attitűdje – habár csoda-mivolta előtt nemcsak Csongor, még Mirigy is meghajol – idegen a férfit éltető világban: az első pillanattól kezdve létére törnek. Ezért kötözik a koránál („nénje tán a

vén időnek”), foglalkozásánál (kerítő boszorkány) fogva is eleve életpelenes (az „adni” helyett az „elvenni” fogalomkörében ténykedő) Mirígyet az almafához: leplezze le, ezáltal szégyenítse és rontsa meg a – megkövült patriarchális világ szerepei ellenében – Tünde képviselte új világalkotó életelvet. Ezért van, hogy Mirígy cselekedetei szinte sohasem Csongor, hanem Tünde ellen irányulnak: az úrfi csak eszköz a rontás folyamatában. A kerítőnő mindenkinél jobban ismeri a férfitermészetet, jól tudja, az kontens rá, hogy más (a boszorkány tervei szerint először saját lánya, majd pedig Ledér) „karjain elandalodjék”, s ezáltal „utált szerelmet” leljen. Nemeskürty²⁰ szerint – amennyiben a drámai történések és szereplők a két főhős képzeletének kivetítődései – ez be is következik, csak nem az eszményi Csongor alakjával, hanem jellemének Balgaként megnyilatkozó másával történik meg: a beteljesült szerelem élménye helyett „szürke lószőr és faláb” marad utána. „Mennydörgő! de nem haragszom; / Csongor úrfit kell kutatnom . . .”²¹ – mondja Balga. Vagyis: a szégyenteljes és léha szerelmi kaland felelhető a nagy tettekre predestinált személy fénykörében.

Ugyancsak Taxner-Tóth Ernő²² figyel meg, miszerint a drámai cselekményt Vörösmarty művében nem a főhős döntései, hanem „részben mulasztásai (nem használja ki, nem találja, majd átalussza a szerelmi beteljesülés lehetőségeit), részben pedig fölfedezésekre ösztönző vágyai viszik előre”. Értelmezésünk szerint: Csongor tévedései az általa képviselt világvértés tarthatatlanságának következményei. A téves választás ténye már első reakcióját jellemzi. A Tünde alkotta (számára most már konkrét célként megnyilatkozó) új eszmét (a szerelem kínálta boldogságot) nem megismerni szeretné, eszébe sem jut saját lényéből „hozzáadni”, de meg akarja szerezni, birtokolni vágyik azt. A megismerés kínálta beteljesülés nagy lehetőségét nem jól használja ki első találkozásukkor: mágikus alvás keríti hatalmába. A valóság nyelvére lefordítva: Csongor nem lát, nem figyel meg az apró részleteket, nem ismeri fel a környezetében zajló jelenségek igazi értelmét. Nem veszi észre, hogy a körülötte konstituálódó világ fiatalság- és szerelemellenes, s hogy Tündét – szándékai ellenére – kompromittálta. Erre utal a hajlevágásnak mint megszegésnek a mozzanata, s hogy a lánynak menekülnie kell a világ szeme elől. Amikor az úrfi rádöbben magatartásának következményeire, késő, a tiszta szerelem eszménye az adott környezet határai között már megbukott, nem tartható fenn. Tulajdonképpen még leg-

nyilvánvalóbb ellenségüket sem ismeri fel Mirígy személyében, akit nem más, mint közvetlen környezete (háza népe?) bujtott fel ellenük. Erre utal kétségbeesett – jellegzetesen férfias indulati elemeket hordozó – reakciója is („Mondd, ki az? hogy kardra hányjam...”²³), s az elveszejtett eszmény miatt „világgá züllő”²⁴ fiú búcsúvételének mikéntje: „Isten áldjon, agg apám, / Isten áldjon, agg anyám, / Megsirattok tán; de többé / Engem nem találtok itt.”²⁵ Ez a pillanat a felnőttéválás mozzanatával, ugyanakkor a „világra ébredés” első traumatikus élményével azonos Csongor életében. Korábbi „világmeghódító” útjai is rendre eredménytelenül végződtek, de a valós eszmény hiányában ezek csak a gyermek tapasztalatszerző kísérletei voltak, s mint olyan nem jelentettek egyúttal vereséglélményt is, mi több, az út végén ott állt, az óvó-oltalmazó, mindenért megbocsátó otthon képzelete. Az ismeretlenbe most először lép, s nem is kell sok ahhoz hogy – a hármas út vidékére érve –, rádöbbenjen, itt még annyira sem érvényesek az általa gyerekként alkotott „égi eszmények” mint korábbi létének színterén, nyoma sincs a tiszta-termékeny szerelemnek: a nagyvilág kietlen, anyagiás, leigázó, eltipró, tévedések-vereségek sorát rejti magában.

*Tévedések hármas úta,
Utam itt ez volna hát,
Melyen éltem sugarát
Fölkeresnem Ilma mondta*²⁶

...

– hangzik nagyon is reális helyzetfelmérése, ugyanakkor itt még nem vesztette el sem az eszményibb életlehetőség meglétébe vetett hitét, sem saját, célravezető képességeiről alkotott meggyőződését. A vándorokkal való első találkozásakor a szemlélődés pozícióját foglalja el. Még sértetlen értéktudata s a dolgok hierarchikus rendjéről alkotott elképzelése megóvja őt a tragikus választás esélyétől: a boldogság és érvényesülés Kalmár, Fejedelem és Tudós kínálta útjait mérlegelve, majd elhárítva azokat („S ez minden, amiért az ember él?”²⁷), még meggyőződéssel helyezi fölübük saját eszményinek hitt célját:

*Oh, szerelem, gyűjts utamra csillagot,
S te légy vezérem Tündérhon felé.*²⁸

Hogy később mégis tévedések kiváltotta vereségek és kiábrándulások sorát éli át, az több tényezőből következik. Egyrészt a felkínált élettapasztalat nem mindig olyan tiszta formában, egyértelmű értékjegyek alakjában nyilatkozik meg előtte, mint az emberiség fórumának nevezett hármasság út vidékén, a vándorokkal való találkozásokkor (akiknek ténykedése általában veszélyezteti az emberiséget, nem közvetlenül személye ellen törnek), másrészt ahogy egyre beljebb halad az „emberélet sűrűjébe” (ez térbelileg is érzékelhetővé válik a dráma menete során: először sík vidéken jár, majd bokros vidékre érkezik, sötét erdőben bolyong, ismeretlen udvarokban, kertekben téved el), úgy lesz kevésbé kiismerhető előtte a dolgok és jelenségek természete. Útjának ez a szakasza szinte a vándorlásról szóló ösképzeteket vetíti elé, jellegében hasonlít pl. Odüsszeusz bolyongásaihoz: „Az Iliász-ban még világosan elkülönülnek a frontok . . . Az Odüsszeia főhőse egészen más világban mozog, az ő útja mentén, legalábbis okkal-joggal feltételezheti, minden bokor mögött egy potenciális ellenség lapul, s bárkivel hozza össze a sors, sohasem tudhatja, hogy az alkalmi ismerős lelkében mi lakozik” (Szepessy Tibor).²⁹ A Csongor bejárta tartományokban ez a sötét rejtekekből előlépő ellenségkép cselekményszerűen manifesztálódik előttünk: bokrok, kövek mögött rejtezik Mirigy, váratlanul tűnnek elő és nem tudni, mire támadnak az ördögfiak, Ledér a csábítás eszközét veti be, kutakból nemtők bukkannak elő, légius-furcsa lények kápráztatják el az arra járókat. Tragikus választások sorát idézi elő a főhős életében az a sajátosan maszkulin predestináció, miszerint jellemében nincs egy csöpp intuíció sem. Tetteit a tanult szerepek és nem a megérzések-átélések sora irányítja. Pl. még a cselekmény kezdetén, nem érzí ki Mirigy hátronzogató látomásos monológiájából a saját sorsára történő utalást („. . . Rém a bolygó rém nyakán, / Csép anyó a piszkafán, / Szép regében halandóknak / Bal szerencsét, gyászt huhognak . . .”³⁰), sohasem sejtí meg Tünde közelségét (többször átalusza a beteljesülés lehetőségét). Befolyásolja Csongor cselekedeteit az a jelenség is, hogy olykor kevésbé, máskor erőteljesebben jutnak kifejezésre személyiségének Balgát idéző vonásai. Az úrfi ugyan korábról már ismeri a szolga megtestesítette embertípust (a valóságban saját jobbágyáról van szó), de csak ezen az úton „talál rá” igazán. Környezetéhez – különösen vándorlásuk kezdetén – az úri felsőbbrendűség tudatával és gőgjével viszonyul. Az alárendelt testi fenyítését is jogának érzí, s mint egy földesúr, gondolkodás nélkül elveszí az ördögök jogos örökségét. Cselekedeteinek következményei ugyanakkor nem érintik azokat a léttereket, ahol mozog: leg-

többször Balga viseli el, vagy oldja meg ezeket. Az a Balga, akit Csongor határozottan elutasít, elhatárol magától: megveti önnön lényének ezt a vetületét. Mielőtt az ördögfiaktól zsákmányolt javakkal távozva magára hagyja (tulajdonképpen kiszolgáltatja azok bosszújának), ígéretet tesz, hogy visszatér érte, de esze ágában sincs ezt megtenni: a furfangos szolga lel rá ismét. Balga jellemének legerőteljesebb rétegét az érzékiség alkotja, ugyanakkor a túlélés tapasztalatával rendelkezik a filozófus Csongorral szemben. Közvetlen megtapasztaláson alapuló világlátása lehetővé teszi számára, hogy olyan tudás birtokába jusson, amely előtt határt von ura ezoterikus értékrendje. Különútjuk során Csongor felülről, egy szellemi szint kínálta látószögből értelmezi a világot, Balga – természetszerűleg egy alsóbb perspektívából – kézzelfogható tapasztalatokat gyűjt be ugyanarról a valóságról. (Közelebb lévén a földhöz, észreveszi a felé irányuló konkrét jeleket is: pl. Tünde és Ilma lábnyomát a homokban.) Olykor az irónia hangján szól Csongor szellemi szárnyalásairól, képzeléseiről és értékítéleteiről: „S ily magasról porba hullni, / Mily keserves hullomás!”³¹

A legsúlyosabb etikai értelmű mélyrepülését saját magasztos vágyaihoz és eszményi önmagához viszonyítva Csongor úrfi a Hajnal birodalmában, a – megérvés képességének hiánya miatt – fel nem ismert Tündével és Ilmával való találkozásukkor teszi meg: nemcsak filozófus énjétől, de az erkölcsös életvezetés tartalmaitól is távol kerül. Gyakorlatilag elárulja a tiszta szerelem eszményét, amikor a nő közelébe kerülve a legvulgárisabb-legotrombább férfias viselkedésformák jellemzik kontaktusteremtő kísérleteit. Tanult (és egy igazságosabb-elvszerűbb világlátás normarendszerén át nem szűrt) értékrendje ugyanis számára (a *férfinak*) lehetővé teszi, megengedi a kalandnak, mi több, a hűtlenségnek e változatait is. Balgát tulajdonképpen konkrét ajánlattevés tetteire utasítja:

...
*Kérjed, kényszerítsd nevedben:
 Nincs-e tiltva s kedve ellen
 Mondhatatlan kelleminek
 Elborulnom zsámolyánál,
 S mint utasnak, idegennek
 Kérést tenni szűz magánál?
 Menj, ne késsél, menj sietve.*³²

Amikor rádöbben elvtelen magatartásának (azon cselekedetének, miszerint egy adódó pillanatban a maradandót talmi értékűre volt képes cserélni) szomorú következményeire, a Tünde jelentette eszménykép eltávolodásának mértékéhez képest, ismét behozhatatlan fáziskésésben van. A tündér ugyan legendásított formában adja elő annak okát, a Hajnal birodalmában asszony miért nem létesíthet kapcsolatot férfival, meséjében ugyanakkor a várakozásra ítélt nő léthelyzete ismerhető fel, akinek lehetőségei e világban arra korlátozódnak, hogy várja a férfit, aki megtalálja és magáévá teszi. Nemcsak a kezdeményezés, de az érzéki öröm elismerésének-kinyilvánításának jogát is elvitatja tőle a társadalmi szabályrend: „Hogy legelsőbb kedveséhez / A szerelmes lányka szólt / Elpirultak arcai, / S szebbek lőnek Hajnalénál, / És azóta e hazában / Amely lány szól kedveséhez, / Eljátszotta kedvesét, / Eljátszotta szíve üdvét . . .”³³ Ezért kell Tündének kivonulnia a közösség látóköréből, amikor csak a gyanú árnyéka esik rá, s bár határozottan tudja mit és kit szeretne (Csongor révén odahagyni azt a szűzi és ezáltal steril életmódot, amit a tündériesség-szeplőtlenség állapota jelent, elmerülni és megtermékenyülni a földi örömeiben), kiváltságos léthelyzete is csak annyi előnyt tartogat számára, hogy transzformált-burkolt (aranyalma, lábnyom etc.) jeleket képes közvetíteni a várt férfi elé. (Amit Csongor ismert beállítottóságából kifolyólag rendre nem ismer fel és nem tud értelmezni.) Tünde ugyanakkor a szerelmi beteljesülés élményét egyenrangú félként, személye szuverenitását nem sértő formában tudja csak elképzelni, ezért tiltakozik mindannyiszor, amikor Ilma–Böske (énjének másik vetülete?) a beleegyezés lehetőségét kínálja fel számára. Az egyszerű, tudásában csak élettapasztalataira hivatkozó Ilma ugyanis az alárendeltség női létállapotát természetesnek tartja:

*Szörnyűség, hogy mondja bárki,
Hogy leánynak lenni könnyű!
Útját úgy eltérdelik,
Hogy nem képes elszaladni.
Mint lehullott férges alma
Láb előtt hever körüle
A sok csalfa férfi szív:
S aztán lépjen, s ne botoljon!
Oh, én inkább hódolok.³⁴*

A Ledér-jelenség mind Tünde, mind Csongor számára többféle tanulsággal is szolgál. Egyrészt mindkettejüket újfent figyelmezteti arra, hogy a világ, amelyen keresztül útjuk vezet, kifejezetten ellenséges: az elrejtetlen tisztaság, a nyilvánvaló jóhiszeműség és az őszintén vállalt szenvedély számára számos megsemmisítő csapdát rejt. Tünde részére a bukott nő példáját reprezentálja: a beletörődés-alkalmazkodás helyett az önkezdeményezés útját választó asszony szomorú tragédiáját, Csongornak – s erre az előfeltevésre alapoz Mirigy is – a flört újabb lehetőségét kínálja. Rosszabbik énjé (Balgá) bele is megy a játszmába. Babits³⁵ szerint Ledér „egy igazi vásott csínnyel áll bosszút Balga személyében az egész férfinemen és elsurran kicacagni magát”. Csongor, aki elmulasztotta a Tündével való egyesülés utolsó lehetőségét, s erre ráébred, most már szinte utálja ezt az énjét, minden tévedése forrásának tartja, mert elvonta figyelmét a kibontakozó esélyről, nem vigyázott rá, nem figyelmeztette a reá leselkedő veszélyre. (A valóságban agyon akarja ütni Balgát.) Tulajdonképpen – s ez megint a férfi magatartásminta jellemzője – benne nincsen meg a várakozásnak, a reménykedésnek, a beteljesülés ígéretének az a képességfokozó tulajdonsága, ami Tünde tudását, felismeréseit, átéléseit és kitartását is táplálja. A szerelmi teljességet nem kívárja (mint a nő), hanem – mint akinek jár – birtokolni akarja.

A Hajnal birodalmán túl, miután kikezdett a parasztlánynak képzelt Tündével, s ezáltal lelepleződött szellemtelen énjé, lelkének költőietlen felülete, Csongor útját a véletlen irányítja, s ez az esetlegesség még tartogat számára egy utolsó esélyt. Miután Mirigy kertjében kiszolgáltatja magát a cselszövők kénye-kedvének, s ezáltal – úgy tűnik – nemcsak önmagát, de a szeretett lényt is örökre boldogtalanná tette, útjának kizárólagos vezérszerepe a céltalanság és a lemondás. Bukása – mert önhibájából ered – szájalmas. Tündét a célért hozott áldozatok magasztossága, a beletörődés tragikus nagyszerűségének felismerése menti meg a lelki értelmű ellehetetlenülés bekövetkeztétől. Pedig ez még nem minden: a vén, ezért a fiatalság értéktartalmait mértéktelenül gyűlölő Mirigy (ezért alkalmas a kicsinyes, rossz világ ártó szándékainak kivitelezésére: a játékszervező szerepére) az összeomlás fokozatosságának drámáját (tragikomédiáját?) is megrendezi számukra. A jóskútra rontást bocsát, Tünde elé kiábrándító jövőképet vetít: a férfi egy majdani egymásratalálást követően is meg fogja csalni, végérvényesen boldog-

talanná teszi. Csongorra finom leányalak alakjában káprázatot bocsát, akit az a csalódás lelki bénultságának köszönhetően követ, de már nem hisz benne. Nem véletlen, hogy az Éj asszonyának kozmikus értelmű látomását, hatalmas erejű szózatát Tünde, a nő hallgatja és érti meg. Lényének megtermékenyülő, feminin természetéből kifolyólag alkalmas a viláértés e döbbenetes tartalmainak befogadására és megőrzésére: a lényegi tudás továbbvitelére. Amiben Csongor csak az eszményi léttartalmak kozmikus távlattalanságát látja, Tünde tudja, hogy a „kis öröm”, a pillanatnyi, de elérhető és (utódokra) továbbhagyományozható, átörökíthető boldogság esélyét is magában rejti:

...
*Legyen, mint vágtyál, a kis föld hazád,
 Órákat élj a századok helyett,
 Rövid gyönyörnek kurta éveit.*³⁶

Amikor Csongor ismét a hármass út vidékére ér, s újra szembesül a vándorokkal, a most már „tépett-vert haddal”, akik a nihilizmus végső tapasztalatait közvetítik felé: már mindent tud. Mint Madách majdani művében Ádám, fölöttes erő segítségével nélkül is felismerte a küzdés és szenvedés léttartalmait mint az emberélet lehetséges formáit az adott világ keretei között. Babits³⁷ értelmezése szerint „Vörösmarty filozófiájában korszakalkotó ez a néhány oldal”, Szerb³⁸ a „dezillúziós romantika” kiteljesedéséről beszél. Korántsem érthetünk hát egyet azokkal a véleményekkel, amelyek a mű végén, amikor a szereplők visszatérnek a kezdőponthoz, Csongor elhanyagolt kertjébe, ahol az almafa immár a férfi hűtlenségének jelképévé degradálódott, mesei fordulatot, happy endet regisztrálnak. Csongor vágyaihoz, maszkulin elveihez, az „égi szép” birtokbavételének (a világ meghódításának) céljához képest a földi küzdelemmel, a kis világ termékeny tételével (a kert művelésével) egyenlő életlehetőség a „visszaszületés” – Vörösmarty alkotta – tragikus képzetével azonos.

JEGYZETEK

¹ Vörösmarty Mihály: Csongor és Tünde = *Vörösmarty Mihály Összes Költeményei*. II. kötet, Bp., 1978, 383.

² Madách Imre: Az ember tragédiája = Striker Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója*. II. kötet, Bp., 1976, 77.

- ³ Martinkó András: Vörösmarty és Az ember tragédiája = *Madách-tanulmányok* (Horváth Károly szerk.). Bp., 1978, 185–215.
- ⁴ I. m., 188.
- ⁵ A maszkulin életelv jellegzetességeiről, lásd Mohás Livia: Gondolkodjunk az Örök Nőiről. = M. L. *A táncos, a politikus, a nő*. Bp., 1998, 51–78.
- ⁶ Martinkó András, i. m., 188.
- ⁷ Babits Mihály: A férfi Vörösmarty. = B. M. *Magyar irodalomtörténet arcképekben*. Bp., 1996, 76–110., 86.
- ⁸ Nemeskürty István: Elérhetetlen, tündér csalfa cél. = N. I. *Elérhetetlen, tündér csalfa cél*. Vörösmarty tündérvjátéka, a Csongor és Tünde. Bp., 1997, 32–57.
- ⁹ Szerb Antal: Madách Imre. = Sz. A. *Magyar Irodalomtörténet*. Bp., 1935, 388–396., 395.
- ¹⁰ V. M., i. m., 381.
- ¹¹ Taxner-Tóth Ernő: A Csongor és Tünde útvesztői. = T. T. E. *Rend, kétélyek, nyugtalanság*. A Csongor és Tünde kérdései. Bp., 1993, 107.
- ¹² I. m., 107.
- ¹³ V. M., i. m., 379.
- ¹⁴ Lásd Mohás L., i. m.
- ¹⁵ V. M., i. m., 387.
- ¹⁶ Szerb A., i. m., 395.
- ¹⁷ Rajnai László: *Vörösmarty Mihály*. Bp., 1999, 141.
- ¹⁸ Taxner-Tóth E., i. m., 109.
- ¹⁹ V. M., i. m., 385.
- ²⁰ Nemeskürty I., i. m.
- ²¹ V. M., i. m., 486.
- ²² T. T. E., i. m., 110.-
- ²³ V. M., i. m., 392.
- ²⁴ Szerb Antal figyelj meg ezt a magatartásmintát Vörösmarty epikájában. Sz. A.: *Vörösmarty Mihály*, i. h., 295.
- ²⁵ V. M., i. m., 395.
- ²⁶ I. m., 409.
- ²⁷ Uo., 415.
- ²⁸ Uo.
- ²⁹ Szepessy Tibor: Utószó a Odüsszeiához. = *Homérosz. Odüsszeia*. Bp., 1986, 397–411.
- ³⁰ V. M., i. m., 382.
- ³¹ Uo., 441.
- ³² 444.
- ³³ 445.
- ³⁴ 450.
- ³⁵ Babits M., i. m., 8.
- ³⁶ V. M., i. m., 506.
- ³⁷ B. M., i. m., 90.
- ³⁸ Sz. A., i. m.

A FÖLDRŐL, MELYEN ÉLT

Vörösmarty leari nézőpontjáról

HÓZSA ÉVA

„Üvöltsetek, ó, üvöltsetek! Ti mind
 Kő-emberek vagytok. Ha nyelv- és szemetek
 Enyéim volnának, oly zivatart
 Indítanék velök, hogy meghasadna
 A mennynek boltozatja.”

(Lear király, ötödik felvonás, harmadik szíj.
 Vörösmarty Mihály fordítása)

Az agg és bohó Lear énhasadásának kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy rátaláljon igazán szerető lányára, Cordeliára. Ez a hasadás, illetve hasítás szólítja meg a költő-utód Kovács András Ferencet, amikor az *Adventi fagyban angyalok* kötetének „prológusát” *Vörösmarty-töredék*-ként nevezi meg. A narratív vers címe: Lear király Cordeliához. A drámai monológhoz közel álló, nagy műgonddal hasogatott töredékben a „hazájavesztett” én szólítja meg egykor eltaszított lányát, és a téboly artikulációjában megbúvik az ironikus olvasó-én rafinált reflektálása, az idős Vörösmarty–Lear beszédmódjának imitációja, a parodisztikus játék lehetősége. Minden úgy mutatkozik meg, hogy ki is hagyható, el is rejthető. Ezekben a *hasadásokban* találkoznak a *szövegek*: Vörösmarty és Shakespeare, valamint a költői én és az olvasói én textusai. Az ironikus mozgás célja a komplex látásmód kialakítása, pontosabban ennek törlése. A mai szerző – Babitshoz híven – a legvégső Vörösmarty-arcot érzi aktuálisnak, igazinak és legjellegzetesebbnek, egyszerre sűríti tehát a „viharzás”, vagyis az elemek elszabadulásának töredékes képeit és a velük együtt jelentkező tébolyozzanatokat, amelyeket az utolsó Vörösmarty-versek ismert motívumai érzékeltetnek. Mozgások, kizökkenések, illetve áthallások és áttűnések. Vörösmarty a kilépések, kiron-tások, hasítások révén kerül be az olvasói mozgástérbe, erre utalnak a kihagyások zárójel-játékai, az értékfosztás „nyelvjátékai”; pedig a megszólító vers az értéképítő attitűdöt szeretné megvalósítani, ám az alig-túli perspektívából minderről csak dadogni lehet. A bűn egyedítő elem viszont a beszélő a nemzet, a nagyvilág mulasztásait, vétkeiit ugyancsak feltárja², hiszen Vörösmarty a *túli* látószögéből még inkább bűnösnek

találta például Görgéyt is. A *reped-repdes* mozgás az időhöz kapcsolódik, az erdélyi költő „imitáló” hasonlatai az elmúlással, a felforgatott rommúltsal és a beteljesületlen király-álmokkal függnek össze. Vihar és idő ugyanúgy elválaszthatatlan, mint az *Egy főúr sírkövére* (1854) írott Vörösmarty-versben. A letűnt idő értelmezése (jelenné avatása) töredékes értelmezés, a megőrizhetőség kételyét felvető én a mitológián túl legfeljebb valamiféle szelíd, ellágyuló, megmosolyogtató, „földi” magánmitológia kialakítására kaphat esélyt. Az álom-romokból a tébolyba csúszó király-én „szivecském”, majd „leánykám bús szivecském / Én kis bolondom” megszólítással fordul Cordeliához. Szívtelen gyermekei után a legkisebbhez szól, apaként „hízeleg”. A „fölös csaták” tudatában *Békét* mond.³ Az apai megszólítások az adott szituációban még nem győzik le az én és a *Másik* közötti távolságot, még az utolsó hasonlat is megtorpan, noha a személyes beszédmód töredékeit a csend-beszéd kifejezésre juttatja. A szárnyaló „Vörösmarty” (az olvasó pl. a Ráth Mór-féle pesti kiadás borítójának „rajzát” némi iróniával véste be) most leszáll, megtört „zengemény”-t mond, és kedves, csacska megszólításával – a túliban – lehetőséget ad a földi közeledésre, arra, ami a Kosztolányi által megismert Lear-értelmezéshez áll közel. A roncs legfeljebb a „tündér-semiségbe” ronthat ki, a semmi illeti meg, de a mikrokozmosz még mindig felkínál valamit, és az én a családi mozzanatra összpontosít, az „elcsapott” apa szerepében is „király”, habár apamércéje nem a magaslat élvezésében rejlik. Amit kimond, azt a magánember-én mondja ki, a mozgás valahol az irodalom és a nem irodalom közötti térben, a hasadásban fedezhető fel. Megoldás nincs, viszont az én valahova a túliba láthat. Most a világ (is) az egyén „felszólítására” beszél. A patetikus török darabokra, megjelenik a személyes mérték, ebből fakad az ironikus látásmód. A régi világ végjátéka a Wagner-operákhoz hasonlóan alakul, az ironizáló gesztus forrása az egység látszólagosságának felismerése.⁴ Már Vörösmarty Lear-fordításában is feledhetetlenek ezek a „ravasz”, kétkedő írói/fordítói fogások. A patetikus király-én a „bohókás” jelzővel illeti önmagát, és ez a szó megvalósítja a nézői-olvasói elmozdulást. Lear–Vörösmarty *földi* nézőpontból szól a mai olvasóhoz (noha Gyulai Pál nem tartotta sikeresnek ezt a drámafordítást⁵), Kovács András Ferenc olvasatában a ma olvasója azonnal feltárja a pusztulás töredékes logikáját. A bűnhődés mindenki kérdése. A kacér-szajha föld(golyó) gúnyt űz az egyénnel. Az erkölcsi normák megsemmisültek. „És ha nincs morál, megszűnik a szenvedés is – írja Nádas Péter. – Az Othello és a Lear király tragédia, mert ami benne felvetődött, emberi léptékkal nem

megoldható. (. . .) . . . Shakespeare lemond róla, hogy bármit is megoldjon; a jó és a gonosz cselekvést nem osztja meg; bepillant a tragédiák mögé; a tragédián túlra lát.”⁶ Vagyis oda, ahol nincs tragédia, ha egyáltalán volt. Vörösmarty kételyei, kérdései a „tűnődő” töredékekben lappangnak⁷, ezek adják meg az olvasói bepillantathatóság réslehetőségeit. Kihagyni tényleg a legszebb? Kukorelly kérdése már Vörösmarty-ban felmerült volna?

Milyen is Vörösmarty „hétköznapi” (olvasói) használatban? Erre talán éppen a végnapjait főként Baracskán és Nyéken töltő Vörösmarty verseinek önértelmező attitűdje adja meg a választ. A műgonddal „megírt” töredékek, és persze az agg, gyarló és „bohókás” Lear vallomásai. A recepció szerint Vörösmarty az 1840-es évek legelején felhagy a hexameterrel.⁸ Igen, de az 1850-es években visszatér, főként a disztichonhoz. Mert hogy mit jelent a „mindig jellemes”⁹ és a „csillaglémenték mértékű”¹⁰ hexameter, ez is az utolsó „kisversek” vonatkozásában tudatosul az olvasóban. Elég, ha a Pilinszky-hasonlatokat „idéző” *Mint a földművelő . . .* kezdetű epigrammára (1853) figyel a befogadó. A földművelő, idős Vörösmarty „földlépték” mértékkel mér, ettől válnak jellemessé hexameterei, amelyek elkülönбöződnek az eposzokétól. Az új nézőpontból azonban még mindig a „végtelen emberiség”-hez viszonyít, sőt jelen van a történelmi tapasztalat tágassága is. Mondhatnánk (Dávidházi Péter nyomán), hogy Vörösmarty történelmi tapasztalatainkat a maga korából ismerte.¹¹

*„És haloványon a dús, a szegény és a koronás fők
Mennek alá, víg, bús, balga, mogorva veygest.”*

(Mint a földművelő . . .)

1853-ban az agg, ám kevésbé bohókás költő-én még egyszer felsoroztatja *egyedítő* ember-élményeit, megteszi, amit már többször megtett, és ezt a formai fegyelem tudatában teszi, földi-sírközeli perspektívából, ami nem a beszűkülést, hanem a *túli* nézőpontját jelenti. „Mind közül a leginkább földi” – állapította meg Kosztolányi Shakespeare Learjéről.¹² Mintha Vörösmarty-nak szintén a tébolyon túl nyílt volna lehetősége az új mozgások, az „irtózatos találkozások” meglátására, sőt még a Vanitatum vanitas-dialógusként felfogható *Az ember élete* (1854) című vers (dal) megírására is.

JEGYZETEK

- ¹ Babits Mihály; A mai Vörösmarty. In: *Keresztülkasul életemen*. Kairosz Kiadó, 1997, 105.
- ² Lukácsy Sándor; „Nincsen remény”. In: *Egy hazánk van*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996, 187–188.
- ³ Babits Mihály; A mai Vörösmarty. In: *Keresztülkasul életemen*. Kairosz Kiadó, 1997, 113.
- ⁴ Gunnar Decker: Zweierlei Ironie. *Neue deutsche Literatur*, 2000. március–április, 169.
- ⁵ Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. In: *Gy. P. válogatott művei*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989, 1126.
- ⁶ I. m. Nádas Péter; Shakespeare, hétköznapi használatban. In: *Nézőtér*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983, 19.
- ⁷ Szajbély Mihály nevezi így: Vörösmarty Mihály elhamvadt versei. *A Tiszatáj* Diák-melléklete 33., 1996. március 8.
- ⁸ Szuromi Lajos: *A magyar hexameter és a magyar disztichon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997, 27.
- ⁹ Toldy Ferenc: A klasszikai-nemzeti eposz tetőzése Vörösmarty Mihály. In: *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebb időktől a jelen korig 1866–1865*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1987, 246.
- ¹⁰ Lukácsy Sándor: Csillaglépték és ünnep. Vörösmartyról. In: *Egy hazánk van*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1996, 141.
- ¹¹ Dávidházi Péter: Teve, menyét, cethal. Ellenállásunk (felhő)próbái. Shakespeare-től Aranyig. In: *Per passivam resistantiam*. Argumentum, Budapest, 1998, 74.
- ¹² Kosztolányi Dezső írja: „Learnek meg kell tébolyodnia, hogy végre megölelhesse lányát, s Gloster grófnak előbb kitolják mind a két szemét, csak akkor látja, hogy fia igazán szerette őt. Irtózatos találkozások.” (Lear király. Felújítás a Nemzeti Színházban, 1929. In: *Színházi esték I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978, 82–83.

„AKINÉL SZEBBEN, ÉDESEBBEN
NEM ZENGETT MAGYAR LANT”

NÉMETH FERENC

Noha 1900 decemberében vidéken is sok helyütt megemlékeztek Vörösmarty Mihály születésének 100. évfordulójáról, a legszínvonalasabb bánáti emlékünnepet Nagybecskerekén, Torontál megye székhelyén tartották.

Ott három helyen emlékeztek meg halhatatlan költőnkrol: a becske-reki piarista gimnáziumban, a nagybecskereki felső kereskedelmi iskolában és a megyei szintű közgazgatási tanfolyamon.

A piarista gimnázium tanárainak és diákjainak Vörösmarty-ünnepéről a kéziratos gimnáziumtörténetben (*Historia Gymnasii Nagy Becskerekensis*) Balázi József igazgató az alábbiakat jegyezte fel: „December 1-jén a kegyelet és hála, de egyszersmind a lelkesedés és elragadtatás nagy napját ültük azon nagy költő emléke iránt, aki buzdítva és oktatva a szabadságot, a régi dicsőséget szólítja elő az éji homályból, s akinél szebben, édesebben és bájosabban nem zengett magyar lant. (. . .) A lelkesedés, amelyet a költőkirály születése százados évfordulójának ünneplése a nemzet minden rétegében keltett, nem elégedett meg az évforduló ünneplésével, hanem egy hatalmas mozgalmat indított meg a társadalom minden rétegében, melynek célja volt országos gyűjtés útján, egy a legnagyobb magyar költőt megillető emlékszobor létesítése. A gyűjtésben részt vett intézetünk ifjúsága is, mely a tanártestület hozzájárulásával 68,02 koronát juttatott rendeltetése helyére. Csekély összeg ez, de meg kell említenem, hogy ifjúságunk, annak idején, mikor egy Vörösmarty Kör létesítése iránt a budapesti kath. Körből indult meg a mozgalom, ezen célra 300 koronánál nagyobb összeget gyűjtött.”

A piarista gimnázium verses, zenés Vörösmarty-emlékműsora 1900. december 1-jén igazgatói megnyitóbeszéddel kezdődött. Azt követte Merényi Lajos *Vörösmarty szelleméhez* című szerzeménye, amelyet a főgimnázium énekkara adott elő. Zsiross Dezső, a kiváló zongorista-csodagyerek részletet adott elő Erkel Ferenc *Bánk bán* című szerzeményéből.

Azután következett a költő *Vén cigány* című költeménye, amelyet Scherk Gyula szavalt, meg Bartha György főgimnáziumi tanár *Vörösmarty szelleméhez* című verse, amelyet Dölle Tibor adott elő. A továbbiakban a gimnázium diákjai előadták a költő *A hontalan* című melodramáját, majd egy Vörösmartyról szóló dolgozat következett *Ez Vörösmarty élete* címmel, Streiner Dezső nyolcadikos tanuló olvasta fel munkáját. A gimnáziumi ünnepség végül is a *Szózattal* zárult, amelyet a főgimnázium zenekara adott elő.

A közigazgatási tanfolyam hallgatóinak Vörösmarty-ünnepét december 8-án tartották meg a megyeház nagytermében. A rendezvényen többek között jelen volt Rónay Jenő főispán, dr. Dellimanich Lajos alispán, dr. Grandjean József polgármester, Szabó Ferenc apátplébános, Tóth István pénzügyigazgató meg a helybeli kaszárnya tisztikara Matiegka alezredessel az élen. A műsort dr. Dellimanich nyitotta meg „len-

dületes, lelkes beszéddel”, majd őt követte dr. Vinczehidy Ernő tiszteletbeli főjegyző „gondolatokban gazdag alkalmi beszéde” Vörösmarty Mihályról. Vinczehidy a többi között némi önkritikával állapította meg: „Azok az érzések, amelyek őt lelkesítették, oly messzi esnek tőlünk. A létért való küzdelem keservesen nehéz napjaiban, amikor a munka és tőke, a strike és kartell, a holnapi kenyeret nélkülöző munkás s a jövő megélhetéséért aggódó munkaadó nemzetközileg szervezve állanak egymással szemben, s nem egy nemzet gyermekei húznak össze, hanem egy társadalmi osztály tagjai. (. . .) S ha a nagyvilág zűrzavarának sötét drámájától elfordulunk s a mi mai társadalmunkat nézzük, vajon közelebb állunk-e Vörösmartyhoz s nagy kortársaihoz? Szinte csodálkozunk, hogy az előretörtetés e korszakában észrevesszük a szerény költőt; hogy a siker mindent szentesítő idejében hódolunk az önzetlenségnek s akkor, midőn mindenki csak magamagával törődik, ünnepeljük azt, aki csak a hazának élt.”

A megyeházán megtartott ünnepség során több zeneszám mellett néhány Vörösmartyval kapcsolatos dolgozat is elhangzott. Így Leichnam Miklós felolvasta a *Zalán futásáról* írt tanulmányát, Rostás János pedig a *Vén cigányról* szóló értekezését. Végül e megemlékezés is a *Szózat* akkordjaival ért véget.

A harmadik becskerekai megemlékezésre december 16-án a polgári és felső kereskedelmi iskola dísztermében került sor. Központi részében Török Ferenc tanár mondott nagy hatású ünnepi beszédet, hangsúlyozva, hogy „akit a nemzet szíve zár magába, az örökké él”. Ugyanakkor ő is némi önbírálattal állapította meg: „Borult lélekkel ismerjük el, hogy anyagias korunk a nagy, szárnyaló gondolatokra, fenséges eszmékre nem alkalmas; hogy az élet nehéz küzdelme lethargikus álomba sülyesztette jobb érzelmeinket, s hogy nem a nemzeti föllendülésnek, hanem a társadalmi széjjelhúzásnak idői járnak fölöttünk.

Orca pirulással valljuk be, hogy korunk szellemvilágának megváltozott s hanyatlást mutató ízlése mellőzött Téged, a széppróza utolérhetetlen mesterét.”

Végül nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a Vörösmarty-centenárium idején, Nagybecskereken, a költő munkásságának minden biztonnal legjobb ismerője dr. Brájer Lajos, a Torontál szerkesztője volt, aki 1888-ban éppen Vörösmarty életéről és műveiről írta doktori értekezését.

A FORUM KÖNYVKIADÓ IDEI KIADVÁNYAI

- Szenteleky Kornél: *Új lehetőségek – új kötelességek* (tanulmányok, kritikák, drámák)
- Németh István: *Ima Tündérlakért* (elbeszélések)
- Lovas Ildikó: *Meztelenül a történetben* (regény)
- Dragan Velikić: *Az északi fal* (regény)
- Bányai János: *Mit viszünk magunkkal?* (tanulmányok, kritikák)
- Végel László: *Peremvidéki élet* (esszék)
- Bori Imre: *Identitáskeresésben* (tanulmányok)
- Utasi Csaba: *Csak emberek* (versek, verskommentárok)
- Gulyás József: *Mi lesz holnap?* (versek)
- Jung Károly: *Régiék kalendáriuma*
- Nagy Sívó Zoltán: *Bukovina, mit vétettem?* (monográfia)
- Németh Ferenc: *Streitmann Antal* (képzőművészeti monográfia)
- Református énekeskönyv
- Szungyi László: *Barátság és boldogság* (papi napló)
- Major Nándor: *Kosovói gyötrelmem* (napló)
- Tóth Livia: *Köszönöm, jól!* (napló)
- Bodor Anikó: *Vajdasági magyar népdalok II.*
- Burány Béla: *Ünnepek, szokások, babonák I.*
- Király Ernő: *Gyöngykaláris* (népzenei gyűjtés)
- Csáky S. Piroska: *A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1984–1999*
„*Boldog gyermekkort idézek*” (írói vallomások)

Tari István: *Darazsakkal barátkozom!* (gyermekversek)
Léphaft Pál–Keszég Károly: *Végvári panoptikum* (karikatúrák, szatírák)
Szőke Anna: *Elszaladt a kemence* (óvónők és szülők kézikönyve)

ELŐKÉSZÜLETBEN

Gerold László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*
Csányi Erzsébet: *Világirodalmi kontúr* (esszék, tanulmányok)
Szeli István: *Emlékezések könyve* (vallomások, méltatások)
Burány Béla: *Ünnepek, szokások, babonák II.*
Pap József: *Nyárutó* (gyermekversek)
Fehér Ferenc–Léphaft Pál: *Újév az erdőn* (verses-rajzos gyermekkönyv)

Ózer Ágnes: Az Árpádok családi története egy Nagybecskereken megjelent könyvben 1177

A. Sajti Enikő (Szeged): A délvidéki magyarság politikai helyzete a két világháború között 1183

Mi lesz holnap? Válaszok egy ankétra

Gerold László levele írókhoz 1190

Utasi Csaba, Bori Imre, Bányai János és Bordás Győző válaszai 1191

G. L. levele költőkhöz 1195

Harkai Vass Éva: Holt költők nyomán írja 1196

Danyi Zoltán: Befejezetlen canto 1197

Böndör Pál: Hull a térdig érő hó; válasz egy ankétra 1198

Cs. Simon István: Milyen jó lenne 1200

Variációk Vörösmarty Mihály *A' magyar költő* című versére

Bori Imre levele 1201

Vörösmarty Mihály: *A' magyar költő* 1201

Pap József: Versvázlat 1203

Varga Sándor: Csak dadog a líra 1204

Cs. Simon István: Lapályos (változat) 1205

Tari István: *A magyar költő* 1206

Verebes Ernő: Vörösmarty megidézése 1207

Bence Erika: Csongor tündöklése és bukása 1209

Hózsá Éva: *A földről, melyen élt* 1221

Németh Ferenc: „Akinél szebben, édesebben nem zengett magyar lant” 1224



E számunk megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési Minisztériuma, a Nyílt Társadalomért Alap, Jugoszlávia, a Nemzeti Kulturális Alapprogram, valamint a budapesti Illyés Közalapítvány támogatta

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2000. december. Kiadja a Forum Könyvkiadó Kft. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/57–216. – Szerkesztőségi fogadóóra csütörtökön 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető a 45700–603–8–10750-es zsrószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj belföldön egy évre 480 dinár. Egyes szám ára 40, kettős szám ára 80 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 115 DEM. – Készült a Forum Holding Nyomdájában Újvidéken. – YU ISSN 0350–9079